

સ.ન. ૧૮.

પાઠકૃત:-

ટુંકી વાર્તાઓ

O. T.

9 JAN 1978

સુરેન્દ્ર ભાગચંદ્ર પાઠેકૃત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૬૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ટુંકી બાતરિયો

વિષય ૪ - ૩

પાઠેકળ કૃત:-

ટુંકી વાર્તાઓ

લેખક

સુરેન્દ્ર ભાળચંદ્ર પાઠેકળ, બી. એ.

ગોપીપુરા, લીમડીકુઈ, સુરત.

આવૃત્તિ પહેલી]

[પ્રત ૧૦૦૦

સંવત ૧૯૮૪

ઇ. સ. ૧૯૨૭

મૂલ્ય ૦-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૬૩

સુરત ચૌદાના પૂલ ઉપર આવેલા “ સુરત સિટી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
વજીરામ માનસિંહે છાપ્યું.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

સુરેન્દ્ર ભાળચંદ્ર પાઠેકજી, બી. એ.

ગોપીપુરા, લીમડી કુછ, સુરત.

પ્રસ્તાવના

પ્રત્યેક પુસ્તકને પ્રસ્તાવના સહિત પ્રગટ કરવું એવી સામાન્ય પ્રથા થઈ પડેલી હોવાથી પ્રસ્તુત નવલિકાસંગ્રહને પણ તેની જરૂર પડી છે.

હાલના ઉપાધિધારી યુવકોની માફક હું પણ ઉપાધિ માટે અભ્યાસ કરતો એક વિદ્યાર્થી હતો અને મહારાં તે જીવન દરમ્યાન એક પ્રસંગે મહારાં મનમાં ભારે નિર્વેદ ઉત્પન્ન થવાથી મ્હને પાઠ્ય તેમજ સાહિત્ય એમ બન્ને પ્રકારનાં પુસ્તકો તરફ આલુગમો ઉત્પન્ન થયો હતો. આ વ્યાધિ દૂર કરવા માટે મહારા સહાધ્યાયીઓ સાથે હું વધારે પરિચયમાં આવવા લાગ્યો, તેઓનાં નિર્દોષ અને કસાહી જીવનો જોવા માંડ્યાં અને તેમનાં રસ ઝરણાંઓ ઝીલી તેમનેજ મહારી કલ્પનાના નાયકો બનાવી આ પુસ્તકમાં છે તે તેમજ બીજી વાર્તાઓ લખી. આમ હોવાથીજ સ્થળ, કાળ, વય અને પરિસ્થિતિ મનનાં ઉડયન માટે જે રીમા બાંધે છે તેનાથી આ ચિત્રો પરિમિત રહ્યાં છે. મ્હને આનંદ આપનારી આ વાર્તાઓ મહારા મિત્રોને પણ આનંદદાયક થઈ પડી અને મહારા પરિચયમાં આવનાર અન્ય સ્નેહીઓને પણ તે ગમી. આથી કદાચ સમાજને પણ આ વાર્તાઓ રચિત થાય એમ ધારી તેમને પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આ વાર્તાઓમાં રસની ક્ષતિ ન થાય, આપણી સંસ્કૃતિનું ભાન ન ભૂલાય તેમજ સમાજ આગળ ખોટો આદર્શ ઉભો ન થાય તેટલીજ દરકાર રાખી છે.

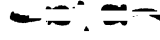
“મહારો વર” એ વાર્તા માટે હું મહારી સહધર્મચારિણીનો ઋણી છું એ હું તેને અન્યાય ન કરવાના હેતુથી જણાવું છું.

છેવટે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં તેમજ પ્રેક્ષા વિત્રેરે તપાસવામાં મહારા મિત્ર રા. રા. આનંદશંકરે મ્હને જે સહાય આપી છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

તા. ૧-૧૨-૨૭.
ગોપીપુરા, લીમડીકુંઢ,
સુરત.

સુરેન્દ્ર ભાલચંદ્ર પાઠકજી.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પાત્રું
૧. શ્રીકાન્ત.....	૧
૨. મધુરી	૧૦
૩. મહારો વર	૨૮
૪. વરઘેલી.....	૩૪
૫. એક દીનબાળાની દયામણી કહાણી	૪૭
૬. ચિત્રકાર પંડિત	૫૫
૭. ઇન્દરા	૬૭
૮. મેના	૭૨
૯. અનંતાનંદ	૭૭
૧૦. કવિતા કરવાનું પરિણામ	૮૭
૧૧. ખૂબસુરતીની બલા	૯૩
૧૨. વશીકરણ	૧૦૨
૧૩. અભિપ્રાયો	૧૧૦

શ્રીકાન્ત

૧

પ્રિય વાંચક ! તું મરદ હોય તો ખોટું ન લગાડીશ પણ એટલું તો મ્હારે કહ્યા વગર નહીંજ ચાલે કે મરદોનો સ્વભાવ કંઈ એકંદરે સારો નહીં. જરૂર નકારો. એને કેટલી હદ સુધી જૈરીને સતાવવી તેનો ખ્યાલજ રહેતો નથી. જૈરીનું લોહી બિચારીનું હલકુ તે નારી નીચ, લોભી, લંપટ, જુડી, ધુતારી, નરકની ખાણ એવાં એવાં પાર વગરનાં વિશેષણો એને લગાડે અને તેના ઉપર બિચારી ગુલામડીની માફક ધરનું બધું કામ કાજ કરે, સાહેબને માટે સો સો તૈયારી રાખે, સાહેબનાં છોકરાંનું બધું કરી સાહેબનાં છોકરાં ઉછેરે અને જશમાં તો જીતીઆં.

૨

મ્હારો શ્રીકાન્ત કાંઈ આવે! તો ન હતો તોપણ એણે તો જે મ્હારા ઉપર વીતાડી તેથી તો આડો આંક. એ તો મ્હારી સુલોચના ખુદન હોય નહીં ને એ સીધો થાય નહીં. હમારી બન્નેની ઉમ્મરમાં કાંઈ બહુ ફેર ન હતો એટલે હું કાંઈ એનાથી બહુ સંકોચાતી તો નહીં; તોપણ આપણા જૈરાંનો અવતાર તે કાંઈ બધું વરની ઉપરાંત થવાવાનું હતું ? એને એવી ખરાબ ટેવ પડેલી કે હું જે કરું તેમાં એ મ્હારી જૂલજ કહાડે. તે તો હું સુધારતી અને તેમાં મ્હને ખોટું લાગતું નહીં પણ પછી તો એણે ધીમે ધીમે હદ કરવા માંડી. એક દિવસ તો મ્હને કહે કે મ્હને કાંઈજ રાંધતાં આવડતું નથી. હું બીલકુલ રસોઈ બનાવી નથી જાણતી. આટલી મોટી થઈ પણ મને કશી આવડતજ નથી. બ્યારે આવું આવું એણે કહેવા માડ્યું ત્યારે હું પણ જરા છેડાઈ તે મ્હેં કહ્યું કે મ્હારી ઉમ્મરની છોકરીઓમાં એક તો એવી બતાવે કે તેને મ્હારા જેવું રાંધતાં આવડતું હોય. અને હમે બન્ને જણાં રસોઈ કરી કોઈને જમાડીએ પછી કોની રસોઈ સારી હરે છે તે જીઓ.

એણે કહ્યું કે બેસ, બેસ, હવે બહુ સફાઈ ન હાંક. મુઝા ત્હારાથી ઘણી નાની છે તોપણ તે કેવું સરસ રાંધે છે.

મહે પૂછ્યું કે કોણ ?

શ્રીકાન્તે તરતજ ફેરવી બાંધ્યું કે ના, ના, એ તો કાંઈ નહીં પણ હુંકાણુમાં એટલુંજ કે તું ધારે છે તેટલું સાફ તું રાંધતી નથી.

પણ એના આ જવાબથી મને સંતોષ ન થયો. એ મહને ઉડાવતો હોય એમ મહને લાગ્યું. તોપણ તરતના તરત તો એ વાત મહને હુંકી કરવાનુંજ ઠીક લાગ્યું. પણ તે દિવસથી મહારા મનમાં તો ખટક ખેસી ગઈ.

૩

હું ઘરમાં બધું કામ કરું પણ મહને કાંઈ ગોઠે નહીં, કાંઈ ઠીક લાગે નહીં. મહને પણ ખંત ભરાઈ. એ કોણ હશે ? મહે એનું શું બગાડ્યું ? હમારા બેના હેનમાં એને વચ્ચે આડા આવવાનું શું પ્રયોજન ? ઉપલા બનાવ પછી શ્રીકાન્ત બ્યારે પણ કાંઈ બોલતો ત્યારે મહને ભેદજ લાગે, એ મહને છેતરે છે એમ લાગ્યાં કરે. ધીરે ધીરે એને પણ મહારી બદલાતી વૃત્તિ સમજાઈ; પણ એ તેને લેખવેજ નહીં. વળી એક દિવસ વાતમાં ને વાતમાંજ એણે મહને કહ્યું કે મહને બોલતાં ચાલતાં પણ નથી આવડતું. મહારામાં બીલકુલ વિવેકજ નથી. મુદ્રા કેવી વિવેકશીલ છે ! વિનયી છે !

હવે મહારાથી રહી શકાયુંજ નહીં. હું રડી પડી.

શ્રીકાન્તે મહને પૂછ્યું, “ શા માટે રડે છે ” ?

મહે બાંસુ લૂંટી નાખ્યાં, “ મહે કહ્યું કાંઈ નહીં અમથુંજ. ”

શ્રીકાન્તે કહ્યું, “ ના, ના અમથું કાંઈ નહીં એતો મહે મુદ્રાના વખાણુ કર્યાં તે ત્હારાથી ખમાયું નહીં. ”

મહને શ્રીકાન્તની આ નફ્ટાઈથી માંહું લાગ્યું. મહે કહ્યું “એ માટે હું તમને કશું પણ કહું છું ? પણ વારે વારે મહારે મહોંએ એનું નામ બાણી બેઈને શું કરવા દો છો ? હશે, તે બહુ સારી હશે તેમાં મહારે શું ” ?

શ્રીકાન્તે કહ્યું “ કેમ વળી તેમાં ત્હારે શું. તું આ તેના જેવી. ”

મહને શ્રીકાન્તની આ વર્તણૂકથી બહુજ ખરાબ લાગ્યું. પહેલાં તો એ મહાઈ મઝોં જરા વીલું થતું તો અડધો અડધો થઈ જતો. આત્યારે મહારી

આંખમાંથી આંસુ પડતાં હતાં તોયે એ નિર્દય થઈ મહેને વાગ્યાણથી વીંધતો હતો. હું એને હમ્મેશાં તમે કહેતી. પણ આ વખતે મહેને મ્હારો પહેલાનો બધો પ્રેમ તાળે થઈ ગયો. મહે એને અત્યંત વહાલથી કહ્યું “વહાલા શ્રીકાન્ત ! તું કેમ આવો થઈ ગયો છે ? મ્હારી તને દયા નથી આવતી ? હું શું નથી કરતી ? જો મ્હારાથી વધારે બને તો હું મ્હારી જાતને ત્હારા હૃદયમાંથી જરા પણ ખસવા દઉં ? મ્હારી શક્તિની હદ આવી રહી છે. ”

મહે ધારેલું કે ઉપલા શબ્દોથી એનો પ્રેમ જાગૃત થશે. એનું હૃદય પીગળી જશે. પણ ના, તેવું કાંઈજ થયું નહીં. એ તો ખડખડ હસી પડ્યો અને કહ્યું કે હવે હું નાનો નથી. એ બધા ઢોંગ ધતુરા જવા દે અને ડાહી થઈ કામે વળગ; એટલું કહીને એ જતો રહ્યો.

૪

હું કેટલો વખત રોઈ હૃદયે તેનો મને જરા પણ ખ્યાલ નથી. હું જીડી, મ્હોં ધોયું; મહેને નહોતાં સાસુ કે સસરા. પીએરમાં પણ એકલાં ડાસી. હું ફરિયાદ કેને કરવાની હતી. વળી શ્રીકાન્ત સાથે પરણી તે પણ હમે એક બીજાને પસંદ કરીને પરણ્યાં હતાં. હમે નાનપણથીજ સાથે સાથે જીજ્યાં હતાં. સાથે જન્મતાં, સાથે રમતાં, સાથે ફરતાં, સાથે નિશાળે જતાં, સાથે સૂતાં એમાંથી જન્મ પામેલા નિર્દોષ પ્રેમમાંથી હમે વિવાહિત પતિપત્નીની સ્થિતિમાં આવ્યાં હતાં. પ્રિય વાંચક ! કહે કે હવે મહેને સ્વપ્ને પણ મ્હારો શ્રીકાન્ત આવો થશે એવો ખ્યાલ આવે ? એ કેટલો ચતુર છે, એને ગાતાં આવડે. ચીતરતાં આવડે, ચાર આદમીની વચ્ચે વાત કરવા બેઠો હોય તો ચારને આંજી નાંખે, ધરકામમાં પણ કેવો કુશળ, રાંધતાં પણ નળ રાજા જેવું આવડે. કેવો દયાવાન, શૌર્યવાળો. શરીરે પણ સશક્ત, ચાર માણસ સામાં આવ્યાં હોય તો તેમને હઠાવી ચારમાંથી પોતાનો રસ્તો કહાડી લે. અહાહા ! એના કયા ગુણ ઉપર હું વારી ન જાઉં ? એનું મ્હોં જોઈ જોઈને હું એના ઉપર મોહાંજ કરું. એ બધાં સાથે એ મહેને કેટલું ચાહતો હતો ! એ પ્રેમ ક્યાં જીડી ગયો ? એનું હૃદય મ્હારે માટે કેમ સૂનું થઈ ગયું ? મ્હારે માટે એનાં હૃદયમાં એક પણ ખુણો કેમ ન રહ્યો ? હું

ક્યાં જાઉં ? કોને કહું ? હું શું કરું ? મહેને કોઈ ન હતું. શ્રીકાન્તને પણ કોઈ નહતું. ના, હવે શ્રીકાન્તને કોઈક હતું. મહેને શ્રીકાન્ત હતો. હવે મહારો મટી એ બીજનો થયો હતો. હું એની હતી એ હવે જતું રહ્યું હતું.

૫

એ મુદ્રા કોણ ? ધીરે ધીરે મહે ખાનગી રીતે એની તપાસ કરવા માંડી. મહે શ્રીકાન્ત ઉપર ડીટેક્ટીવપણું કરવા માંડ્યું. કાંઈ જડી આવે તો દીક. એ મહારો થાય. અનીતિમાંથી પાછાં પગલાં કરે.

એક દિવસ એ કાંઈ બેટો બેટો લખતો હતો. એ જાણે નહીં તેમ હું એની પછાડી આવીને બિભી રહી. કાગળ અડધો વાળેલો હતો. અગાડી લખ્યું હતું કે “ત્હારી આપેલી નાની છખી ઉપરથી મોટી કરવા માંડી છે. થોડા દિવસમાં એ હું તને તૈયાર કરી આપીશ. પણ એના બદલામાં મહારે ત્હારી પાસથી શું લેવાનું છે તે ધ્યાન રાખજે.”

શ્રીકાન્ત

હું એ જાણે નહીં તેમ પાછી ફરી. હા, એનીજ છખી. એ તો ઘરમાંજ હશે. હું તરતજ એના બોર્ડ પાસે ગઈ. મહે બોર્ડ ઉઘાડ્યું. હા ! કેવી સુંદર છખી ! અરે ! શ્રીકાન્ત આના ઉપર મોહાજ. એમાં જરાપણ નવાઈ જેવું નથી. એનાં અંગે અંગ કેવાં ઘાટીલાં છે. એની આંખ કેટલી નિર્દોષ છે ! ત્યારે શું શ્રીકાન્ત પરણેલો છે એમ એ નહીં જાણતી હોય ? એને એ છેતરતો હશે ? એમ હોય તો એ કેવો નફારો ? મહે બોર્ડપરનો કકડો જેમનો તેમ પાકો ઢાંકી દીધો. હું નીચે ગઈ. શ્રીકાન્ત પણ કપડાં પહેરી નીચે આવ્યો. મહેને કહી એ બહાર ગયો. તે દિવસે રાત્રે એ ઘેર આવવાનો નહતો. આજે આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો કે એણે મહેને ન કહ્યું કે એ ક્યાં જવાનો હતો. મહે પૂછ્યું પણ નહીં. એના ગયા પછી મહે ચીઠ્ઠી લખી સુલોચના બહેનને મહારી નાનપણની બહેનપણીને બોલાવી. ચીઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું કે તે દિવસ કોઈ અગત્યના કામસર તેને મહારે ત્યાંજ રાત્રે રહેવું પડશે. ચીઠ્ઠીમાં લખ્યા પ્રમાણે સુલોચના મહારે ત્યાં આવી.

૬

એ રાત્રે મહે સુલોચના આગળ મહારું ભરેલું હૈયું ખાલી કર્યું. મહે પેલી છખી પણ બતાવી અને કાગળની વાત પણ કરી. સુલોચના તો આ

અધું સાંભળી ઠંડીજ થઈ ગઈ. આવો શ્રીકાન્ત તે આમ કરે. એની ધ્યાનમાં વાત ઉતરેજ નહીં. પણ સાખીતીઓ પૂરતી હતી. એણે થોડીવાર વિચાર કીધો. પછી થોડીવારે એણે મ્હને કહ્યું કે “બહેન જ્યોત્સ્ના, જરાપણ ગભરાઈશ નહીં. મ્હને ઉપાય સૂઝ્યો છે. એ ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઠેકાણે આવી જશે; સીધો થઈ જશે.” એને મને આમ હિમ્મત આપતાં જોઈ મ્હારાં મનમાં પણ જરા હિમ્મત આવી. મ્હં પૂછ્યું “શું ઉપાય છે?” એણે કહ્યું “બીજું શું વળી, ઝેરનો ઉપાય ઝેર.” મ્હં પૂછ્યું “એટલે?”

સુઝોચના—એટલે કાંઈ નહીં હું જે કહું અને કરું તેની ત્હારે હાએ હા ભણવી. મ્હં કહ્યું હીક, મ્હારે તો ગોળ ખાધા સાથે કામ છે. શ્રીકાન્ત ઠેકાણે આવે એટલુંજ મ્હારે જોઈતું હતું. મ્હં કહ્યું કે સુઝોચના કંઈક એવો રસ્તો નીકળવો જોઈએ કે સાપ મરે નહીં ને લાહી ભાંગે નહીં.

સુઝોચના—જોજે તો ખરી અધું થશે. હમે પછી બન્ને જણાં ઊંધી ગયાં. મ્હારા મનનો ભાર પણ કંઈક ઓછો થયો હતો એટલે હમે બન્ને જણાં ઊંધી ગયાં. મ્હને પણ એ રાત્રે ઊંઘ સારી આવી.

રફવારે હમે ઊઠ્યાં. દાતણપાણી કરી ચાહ તૈયાર કરી પીવા બેસતાં હતાં એટલામાં શ્રીકાન્ત આવી પહોંચ્યો. એણે મ્હને કહ્યું કે “કેમ, એક રાત પણ એકલાં ન સૂવાયું તે બિચારી સુઝોચનાને તરફી આપી.” હું જવાબ દઉં તે પહેલાં તો સુઝોચનાએજ કહી દીધું કે “તમે રાત્રે બીજીને લઈને બહાર જાઓ ત્યારે એને પણ કોઈ સાથી તો જોઈએ ને? એ તો હજી ઘણી સારી કે મ્હને બોલાવી ને રમણને ન બોલાવ્યો.” શ્રીકાન્ત સુઝોચનાનું ઉપહું ભાપણ સાંભળી જરા અભો બન્યો; બહીસો પડી ગયો. એને આજનો રંગ કાંઈ જીદોજ લાગ્યો. પણ પછી તરતજ સુઝોચનાએ વાતનો પ્રવાહ બદલ્યો અને કહ્યું કે “વાર શ્રીકાન્તભાઈ એ તો હીક, પણ હાલ કાંઈ પેઈન્ટિંગનું કામ ચાલે છે કે નહીં કે તમારું બોર્ડ ખાલી છે?”

શ્રીકાન્ત—ના, હમણાં તો કાંઈ કામ ખાસ છે નહીં. આ મોંઘવારીમાં કોણ કામ આપવાનું હતું?

સુઝોચના—ત્યારે તો બોર્ડ તદ્દન હાલમાં ખાલી હશે.

શ્રીકાન્ત—ના, ના, એમ તો છેક નથી.

સુલોચના—ત્યારે બતાવો તો ખરા, ચાલો, એમ કહી એ ચાહ પી ઊઠી.

શ્રીકાન્ત, સુલોચના અને હું ઉપર ગયાં. બોર્ડ પરથી શ્રીકાન્તે પડદો ખસેડી પેલી મુદ્રાની છબી દેખાડી.

સુલોચના—વાહ, છબી બહુજ સરસ ચીતરી છે. તમારો હાથ તો હવે તદ્દન રવિવર્મા જેવો ચાલવા માંડ્યો છે.

શ્રીકાન્ત—ના, ના, એતો એ જેની છબી છે તેને તમે જોઈ નથી તેમાં. બાકી એની કુદરતી ખૂબસુરતીનો તો હું છઠ્ઠો ભાગ પણ બતાવી શક્યો નથી.

સુલોચના—હશે; પણ કેમ જ્યોત્સ્ના ! શ્રીકાન્તની જગ્યાએ જો રમણ ચીતરે તો તો તે બરાબર જેવું હોય તેવુંજ ચીતરે ને ?

મ્હં જરા શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું હાસ્તો, આ પણ સારી છે.

શ્રીકાન્તને જરા મ્હારા જવાબથી ખોટું લાગ્યું. એણે કહ્યું “આટલા દિવસ તો એમ કહેતી હતી કે ત્હારા જેવું ચીતરતાં કોઈને આવડતું નથી અને આજ આમ કેમ બોલે છે ?”

સુલોચનાએ જવાબ દીધો કે “આટલા દિવસ એ રમણને ઓળખતી નહોતી.”

શ્રીકાન્ત—કેમ, નવું ઓળખાણ થયું હશે ?

મ્હં કહ્યું “હા.” સુલોચના ત્યાર પછી ઘેર ગઈ પણ શ્રીકાન્તના મનમાં અત્યંત ઉદ્વેગ અને ચિંતા પેદાં. એણે મ્હારી પૂંક પકડવા માંડી.

બહાલા રમણ.

મ્હને લાગે છે કે મ્હારી પેટીને કોઈકે અડકે છે. એને કંઈ વહુમ પડ્યો હોય એમ લાગે છે, માટે આપણે જો કરવાનું છે તે ઝડપથી કરી નાંખવું જોઈએ. નહીં તો મનની મનમાં રહી જશે.

લી. જ્યોત્સ્ના.

ત્યાર પછી સુલોચના બહેને એક કાગળ આપ્યો તે પણ ઉપલાની પેડેજ શ્રીકાન્તના હાથમાં ગયો. શ્રીકાન્તના સ્વભાવમાં પહેલા કરતાં બહુજ દ્રશ્ય પડી ગયો હતો. એ પહેલાં કરતાં હવે મ્હારી સાથે બહુજ સારી રીતે

વર્તતો હતો. પણ હજી મુદ્રાનાં વખાણુ ચાલુજ હતાં. એ મહેને વારંવાર ગમગીન લાગતો પણ મ્હારે તો એની પાસે મુદ્રા ભૂલાવવી હતી. એક દિવસ એ ખ્હારથી ઘેર આવ્યો પણ તરતજ કાંઈ પાછો વિચાર આવ્યો. તેણે મહેને કહ્યું કે થોડીવારમાંજ પાછો આવું છું. એમ કહી એ પાછો ખ્હાર ગયો. આતું કારણ હું કાંઈ સમજી નહીં. એને ગયાને થોડીજ વાર થઈ હશે એટલામાં ખારણે એક ગાડી આવીને ઊભી રહી. તેમાંથી એક ધણીજ સુન્દર ખાર તેર વરસની છોકરી ઉતરી. ગાડીમાં એક બીજી સ્ત્રી પણ બેઠી હતી. તેને હું ખારીએથી ખરાખર જોઈ ન શકી. છોકરીએ મને ઉપર ઊભેલી જોઈ નહીં. એણે ખારણા પાસે આવી ખારણું બંધ હતું તેના પર ધીમે ધીમે બે ત્રણ ટકોરાં માર્યાં. હું તરતજ નીચે ઉતરી. મ્હેં ખારણું ઊઘાડ્યું. તે છોકરીએ અત્યંત વિનયથી મને પૂછ્યું “આ શ્રીકાન્તભાઈનુંજ મકાન છે ને?” મ્હેં કહ્યું “હા.” એ છોકરીએ એટલે મહેને પૂછ્યું કે “આપ શ્રીકાન્તભાઈનાં શું સગાં ચાઓ છો? શ્રીકાન્ત કાકા ઘરમાં નથી.” મ્હેં કહ્યું “ના, ઘરમાં નથી; ખ્હાર ગયા છે. શું કામ છે?” એ છોકરીએ જવાબ દીધો કે “એ તો મ્હારી બાને એમને મળવું છે.” મ્હેં કહ્યું “જો ઉતાવળ ન હોય તો ઘરમાં આવો; એ થોડી વારમાંજ આવી પહોંચશે.” તે છોકરીએ જવાબ દીધો કે “જી, એ પ્રમાણે હું મ્હારી બાને કહું છું.” એમ કહી એ ખ્હાર નીકળી ગાડી પાસે ગઈ અને થોડી વારમાંજ પોતાની બાને લઈ એ છોકરી ઘરમાં આવી અને મ્હેં શું જોયું ! એ તો એજ. જેની છાત્રી ચીતરી હતી તેજ ! હું વિચારમાં પડી ગઈ. આ છોકરી બાને પોતાની બા તરીકે ઓળખાવે છે પણ એની ઉમ્મર તો ઓગણીસ, વીસ વર્ષ કરતાં વધારે લાગતી નથી અને ખાર તેર વર્ષની તો આ છોકરી છે. મ્હેં એમને આવકાર આપ્યો; ઉપર તેડી ગઈ. એમને બેસાડ્યાં. વાત શું કરવી? આ પહેલોજ પરિચય હતો. પણ અજાણ્યા દેખાવામાં મહેને વિનયનો ભંગ થતો લાગ્યો. મ્હેં તરતજ નામ જણાવી હતી એટલે કહ્યું “મુદ્રા ખ્હેન ! એતું તમારે શું કામ હતું ?” તરતજ પેલી છોકરીએ જવાબ દીધો. “હં ત્યારે શ્રીકાન્તકાકા તમારા વર થાય ખરૂંને જ્યોત્સ્ના કાકી ?” તરતજ છોકરીની માએ એને રોકી “મુદ્રા જરા ડાહી થા.” ત્યારે શું મુદ્રા

છોકરીનું નામ હતું ? હું કેટલા બ્રમમાં કુટાઇ ? મહેં એને કેટલું દુઃખ દીધું ! મુદ્રાની બા મહારા તરફ ફરી અને કહ્યું “ જ્યોત્સ્ના બહેન ! આ બે કાગળો એ મહારે ત્યાં ભૂલી ગયા હતા તે પાછા આપવાના હતા. બીજું કાંઈ ખાસ કામ નહોતું. આવે ત્યારે આપજો.” મહેં તે લીધા. અરે ! આ તો એજ. શ્રીકાન્તે મહારી ટૂંકમાંથી કહાડી લીધેલા તે કાગળો. એ બીજાના હાથમાં ગયા હોત તો કેવું ખોટું થાત ! વગર લેવેદેવે મહારી આબરૂનું લીલામ થાત ! થોડીવારમાંજ પારવતી ચાહના ખાલા લઈ ઉપર આવી. હમે જેવી ચાહ પીવાની શરૂઆત કરતાં હતાં એવામાંજ શ્રીકાન્ત આવી પહોંચ્યો. એની સાથે સુલોચના પણ હતી.

૯

શ્રીકાન્તે ઉપર આવતાંની સાથે આ પરોણાએને જોયાં અને તરતજ એણે કહ્યું કે “અહો, વિમળાબા ! તમારે કાંઈ તસ્દી લેવી પડી ?”

વિમળાબા—એ તો શ્રીકાન્તભાઈ ! તમે બે કાગળો ઘેર ભૂલી ગયા હતા તે હમે બહાર જતાં જતાં આપવા આવ્યાં. આ જ્યોત્સ્ના બહેનને તે આપ્યા છે.

મુદ્રા—શ્રીકાન્તકાકા ! તમે તો ઘર ન બતાવ્યું, પણ આ જ્યોત્સ્નાકાકી કેવાં સારાં કે એણે તો અમને ઘરમાં પણ બોલાવ્યાં.

શ્રીકાન્ત—હા સારાં તો ખરાં, બહુ સારાં છે પણ ત્હારી અદેખાઈ એને બહુ છે. હું ત્હારાં વખાણુ કરું ને એને ચીડ ચડે.

વિમળાબા—શ્રીકાન્તભાઈ ! તમે પણ શું એ છોકરીનાં વખાણુ કર્યાં કરો છો. એથી તો ઉઘટી એ વળી ફાટી જશે.

સુલોચના વચમાંજ બોલી ઊઠી “અને શ્રીકાન્તભાઈ ! તમે જ્યોત્સ્નાનો વાંક કહાડો છો પણ તમે ક્યાં અદેખા એાછા છો.”

શ્રીકાન્ત—મહેં શું અદેખાઈ કરી ? મહેંને ચોકખો અન્યાય મળતો લાગે અને હું ન્યાય પણ ન માગું ?

સુલોચના—ન્યાય ચોરી કરીને ન મંગાય. કોઈના ઉપર ખોટાં આજો ન મહડાવાય.

શ્રીકાન્ત—પુરાવો ચોકખો આરસી જેવો છે. મહેં તને તે નથી બતાવ્યો ?

સુલોચનાએ એક કાગળ કહાડી વિમળાબાને આપ્યો અને કહ્યું “જુઓ વિમળાબા આ એનો પુરાવો. આના ઉપર ખિચારી જ્યોત્સ્નાને અપરાધી ઠરાવે છે. તમે ન્યાય કરજો. કેટલા દિવસથી એ ખિચારીને મુદ્રાનાં વખાણુ કરી કરીને સતાવે છે. મુદ્રા કોણ તે ખિચારીને ખત્તર નહીં પણ મ્હેં એને એક રસ્તો બતાવ્યો.” ચતુર વિમળાબા સમજી ગયાં. હું શરમાઈ ગઈ. વિમળાબાએ એ કાગળ વાંચ્યો.

બહાલા નાથ.

હવે તું વહેલો વહારે ધાજે. દેહવગ્નનાં દહન સહન કરી કરી હવે હું થાકી છું. હવે તો હૃદયવગ્ન હું ત્હારી સાથેજ કરીશ. હે નાથ ! આ લગ્નની ચીટ્ટી તું સ્વીકારજે; અતે મ્હારો ઉદ્ધાર કરજે. એજ વિનંતિ.

લી. વિરહીણી જ્યોત્સ્ના.

જવાબ પછાડીજ હતો.

પ્રિય જ્યોત્સ્ના,

ત્હારી ચીટ્ટી મળી છે. હવે એમજ કરવું વ્યાજબી છે. રમણ આવતી કાલે જરૂર આવશે. અને પછી બધું થઈ રહેશે. એજ.

લી. સુલોચના.

સુલોચના—જુઓ આ કાગળ લઈ દોડ્યો દોડ્યો એ મ્હારી પાસે આવ્યો. મ્હને સો પચાસ વાત સંભળાવી દીધી.

ઉપલી વાતચીત થતી હતી એટલામાંજ “ સુલોચનામાસી અહીં આવ્યાં છે કે ” એમ પૂછતો પૂછતો એક સત્તર વર્ષનો હસમુખો બાલક આવી પહોંચ્યો.

સુલોચનાએ પાછું જોયું અને કહ્યું કે “ઠીક થયું કે રમણ તું આવી પહોંચ્યો. શ્રીકાન્તભાઈ ! જુઓ, આ તમારી જ્યોત્સ્નાનો વહાલો રમણ !”

વિમળાબા—ચાલો એ તો બધું સમજાયું. આંધળેબહેરું કુટાયું. એમાં કોઈનો વાંક નથી. ન્યાય આપી વિમળાબા હસતાં હસતાં ઊઠ્યાં અને પોતાને ઘેર ગયાં. સુલોચના પણ રમણને લઈ ઘેર ગઈ.

વાંચક ! હવે આગળ લખવાની જરૂર છે? ત્યારે હમે શું કયું હશે, વખત કેમ ગાળ્યો હશે એની તું કલ્પના કરી લે એજ ઠીક. માત્ર હું તો એટલુંજ લખીશ કે અમે પાછળથી મુદ્રાનાં અને રમણનાં લગ્ન થવામાં સાધનશૂન્ય થયાં હતાં. અસ્તુ.

મધુરી

૧

સ સારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં દુઃખ, ક્રોધ, કંકાસ, અને કડવાશ એ સિવાય બીજું ઓછું જણાય છે અને તેથીજ એને ખારા સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. પરંતુ ઇશ્વરે એ સમુદ્રના પેટામાં કૈંક રત્નો સંતાડેલાં છે. કાંઈક ચંદ્રના અજવાળાં જેવાં નિર્મળ તેજવાળાં; કાંઈક ગરમીના રોગમાં બળતા ઝળતા રોગીના ઉપર આત્મભોગ આપી રાખ બનીને તેને સાન્તવન આપનારાં મોતીઓ પણ છે.

નીચેની વાત એકાદ એવાંજ મોતીનું વૃત્તાંત છે. એ વાત હૈયામાંના ભૈયા જેવી નથી. તદ્દન સત્ય છે અને તેથીજ હું એમાં જરા પણ વધારે કે ઘટાડો કર્યા વગર જનસમાજ આગળ રજુ કરીશ. ધણાંને એ વાતથી સુખના સ્વરૂપનું ભાન થાય, ધણાંના નમાલા જીવનમાં નવું જીવન આવે, એ એક સારા દાખલા રૂપ થાય અને ધણા એનું અનુકરણ કરી સુખી થવા પ્રયત્ન કરે એજ ઇચ્છાથી આ વાત હું જનસમાજ આગળ રજુ કરું છું. ઇશ્વર મહારી એ ઇચ્છા સફળ કરે.

૨

મુકુન્દરાયજીનાં ધર્મપત્ની ચન્દ્રલક્ષ્મીને ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. ધણી દવાઓ કરી, ધણા ઉપાયો કર્યા પણ એકે ઉપાયની ટીકી ન લાગી. ચન્દ્રલક્ષ્મી મરણુ પથારીએ પડી હતી.

રાતના સાડા અગીઆર વાગ્યા હતા. મુકુન્દરાય એક આરામખુરશી ઉપર મંદવાડના ખાટલા પાસે બેઠા હતા. દરદીના પગ આગળ મધુરી, નવ વર્ષની છોકરી જગતી બેસી રહી હતી. સામેજ પાટીઆં પર મૂકેલું ઘડીઆળ ફક્ત ટક ટક અવાજ કરતું હતું. બાકી બધું શાંત હતું. સામે પડેલાં ગોળ ટેબલ પર દવાની શીશી પડેલી હતી. દીવો ઝાંખો બળતો હતો. સાડા અગીઆરનો ટકોરો થયો. મુકુન્દરાય ઊઠ્યા. આળસ મરડી ખાટલા પાસે આવ્યા. મધુરીના વાંસાપર હાથ મૂકી ધીરે રહી ઊઠવાને

ધશારત કરી. રખેને દરદીની ઊંધમાં ખસેલ પડે. મધુરી ધીમે રહી ખાટલા ઉપરથી ઊડી. બન્ને બારી આગળ ગયાં.

મુકુન્દરાય—મધુરી જા. સૂધ જા. હવે તને ઊંધ આવતી હશે. ક્યાં સુધી બેસીશ ? હું જાણું છું તે વખત થશે ત્યારે દવા આપીશ.

મધુરી—ના, ભાઈ, તમને રોજ ઉઝગરો થાય છે. મને હજી ઊંધ આવતી નથી. હું બેડી છું તમે સુધ જાઓ. દવાનો ભાગ હું બરાબર કાઢીશ ને પાછા દર્દશ.

મુકુન્દરાય—મધુરી, ગાંડી ન થા. મહારા કરતાં રોજ તું વધારે જાગે છે. જા, સુધ જા.

ગરીબ મધુરી ! એ શું કરે. જોડેનાજ ઓરડામાં એ શેતરંજી ઉપર જઈને સુઈ ગઈ.

મુકુન્દરાય—(સ્વગત) કેવી છોકરી છે ! ઉમ્મરના પ્રમાણમાં કેટલું કામ કરે છે ! તેની સાથે કેવી ગરીબ છે ! ઇશ્વર, એનું ભલું કરજે.

મુકુન્દરાય પાછા આરામખુરશી ઉપર પડ્યા. એ શું વિચાર કરતા હતા ? કાંઈજ નહીં. મહિનાઓના ઉઝગરા, થાક, ચિન્તા એ સર્વથી એનું મન ખાલી થઈ ગયું હતું. એ ફક્ત એક હાલતો ચાલતો સંચો બની રહ્યા હતા. એમની આંખ મીચ્યાં. થાકને લીધે કાંઈક મળી ગઈ.

ઘડીઆળમાં બારના ટકોરા થયા. મધુરી જોડેના ઓરડામાંથી બહાર આવી. ભાઈ ઊંઘતા હતા. એણે એને ઊઠાડ્યા ? ના. એણે ધીમેથી દવાનો ભાગ કાઢ્યો. ધીમે રહી એ માના બીજાના પાસે ગઈ. એના ઉપર વાંકી વળી. એની માની આંખ મીચેલી હતી. મધુરીએ ધીમેથી માના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. બાએ આંખ ઉઘાડી. ધીમેથી કુમળે શબ્દે મધુરીએ કહ્યું “બા, બા ભાગ પી લે.”

ચંદ્રલક્ષ્મી—બહેન ! તારા ભાઈ નથી ?

મધુરી—એ જરા ઊંઘે છે.

ચંદ્રલક્ષ્મી—મહારે દવા નથી પીવી. જા, એ ભાગ ઢોળી નાંખ.

મધુરી—ના, બા, તને દુઃખ થશે. પી જા. કાલે તને સાફ થઈ જશે.

ચંદ્રલક્ષ્મી—જુદેન, તું જાણતી નથી. કાલે હું ગામ જવાની છું. મ્હારી તખીયત સારી છે.

મધુરી ! ગરીબ ખીચારી ! એ ગામ જવામાં શું સમજે.

મધુરી—પણ વાર આ, જાજે. પણ આ દવા પી જા. ડાક્ટર સાહેબે કહ્યું છે કે દવા ખરાબર પાવી. હું ભાઈને ડાક્ટર ? હમણાંજ સુતા છે.

ચંદ્રલક્ષ્મી—તા ખિચારાને ઊંધવા દે. એમને ઘણા ઉગ્મગરા થયા. દીકરા ! તને પણ બહુ મહેનત પડી. લાવ દવા.

ચંદ્રલક્ષ્મી દવા પી ગઈ.

ચંદ્રલક્ષ્મી—મધુરી મ્હારી પાસે બેસ. દીકરા ! તું બહુ ડાહી છે તો પણ હું કહું તે યાદ રાખજે. તને બધું સમજ નહીં પડે તોપણ મોટી થઈશ ત્યારે સમજીશ અને એ પ્રમાણે વર્તીશ તો સુખી થઈશ.

મધુરી—મા ! તું આમ ન બોલ. મને ખીક લાગે છે. તું સુઈ જા હું ત્હારા પગ દાખું. તને ઊંધ આવી જશે.

ચંદ્રલક્ષ્મી—જુદેન ! હું કાલે ખૂબ ઊંઘીશ. હમણાં મ્હારે ત્હારી સાથે વાત કરવી છે. તું નહીં સાંભળે ?

મધુરી—મા ! કહે. હું બધું સાંભળીશ. પણ તું આમ ન બોલ.

ચંદ્રલક્ષ્મી—જુદેન ! સહુને ગમે તેવું તારું વર્તે રાખજે. ગરીબ થજે. ત્હારા વરને જે ગમે તેજ કરજે. તેના સામું ન થઈશ. તારું શીયળ ગમે તેમ કરીને સાચવજે. હમ્મેશાં સાચું બોલજે. તેમ કરતાં મરવું પડે તો મરી જાજે. ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખજે. જા, સુઈ જા, હવે ઊંઘી જા.

ગરીબ મધુરી ગઈ. એ ઊંઘી ગઈ. પણ વહાણું કેવું વાયું !

સવારમાં ચાર વાગે એ ઊઠી. આગલા ઓરડામાં આવી. ત્યાં કોઈ નહોતું. એ ઝટ નીચે ગઈ. ચોક્કમાં એની બાને સુવાડી હતી. એના ભાઈ અને ખીજું એક જણ એના ઉપર પાણી નાંખતા હતા. ફાઇઆ ધાસ અને ત્રણ લઈ આગલા ઓરડામાં અમોટ કરતાં હતાં. ત્યાંજ એની બાને ભીને લુગડે સુવાડી દીધી. બધાં એ મ્હોટે સાદે “મહાદેવ મહાદેવ” બોલવા માંડ્યું—મામાએ આવી મધુરીને લઈ જવા માંડી પણ એ ગઈ નહીં “ફાઇઆ,

આને કેમ બાંધે સુવાડી છે ? એ કેમ બોલતી નથી ?” મધુરીએ પૂછ્યું. એના ભાઈએ જવાબ દીધો “બહેન ! બહાર જા.” એ બિચારી ગઈ. સાર પછી થોડાં માણસો આવ્યાં. તેણે વાંસ અને દોરી લાવી નીસડી બનાવી તેના ઉપર આને સુવાડી. ઉપર લુગડું ઓરાડયું અને ચાર જણા મળી એને રામ, રામ, બોલતા ઘરમાંથી લઈ ગયા. મધુરી “ભાઈ, આને આ ક્યાં લઈ જાય છે ?” “બહેન, જા, ભાઈને ઉપરથી ઉઠાડી લાવ.” મુકુન્દરાયે જવાબ દીધો. મધુરી ઉપર ગઈ અને મદનને ઉઠાડી લાવી. મદનને ક્રોધ-આગે નવડાવ્યો. ગાડીમાં બેસાડી ક્યાંક મોકલી દીધો. અધાં જૈરાંઓ કેમ રહે છે ? મદન અને ભાઈ ક્યાં ગયા ? આને ક્યાં લઈ ગયા ? ગરીબ મધુરીને કોણ જવાબ આપવાનું હતું !

૩

અત્યારે બપોરના ત્રણ વાગ્યા હતા. મુકુન્દરાય, મદનભાઈ, સહુ ઘેર આવ્યા હતા. સહુએ ઘરમાં ખીચડી રાંધી ખાધું. મુકુન્દરાયે મદનને કહ્યું, ભાઈ જા, સુઈ જા મા, થાકી ગયો હઈશ. મદન ઉપર ગયો. મધુરી પાછળ ગઈ. ભાઈ બહેનને એકલાં મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

મધુરી—ભાઈ, આને ક્યાં લઈ ગયા ? એ પાછી કેમ ન આવી ?—ગરીબ મદન ! એણે રડવા માંડ્યું—મધુરી—“ભાઈ, રડ નહીં, મહેને કહે. હું એને પાછી તેડી લાવીશ.”

મદન—બહેન, એ પાછી નહીં આવે ?

મધુરી—શું એ રીસાઈ ગઈ ? ના, પણ હું પાછી મનાવી લાવીશ.

મદન—બહેન ! હવે આપણે આનું મ્હોં નથી જોવાનું. એને સહુએ બાળી નાંખી.

મધુરી—મહેને બધું કહે. શું થયું ? તું આવું કેમ બોલે છે ? મને કંઈ થાય છે. બધું કહે.

મદન—હું જ્યારે નદી કિનારે પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં પુઆળ અને મામાળ આવ્યા હતા. તે પછી લાકડાં લેવા ગયા. તે લાકડાં ગાંધામાં નાંખાવી લઈ આવ્યા. સાર પછી મોટી લાંબી ચાર નરાજો દાટી. તેમાં વચ્ચે ત્રણ જડાં લાકડાં મૂક્યાં અને તેના ઉપર બીજાં લાકડાં મૂક્યાં.

મહને ખચર નહોતી કે આ બધું શું કામ થાય છે. સૂર્ય આ વખતે બરાબર નદી ઉપર જણુતો હતો. આગુબાગુ તડકો પડ્યો હતો. ત્યાં બધું ચુપચાપ હતું. પવનના સપાટા ફરફર આવતા હતા અને બધું બીક લાગે એવું હતું. થોડે થોડે દુર રાખના ઢગલાઓ પડ્યા હતા અને કોઇ કોઇ કુતરાંઓ આમતેમ દોડતાં હતાં અને બસતાં હતાં. થોડીવારમાં ભાઇ અને બધા બાને લઇ આવી પહોંચ્યા. આવતાંની સાથે બે જણુ બાને બાધેલી તે નીસંડી લઇ નદીમાં બોળી આવ્યા. પછી પેલાં ગોઠવેલાં લાકડાં પાસે તે નીસંડી પરનું લુગડું છોડી નાખ્યું. પછી બે જણુએ મળી બાના ખમા આગળથી અને પગ આગળથી ઊંચકી અને જરા પણ દરકાર રાખ્યા વગરજ ઊંચેથી ધચ લઇને પેલાં લાકડાં ઉપર નાંખી. ત્યાર પછી વળી થોડાં લાકડાં, છાણાં, કાંટા એના ઉપર ગોઠવ્યાં. પછી મહને લઇ ગયા. ત્યાં રામચંદ્રે મહને નવડાવ્યો અને પછી પેલાં સીંચેલાં લાકડાં પાસે મહને બેસાડ્યો. કાંઇક બણ્યા. પાણી મૂકાવ્યું અને મહને ઘેરથી દેવતા લાવેલા તેમાંથી થોડો પેલા કાંટા ઉપર મૂકવા કહ્યું. મહારાથી કાંઇજ બોલાયું નહીં. મહે દેવતા મૂક્યો અને કાંટા બડબડ સળગ્યા. બે જણુ પેલી નીસંડીમાંથી વાંસ કહાડી લઇ વારે વારે લાકડાં સંકોરતા હતા એ રીતે મધુરી ! આપણી બા બળી ગઇ. જ્યાં સુધી બધું થઇ રહ્યું ત્યાં સુધી અમે ત્યાં બેસી રહ્યા. પછી નદીમાં નાહ્યા અને ઘેર આવ્યા.

ગરીબ મધુરી ! એનાથી રડાતું પણ નહતું. બન્ને ભાઇપણે એક બીજાની બાગુમાંજ ઊંધી ગયાં.

૪

પરમાત્મા પરમ કૃપાલુ છે. એને સહુની શીકર છે. ઉપલા બનાવ પછી થોડા દિવસમાંજ મણિરાયનું કુટુંબ મુકુન્દરાયના ઘરની પાસે રહેવા આવ્યું. એ બે કુટુંબને હુમસમાંથી બહુજ સારો સંબંધ થયો હતો. બન્ને કુટુંબો હુમસમાં એનીટરીયમમાં સાથેજ રહેતાં હતાં. મુકુન્દરાય ચંદ્રલક્ષ્મીને હવાફેર લઇ ગયા હતા અને મણિરાય ત્યાં પોતાની નવી પત્ની સાથે મે મહીનાની રજા ભોગવવા આવ્યા હતા. મુકુન્દરાયના કુટુંબમાં પોતે ચંદ્ર-લક્ષ્મી, મહન અને મધુરી એટલાં જણુ હતાં અને મણિરાયના કુટુંબમાં એમનાં ત્રણ પત્ની, એમનો મનમથ નામનો આગલી પત્નીનો છોકરો,

તથા ભૂમિજ્ઞ નામની આગલી પત્નીની છોકરી એટલાં જણ હતાં. એ વખતે મન્મથની ઉમ્મર ચૌદ વર્ષની હતી અને ભૂમિજ્ઞને બારમું બેઠું હતું. મદનની ઉમ્મર અગીઆર વર્ષની હતી અને મધુરી આઠ વર્ષની હતી એ ચારે જણ સાથે રમતાં, ફરતાં હરતાં અને આનંદ કરતાં. એ દિવસથી એ ચારે જણમાં પરસ્પર બહુજ માયા બંધાઈ ગઈ હતી અને એક બીજાને કદી પણ ન ભૂલી જાય એવી દૃઢ ગાંઠ બંધાઈ ગઈ હતી.

મધુરી કોઈક કોઈક વાર મન્મથને ઉદાસ જોતાં એ ઉદાસીનું કારણ ન સમજતી પણ સેનીટરીયમના વાડામાંથી થોડાં ટુલ વીણી લાવી મન્મથને આપતી. મન્મથ તેનું ગજરું ગુંથતો અને મધુરીને આપતો. કોઈક વાર મદન મધુરીને રમતમાં એકાદ તખ્તડાકી લગાવી દેતો ત્યારે ભૂમિજ્ઞ મદનને ઉધડો લેતી અને મધુરી રડતી ત્યારે મન્મથ એને શેતુર આપતો. એનું સાંત્વન કરતો અને મદનને દપકો દેતો. કોઈક વાર મન્મથ ભૂમિજ્ઞને વઢતો કે મીરાંબાના સામું કેમ બોલી, ત્યારે મધુરી મન્મથના સામું દયામણું મ્હોં કરી જોતી અને મન્મથનું મ્હોં ઉદાસ થઈ જતું.

ઘણી વાર મીરાંબા મદન અને મધુરીને ખાવાનું આપતાં અને એ બંને મન્મથ અને ભૂમિજ્ઞને આપતાં. મન્મથ એ ખાવાનું ન લેતો પણ કાંઈ બોલતો નહીં. ભૂમિજ્ઞ મદન પાસે ભાગ પડાવતી અને ચટ મીરાંબાને પૂછવા જતી કે અમને તો ખાવાનું આપતાં નથી ને મદનને શેનું આપો છો ? મીરાંબા તરતજ ચીડવાઈ જતાં-હા તું મ્હારી સાસુ ખરીને, ત્હારા જેવી છોકરીને આપવાનું બહુ મન થાય એવું કેની ! જા, કહી દેજે.

મન્મથ આ સાંભળી બહુ દુઃખી થતો. આવી નાની બાબતમાં મીરાંબા આમ શું કામ કરતાં હશે. અમે એનું શું બગાડ્યું છે ?

એક વખતે ઘરમાં બિલાડી દૂધ પી ગયેલી અને મીરાંબા ભૂમિજ્ઞને ખખડાવતાં હતાં કે દુધ કેમ પી ગઈ? ગરીબ ભૂમિજ્ઞ શું જવાબ દેવાની હતી. એણે કહ્યું મ્હોં નથી પીધું. મન્મથને ચોક્કસ ખાત્રી હતી કે એ ન પીએ. પણ કોણ જાણે નાદાન છે. વખત છે પીધું હોય. ઘરમાં મણિરાય આવ્યા. વાતનું વતેસર થયું. પણ મધુરીએ બિલાડીને રસોડામાંથી નીકળતી દેખેલી તેણે કહ્યું કે બિલાડી પી ગઈ હશે. થયું; પ્રવાહ બદલાયો. “આવો

મોટા હોલ્લો થયો. હવે કાંઈ નાની છે ? પહેલાં તો ત્હારા જેવડી છોકરીઓ સાસરે જતી. એટલું દૂધ ન સમવાયું.” આવું આવું ધણું થતું. આવું થાય ત્યાર પછી મનમથ અને ભૂમિજ એક ખીજને વળગી એકલાં રડતાં. તે વખતે મધુરી ગમે તેમ કરી તેમને શોધી કાઢી, કાલું કાલું બોલી તેમને રડતાં રાખતી અને તેમને સમજાવી ચંદ્રલક્ષ્મી પાસે લઈ જતી. બધું કહી દેતી અને ચંદ્રલક્ષ્મી છોકરાંઓનું મન મનાવી, હસાવી પટાવી માની ખોટ પૂરી પાડતી. એ ચંદ્રલક્ષ્મી આજે આ અસાર સંસારને ત્યાગી ગઈ હતી. મધુરી અને મદન, ભૂમિજ અને મનમથનાં જેવાંજ નમાયાં થયાં હતાં.

૫

મણિરાયનું કુટુંબ જ્યારથી પડોશમાં રહેવા અવ્યું ત્યારથી મદન અને મધુરી ધણુંખરે ત્યાં જતાં. પહેલાંનો સ્નેહ ફરી તાજો થયો અને એ સ્નેહમાં માતાના મરણનું દુઃખ કાંઈક કમી થયું. ચંદ્રલક્ષ્મીના મરણ પછી મુકુન્દરાય ધરમાં લક્ષ આપતા નહોં. એ હમ્મેશાં બેધ્યાન રહેતા. એમણે એક રસોઈઓ રાખી લીધા હોતો અને દાણો સાફ રાખવો વિગેરે કામ સાફ એક બાઈ રાખી લીધી હતી; અને બગરના કામકાજ સાફ તથા ધરમાં વાસણ પાણી કરવા સાફ એક નોકર રાખી લીધો હતો. એ સહુ ઉપર ધરનાં માણસ તરીકે નજર રાખવાનું કામ મધુરીને માથે આવી પડ્યું અને એ ડાહી છોકરી પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરતી અને કાંઈક અંશે સફળ પણ થતી. દરરોજ રાતે સુતાં પહેલાં સઘળું જોઈ આવતી. ધરમાં જે બન્યું હોય તેની મુકુન્દરાયને ખબર આપતી અને એ રીતે મુકુન્દરાયના ધરમાં કાંઈક વ્યવસ્થા રહેતી.

મનમથ અને ભૂમિજ પણ કોઈક કોઈક વાર મધુરીને ત્યાં આવતાં અને ચારેજણ ભરેલે હૈયે પોતાની ગત માતાઓની વાત કરી કાંઈક ઉભરો ખાલી કરતાં. આવી રીતે મધુરીની માતાનો વરસ દિવસ પૂરો થયો પણ મુકુન્દરાયની સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સુધારો ન થયો. એક દિવસ મણિરાય મુકુન્દરાયને મળવા આવ્યા અને ત્યાં બંને મિત્રોએ પોતાની ગતપત્નીઓને સંભારી તેમના ગુણાનુવાદ ગાયા. અંતમાં જતાં જતાં મણિરાયે પોતાના અનુભવ પરથી મુકુન્દરાયને ફરી પરણવાની સલાહ આપી. મુકુન્દરાયને એ દુનિયાની નજરે ડહાપણભરેલું લાગ્યું પણ હૃદયે ના કહી. છતાં પરિણામે એ ફરી પરણ્યા.

૬

‘દુઃખનું જોસડ દહાડા’ એ પ્રમાણે જતે દિવસે મુકુન્દરાય અને છોકરાંઓનો શોક કાંઈક ઓછો થયો. આજે સહુ મનમથને ત્યાં મહા પીવા ગયાં હતાં. મનમથ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો. મધુરીના મનને આજે શું આનંદ હતો ! જાણે કે એજ પાસ થઈ હોય ! મનમથને ઇનામ આપવા એણે મુકુન્દરાયને કહી મદનભાઈ પાસે એક રેશમી રૂમાલ મંગાવ્યો હતો. તેના ઉપર એણે પોતે હાથે બે નામ ભર્યાં હતાં. “મધુરી-મનમથ.”

મનમથને ઘેર સહુ એકઠાં થયાં. મનમથની હેંશિઆરીના વખાણ થયાં. મુકુન્દરાયે કહ્યું “છોકરો બહુ હેંશિઆર છે. ૪૦૦૦ છોકરામાં પહેલા આવવું એ સાધારણ વાત નથી. મણિરાય ! એને વિલાયત મોકલજો.”

મીરાંબા વચમાંજ બોલી ઊઠ્યાં. “પણ, ના મુકુન્દરાયભાઈ ! એની બધી હેંશિઆરી બણવામાંજ છે. ધરકામમાં તો ભાઈને જરા પણ ધ્યાન આપવુંજ નહીં. એટલી મહેનત કરીને તો ગદ્દા પણ પાસ થાય.”

મણિરાયનું મોઢું જરા કડવું થયું. સહુ ઉપલા બાણથી ચુપ થઈ ગયા પણ વચમાંજ મધુરીએ બટકબોલાપણું કર્યું અને બોલી ઊઠી “પણ મીરાંબા ! મનમથ ભાઈને ચાર પગ, ટુંકી પુંછડી ને લાંબા કાન ક્યાં છે ?” સહુ હસી પડ્યાં. ફરી આનંદથી વાતે વળગ્યાં.

મધુરીએ મનમથને રૂમાલ ભેટ આપ્યો. મનમથે તે સાચવી ગળવામાં મૂક્યો. વાર તે બીની આંખે મધુરીના સામું જોઈ રહ્યો.

મધુરી હસી પડી અને બોલી “શું જોય છે ? મને લાંબા કાન નથી અને વંકી પુંછડી પણ નથી.” આ શબ્દની મનમથ ઉપર અવળી અસર થઈ. એની બંને આંખમાંથી ડબ્, ડબ્ આંસુ ખરવા મંડ્યાં. મધુરી એકદમ મનમથની પાસે ગઈ. એણે મનમથનો હાથ ઝાટ્યો અને બધા બેઠા હતા તે ઓરડામાંથી ચાલવા માંડ્યું. સહુ વાતમાં બેઠેલાં હતાં. કોઈનું એના તરફ ધ્યાન ન હતું.

મધુરી ઘરની પાછળ મનમથને વાડામાં લાવી. મનમથને ગળે વળગી પડી. એણે પણ રડવા માંડ્યું. મનમ મ ર મધુરી સ્ત્રી હતી. મનમથે

ધીરજ રાખી મધુરીને ધીમેથી પોતાનાથી છૂટી કરી. મધુરીની આંખ મનમથે લૂછી. મનમથે મધુરીનું મ્હોં ઊંચું કરી મધુરીને એક ચુંગન કર્યું. મધુરી રોતી રહી ગઈ. એણે મનમથને પૂછ્યું. “હું બોલી તેમાં ત્હને કેમ રોવું આવ્યું ? મ્હેં રોવા માંડ્યું ત્યારે તું કેમ રહી ગયો ?” મનમથે કાંઈજ જવાબ દીધો નહિં પણ કહ્યું કે “મ્હારે હવે કોલેજ જવું પડશે.” મધુરીએ કહ્યું “જાજે.” મનમથ કહે “હું જઈશ તે ત્હને ગમશે” ? મધુરી કહે “તું ભણવા જાય તો મ્હને શા માટે ન ગમે” ? મનમથ કહે, “વાર, ભૂમિજા બહેન અહીંજ રહેશે તે તારી સંભાળ રાખશે”. મધુરી કહે, “ના, હું એની સંભાળ રાખીશ.”

મનમથ—વાર ત્યારે તેમ કરજે.

મીરાંબાનો અવાજ આવ્યો. “મનમથભાઈ ! ઓ મનમથભાઈ !” મનમથ બોલ્યો, “ઓ મીરાંબા ! શું કહો છો ?

મીરાંબા કહે “મધુરી ક્યાં છે ? મુકુન્દરાયભાઈ જાય છે.” મધુરી મનમથ સાથે બધા બેઠાં હતાં ત્યાં આવી. મુકુન્દરાય સહુ સાથે “પધારજો, આવજો”ના સત્કાર સાથે વિદાય થયા.

૭

ઉપલી વાતને આજ ચાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. મધુરી હવે બાર વર્ષની બાળકી ન હતી. એને પૂરાં સોળ વર્ષ થયાં હતાં. હવે મુકુન્દરાયના ધરનો સઘળો ભાર એણે ઉપાડી લીધો હતો. મુકુન્દરાયને હજી એને પરણાવવાનો વિચારજ આવ્યો ન હતો. એની બહેનપણી ભૂમિજા પણ પરણી ગઈ હતી અને મીરાંબાના ત્રાસમાંથી છુટી હતી. એને ભાસ્કરરાવ બહુજ સારો વર મળ્યો હતો. ભૂમિજા હાલમાં મુંબઈ રહેતી હતી. મદન પણ મેટ્રોકોલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી મુંબઈ એલેક્ટ્રીસિટી કોલેજમાં ગયો હતો. મનમથ તો ભૂમિજાના લગ્ન પછી રજામાં પણ સુરત આવતોજ નહિં અને તેથી મદન પણ કેઠકે કેઠકે રજામાં સુરત ન આવતો. મધુરીને એ ચાર વર્ષ ગાળવાં ઘણુંજ અધરાં થઈ પડ્યાં. વારંવાર એને ચંદ્રલક્ષ્મી સાંભરતી, મનમથ યાદ આવતો, મદનના ભવિષ્ય માટે વિચાર થતો; પિતાની સ્થિતિની દયા આવતી. આ સર્વની અસર મધુરીના શરીર

ઉપર થઈ અને ઝીણા તાવે એના શરીરમાં ધર દ્યું. એ તેને ગણકારતીજ નહોં પણ જીવાનીમાં એનું શરીર વધવાને બદલે દિવસે દિવસે ગળાવા લાગ્યું. આ ફેરફાર એકવાર અચાનક મુકુન્દરાયના ધ્યાનમાં આવ્યો. એણે વૈદને તેડવા મોકલ્યું. વૈદરાજ આવ્યા. મધુરીની નાડ તપાસી પડીકાં બાંધ્યાં ને મધુરીને સાંથી જવાનું કહ્યું. ત્યાર પછી વૈદરાજે મુકુન્દરાયને પૂછ્યું કે “મધુરીની ઉંમર કેટલા વર્ષની થઈ?” મુકુન્દરાયે જવાબ દીધો કે “સોળ પુરાં થઈ આવતા માહમાં એને સત્તરમું બેસશે.” વૈદરાજે સવાલ પૂછ્યો “એનો વિવાહ ક્યાં થયો છે?” મુકુન્દરાયના ધ્યાનમાં તરતજ વાત આવી. “હા વૈદરાજ ! આવતા વૈશાખમંજ મધુરીનાં લગ્ન કરી દઈશ.” મહારા ધ્યાનમાંથીજ એ વાત નીકળી ગઈ હતી. થયું. વૈદરાજ ગયા ને સાથે મધુરીનું લગ્ન પણ નક્કી કરતા ગયા. પણ કોની સાથે? મુકુન્દરાયને વર વિષે વિચાર આવવા લાગ્યા. “ફલાણો ? ના, એ મધુરીને લાયક નથી. ફલાણો ? ના, એ તો ક્ષયવાળો છે. ફલાણો બહુજ ગરીબ છે. ફલાણો દેખીતો બહુજ ખરાબ છે.” છેવટે મનમથ ખ્યાલમાં આવ્યો. પણ સાવકું ? મધુરીને પૂછવા વિચાર કર્યો. તરતજ મધુરીને બોલાવી પૂછ્યું. કેમ, ત્હારો વિવાહ મનમથ સાથે કરીએ ? મધુરી શું જવાબ દે ? એના મ્હોં ઉપર લાક્ષી ચઢી આવી. મુકુન્દરાયે આગળ પૂછ્યું નહિં પણ કહ્યું, “જા, ત્હારો વિવાહ મનમથની સાથે કરીશું. મુકુન્દરાયે તરતજ મણિરાયને તેડવા મોકલ્યું. બન્ને મિત્રો મળ્યા અને નક્કી કરી દીધું. બીજે દિવસે રિવાજ પ્રમાણે માગાં થયાં અને મધુરી અને મનમથનો વિવાહ થયો. સાથે સાથે મણિરાયના કહેવાથી મુકુન્દરાયે મદનનો વિવાહ પણ એમની નવી સાળીની છોકરી સુમતિ સાથે કરી દીધો.

૮

આજે તો મનમથને સોનાનો સરજા ઊગ્યો હતો. સાસરે જમવા જવાનું હતું અને આજેજ એ બી. એ.ની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો. મધુરી હવે મોટી થઈ હતી. ઘરમાં રસોઘયાની જરૂર ન હતી. એણેજ રાંધ્યું હતું અને પીરસનાર પણ એજ હતી. મુકુન્દરાયની તબીયત ઠીક ન હતી. એ ઉપર સુતા હતા. મનમથ અને મદન જમવા

નીચે ઉતર્યા. મધુરીની બાબી પણ આજે જમવા આવી હતી તેણે થાળ માંડ્યા. અથાણું મીઠું પીરસ્યું. ન્હાવાની ઓરડીમાં અમેરીયાં ટુવાલ મુકી આવી. મદન અને મન્મથ ન્હાવા ગયા.

સુમતિ અમેરીયાં ટુવાલ મુકી પાછી વળતી હતી. મન્મથે મદનના સામું જોયું અને એનાથી હસ્થા વગર રહેવાયું નહિં. બન્ને જણા ન્હાયા. પાટલે જમવા બેઠા. બાબીને પણ મધુરીએ સાથેજ બેસાડી દીધી હતી. જે મધુરી મન્મથને તું કહીને બોલાવતી, મન્મથને ગળે વળગતી તે મધુરીનામાં આજ શું ફેરફાર ! એ મન્મથના સામું પણ નથી જોઈ શકતી. કદાચ આંખ મળી ગઈ તો એ પોતાનું લાલચટક થઈ ગયેલું મ્હોં ચટ ફેરવી નાંખે છે. મન્મથના થાળમાં કાંઈ થઈ રહ્યું હોય તો તેના તરફ પણ એનું ધ્યાન નથી રહેતું. મદન કહે કે “ ફલાણું મન્મથભાઈને મૂકજો ” ત્યારેજ તે મૂકે છે. મન્મથના મનમાં પણ ઘણીવાર એજ જમતાં જમતાં આવ્યું કે મેટ્રીકયુલેશનમાં પહેલો આવ્યો ત્યારે રમાલ મળ્યો હતો. B. A.માં પહેલો આવ્યો. પૂછું કે હવે શું આપશે ? પણ જીભ ઉપડતી નહીં. તો પણ એનાથી મદનને પૂછ્યા વગર ન રહેવાયું. મેટ્રીકમાં રમાલ આવ્યો ત્યારે આ વખતે તમારી બહેન શું આપશે. મદને તરતજ મજાક કરી કે મ્હે બહેનને હજી પૂછ્યું નથી. તમે ક્યાં એની સાથે બોલતા નથી. પૂછી જુઓને. મન્મથ-હવે તો એ મ્હારા સામું પણ ક્યાં જુએ છે; તો પછી બોલવાની તો વાતજ ક્યાં ? મધુરીના મ્હોંએ શબ્દો હોઈ સુધી આવતા પણ એ હોડો હવે સીવાઈ ગયા હતા. શબ્દો પાછા ગળામાંજ ગુંગળાઈ જતા અને એ મનમાં બહુ મુઝાતી; પણ એ મુંઝવણ એને ગમી. એ મુંઝવણ એને મીઠી લાગી. મનમાં બહુએ થતું કે બહાવાને વંદું અને હુચ્ચાના ગાલ પર એક નાની સરખી તબડાક લગાવી દઈ પણ બધું મનનું મનમાંજ સમાઈ જતું અને એને શંકા થતી કે બ્યારે એકલા મળવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે આ બધું સંભારીને હું એની સજા એને કરી શકીશ કે નહિં ? બધા જમી ઊઠ્યા. પાન ખાઈ મન્મથ મુકુન્દરાયની પાસે ગયો. મધુરી જમવા બેઠી હતી.

૯

વૈશાખ સુદ સાતેમે મધુરીનાં લગ્ન મન્મથ સાથે થયાં અને વૈશાખ વદ નેમે મદનનાં લગ્ન પણ સુમતિ સાથે થયાં. મીરાંબા લગ્ન ખૂબ મહાત્યાં કારણ કે એમને એજ લગ્ન મહાલવાનાં હતાં. એમને કાંઈ હજી સુધી સંતતિ ન હતી અને અને આગળ ઉપર થવાનો સંભવ પણ ન હતો. મધુરીને લગ્ન પછી એ મહિનામાંજ સાસરે રાખી. મુકુન્દરાયને છોકરીને સાસરે મોકલતાં આંખમાંથી આંસુ આવ્યાં પણ મધુરીએ સુમતિને સમજાવી હતી અને તેજ દિવસથી એ પણ સાસરે રહેવાની હતી. તેને ખતાની મધુરીએ કહ્યું. “ભાઈ ! આજથી એનેજ મધુરી માની લેજો.” મુકુન્દરાય કાંઈ ખોલ્યા નહોં. મધુરી મીરાંબા સાથે સાસરે આવી. મીરાંબાએ આજે સહુ તૈયારી કરી રાખી હતી. એ બિચારી મધુરીને અંતઃકરણ પૂર્વક ચાહતી હતી પણ મન્મથની સાથે વિના કારણેજ બારમો ચંદ્રમા હતો. મન્મથ કહે કે ઉત્તર, ત્યારે મીરાંબા કહે કે દક્ષિણ. મન્મથ કબૂલ થાય ત્યારે કહે કે પશ્ચિમ. આવી પરિસ્થિતિ સુડી વચ્ચેના સોપારીના જેવી હતી. પણ આજ મધુરીની કસોટીની ખરી વેળા હતી. ચંદન જેમ જેમ ઘસાય તેમ તેમ સુગંધી પ્રસારે. ઝાડ પોતે તડકો વેઠે છે અને બીજને છાંયો આપે છે.

રાત્રિ પડી. મધુરીને મીરાંબા જાનેજ એને માટે શણગારેલા ઓરડામાં લઇ ગયાં.

૧૦

મન્મથ અને મધુરી પાછાં મળ્યાં. અત્યારે બન્ને એકલાંજ હતાં. મધુરી પાસે B. A.માં પહેલા આવ્યાનું ઇનામ માંગવાનું હતું. મધુરીને મન્મથે મજાક કરેલી તેની સજા કરવાની હતી.

પાંચ મિનિટ થઈ. દશ મિનિટ થઈ. પા કલાક થયો પણ બેમાંથી એકેકેના મ્હોંમાંથી શબ્દ નીકળેજ નહિં. બન્નેની નજર એક બીજા તરફ હતી પણ કોઈ ખોલે નહિં. શું અતિશય આનંદને લીધે એ લોકોના મ્હોં અંધ થઈ ગયાં હતાં ? એકાએકજ મધુરીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એના બન્ને ગાલ ઉપર આંસુના રેલા ઉતર્યા. મન્મથ કહે “આ શું ? મધુરી !

શા માટે આમ ? તને અહીં ગમતું નથી ? ઘેર જવું છે ? ત્હને લઈ જઈ ? ઘેર મુકી આવું ?” એ ઉડ્યો. મધુરીની પાસે ગયો. ધીરે રહી એણે મધુરીના હાથ પકડ્યો. મધુરીએ માથું એના ખભા ઉપર નાખી દીધું. એ હુસકાં ખાવા લાગી. મનમથે ધીમેથી મધુરીના ગાલ પર એક ચુંબન કર્યું. મનમથ કહે “શા માટે રૂંધે છે ?”

મનમથની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. એનાથી પણ આગળ બોલાયુંજ નહીં. થોડી પળ આમજ એ લોકોએ ગાળી. એ લોકો મ્હેંએ બોલતાં ન હતાં પણ એ લોકોના હૈયેહૈયાં વાત કરતાં હતાં. એ લોકોનાં હુસકેહુસકાંમાં કંઈ અવનવી એક બીજનાં મનની સ્પષ્ટતા અનુભવાતી હતી.

આખરે મધુરી ટેતી રહી. મધુરી—ત્યારે મનમથ ! ત્યારે શું ઇનામ જોઈએ છે. આટલા દિવસ ન બોલાયું તે ગુસ્સે તો નથી થયોને ?

મનમથ ચકિતજ થઈ ગયો. એનાથી ચટ બોલાઈ ગયું કે મ્હને ઇનામ મળી ગયું.

મધુરી—શું મળ્યું ? મ્હેં તો કંઈ આપ્યું નથી ?

મનમથ—હમણાંજ આપ્યુંને ?

મધુરી—શું ? હા, પણ હું તો જૂલીજ ગઈ. હવે તમે તો મ્હારા સ્વામી અને હું તમારી દાસી. માફ કરજો. મ્હારાથી જૂલમાંજ ન્હાનપણની ટેવને લીધે તમને હું કહેવાઈ ગયું.

મનમથને ખૂબ દસવું આવ્યું. મનમથ—“હા હા, ધખો મારી પાઘડી બંધાવતાં તો બહુ સારું આવડે છે. એમ ને કંઈ માફ કરાશે કે ?” મધુરી શરમાઈ ગઈ. શું બોલવું તે એને સ્મર્યું નહીં. તો પણ એણે કહ્યું કે—“વાર, તમારે ઇનામ ન જોઈવું હોય તો રહ્યું; પણ મ્હારે તો તમને સજ્જ કરવાની છે, તે કર્યા વગર નહિં ચાલે.

મનમથ—સજ્જ ! હા ! હા ! વળી એ હસ્યો. મધુરી વધારે ગુંચવાઈ. એ મનમથ પાસેથી આંધી ખસી ગઈ. બારીએ જઈને ઉભી રહી. મનમથ એની પાછળ ગયો. મનમથે એનો હાથ પકડ્યો. મનમથ—હવે બહુ થયું. આટલી સજ્જ જોઈ છે ? મને ઇનામ પણ મળ્યું અને સજ્જ પણ થઈ ચૂકી.

મધુરી—શું ? મનમથ—તહેં મારી સાથે તુંથી વાત કરી તે ઇનામ અને પછી મ્હને સ્વામી કહી મ્હારી દાસી થઈ કહું તે સગ્ન.

મધુરી—ના, પાછલું કહું તે ઇનામ ને આગલી સગ્ન અને હવે ઇનામ આપ્યું તે પાછું નહિં લઉં. માટે હમ્મેશાં હું હવેથી તમને તમેજ કહીશ. સગ્ન કરવાનું મન થશે ત્યારે તું કહીને બોલાવીશ.

મનમથ—વાર, ત્યારે મ્હારા સ્નેહની દેવી ! એવી સગ્ન ખમવા જેવા ગુન્હા તો હું રોજ કરીશ.

મધુરી—ત્યારે સગ્ન કરીશું.

મનમથે મધુરીનો હાથ પકડી ખેંચી. પોતાના તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો.

મધુરી—જન, જન, આવો ખસ. આ શું ? શરમ નથી લાગતી ?

પણ મનમથના હસવા સિવાય ખીજો જવાબજ ન મળ્યો. એના હાથ મધુરીની આગળાગળ ફરી વળ્યા. મધુરીથી પણ એની મેજેજ મનમથના ગળાંમાં નંખાઈ ગયા. x x x x x

૧૧

મધુરી સ્થવારમાં વહેલી ઉઠતી. ચોટલોચાંદણો કરી નીચે ઉતરતી. ચુલો સળગાવતી. ગરમ પાણી થાય એટલે નાહી લેતી અને બે માળા ફેરવી લેતી. તેટલા વખતમાં ઘરમાં સહુને ઉઠવાનો વખત થાય. બે લોટા ભરી એ એકમાં દાતણપાણી કરવા બે પાટલા માંડતી. તેમાં એકમાં એ ડાહી વહુ સસરાજીને માટે દાતણ છુંદીને મૂકતી. મરદો દાતણ કરી રહે એટલી વારમાં મ્હા તૈયાર કરી ચલાણું ભરી સહુને આપતી. ત્યાર પછી સાંતરું કાઢી લાવી રાંધવાની તૈયારી કરતી. એટલા વખતમાં મીરાંયા નાહી લેતાં અને પૂજા કરી લેતાં. વહુને બહુ મહેનત ન પડે એવા હેતુથી રાંધતાં મીરાંયાજન ન્યાયને ખાતર એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે વહુને ખીજું અંતાવીએ પણ ચુલો ન બતાવીએ એનો એનો મુદ્દો ન હતો. બરાબર સાડા દસ વાગે જમવાની સહુ તૈયારી થઈ જતી. મધુરી પાટલા માંડતી. થાળીમાં અથાણું મીઠું મુકી લોટા ભરતી. બાર વાગ્યા પહેલાં તો મધુરી અને મીરાંયા પણ જમી લઈ સઘળાં કામથી પરવારી જતાં. ત્યાર પછી થોડી વાર મધુરી

મીરાંબા સાથે માળે બેસતી, વાત કરતી અને ત્રણ વાગે પીયેર જતી. ત્યાંથી બરાબર ચાર વાગે પાછી આવી સાડાચાર વાગે વ્હા કરી સાંજની તૈયારી કરવા દાણાના ઓરડામાં જતી. ત્યાં સધળું એ વેળા એ બગડતું સમરતું બેતી અને સાંતરૂં કાઢી લગભગ સાડા છ વાગે રાંધવાનું શરૂ કરતી. સાંજે એજ રાંધતી—સાડા સાત અને આઠની વચ્ચે સહુ પરવારી જતાં અને બધાં ત્યાર પછી દિવાનખાનામાં બેસતાં અને ત્યાં કાંઈ કથા, પુરાણ કે ન્યુસપેપરમાં કાંઈ જાણવા જેવું હોય તો તે મણિરાયભાઈ વચ્ચતાં અને સહુ સાંભળતાં. રાત્રે સાડા નવ વાગે સહુ પોતપોતાના ઓરડામાં સુવા જતાં.

૧૨

આ પ્રમાણેનાં નિયમિત બે વર્ષનાં જીવન પછી મધુરીને માતા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રસંગજ સ્ત્રીઓના જીવનમાં કાંઈક કારમો હોય છે. આ વખતે સ્ત્રીના જીવનનો બહુ ભરોસો રહેતો નથી. નવ માસ પૂરા થયા અને એવામાંજ શહેરમાં ઇન્ફ્લુએન્ઝા ચાલ્યો અને મધુરી એમાં સપડાઈ પડી. મનમથના મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. મુકુન્દરાયનો જીવ ઉડી ગયો અને મણિરાય, મીરાંબા અને સહુ ચિન્તામાં પડ્યાં. ડાક્ટર બે વાર આવ્યો. કલાકે કલાકે દવા આપવામાં આવતી હતી. મીરાંબા ખાટલા ઉપર બારે ઘડી ને બત્રીસે પહોર અડ્યાં ને ઝડ્યાં રહેતાં અને સારવાર બહુ સારી કરતાં. મુકુન્દરાય પણ આવીને બેસતા. આ પ્રમાણે દરદીની પાસે કોઈકનું કોઈક હોયજ.

મનમથ ! એના મનમાં ધણું એ થતું કે એ ખાટલા ઉપર બેસે; મધુરીને એજ દવા આપે; પણ માથે મ્હોટાં બેઠાં હતાં. ન કરે નારાયણ ને કાંઈ નવું થાય તો એક બીજાંના મનની મનમાંજ રહી જાય. મલ્યા વગરજ—એનાં મનની અંતિમ ઈચ્છા જાણ્યા વગરજ—નિસનો વિયોગ. પ્રભુ ! એનો વિચારજ કેમ થઈ શકે. હવે તો પ્રભુ ! તું સામું જીએ તો સાંઈ.

ઇન્ફ્લુએન્ઝાના હુમલા પછી બરાબર નવ દિવસે મધુરીએ બે બાળકને જન્મ આપ્યો. એક પુત્ર અને એક પુત્રી. પુત્ર જન્મથી ઘરમાં કોઈને હાથ ન હતો. સહુનાં લોહી ઉડી ગયાં હતાં. મધુરી મરણ પથારીએ હતી—

મનમથ બિયારો એકલો એકલો છનોમાનો આંસુ સાર્યા કરતો. આખરે ઇશ્વરે સામું જોયું. મધુરીની તખીયતમાં બરાબર વીસ દિવસે સુધારો થવા માંડ્યો. એ સારી થઈ પણ હજુ નખળાઈ બહુ હતી. ડાક્ટરે એને હવાફેર લઈ જવાની સલાહ આપી. મીરાંઆના વિચારને અનુસરી મનમથ અને મધુરીને હુમ્મસ મોકલ્યાં. સેનીટેરીયમમાં એરડી બાંડે રાખી હતી ત્યાં તેઓ આવ્યાં પણ આગલી સ્મૃતિ તાજી થઈ. માતા સાંભરી અને મધુરીની તખીયત સુધરવાને બદલે પાછો ઉથલો ખાવાની વક્રી લાગી. મનમથે કારણ સમજી લઈ પોતાના મિત્ર હસમુખલાલનો બંગલો રાખ્યો અને ત્યાં રહેવા ગયાં. આ વખતે હસમુખલાલ પણ એજ બંગલાના ખીજા ભાગમાં રહેતા હતા.

૧૩

આજે હસમુખલાલના ઘરમાં નવોજ રંગ ઝામી રહેતો હતો. હસમુખલાલની લાડવેલી પત્ની કુસુમ રીસાઈ બેઠી હતી. ખાવા પીવાનું કશું કશું નહોતું. હસમુખલાલે બહુજ મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ. બિયારો હસમુખલાલ સહવારનો ભૂખ્યોજ હતો. મનમથ બપોરે જમી હસમુખલાલની પાસે આવ્યો. તેને ખબર પડી કે હસમુખલાલે ખાધું નથી. એણે પણ કુસુમને સમજાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ મેર ચળે તો કુસુમ ચળે. ન જવાળ દે કે ન કશું કરે. મનમથ હસમુખલાલને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. મધુરીને સહુ વાતની ખબર પડી. માંદી મધુરીએ હસમુખલાલને જમવા માટે બટ પાસે રંધાવ્યું. હસમુખલાલ જમ્યા. પણ કુસુમને શી રીતે જમવાનું કહેવું ? કંઈ ભૂખી રખાય ? મધુરીએ કુસુમને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું. શું એના તેડાંમાં જાડુ હતું ! કુસુમ તરત આવી. મધુરીએ જમવાનું કહ્યું. એણે તરત જમી લીધું. મનમથ અને હસમુખલાલ આગલા એરડામાં બેઠા હતા. મધુરીએ કુસુમને પૂછ્યું. “કુસુમબહેન ! અમારા પર આટલા બધા ગુસ્સે થવાનું શું કારણ ?” કુસુમ એકદમ શરમાઈ ગઈ અને જવાળ દીધો કે “હું તમારા ઉપર ક્યાં ગુસ્સે થઈ છું ?”

મધુરી—ત્યારે કોના ઉપર ગુસ્સે થયાં છો ?

કુસુમ—જેના ઉપર હમારો હક હોય તેના પર.

મધુરી—ત્યારે હમારા પર તમારો હક નહિ કે ?

કુસુમ—ખરો, પણ વધારે હક તો એના ઉપરજ કેની ?

મધુરી—પણ એવું એણે શું કર્યું કે આટલી બધી સજા કરવી પડી ?

કુસુમ—રોજ પારકી બાયડીઓનાં વખાણ કરે છે અને અમને ગાંડા-માંજ ગણી કાઢે છે. ત્યારે જાઓ અમે અમારે ગાંડા તો ગાંડા. ડાહી બાયડી કરો. તે તમારું બધું કરશે. અમે અમારે મરી જઈશું.

મધુરી—તમે કહો છો પણ હમણાજ એ તો એમ કહેતા હતા કે કુસુમ બિચારી બહુ બઝી છે. માટે મ્હારે એને દુનિયાદારીની તાલીમ આપવી છે. બાકી રૂપરૂપમાં તો એ સત્યમામ છે.

કુસુમને આવું આવું કાંઈ કહ્યું અને સમજાવી પઠાવી મનાવી. હસમુખ-લાલના કાનમાં મોહમંત્ર મૂક્યો કે કુસુમને ચઢાવીને કામ લેવું અને મધુરીએ એ ધરનો કળઓ હમ્મેશને માટે ટાળ્યો.

૧૪

મધુરી અને મન્મથ સુરત આવ્યાં. મીરાંબા અને મણિરાય મધુરીની તખીયત સુધરેલી જોઈ બહુ રાજ થયાં પણ ઇશ્વરને સુખી કુટુંબની જરૂર લાગી. સુરતમાં પ્લેગ ચાલ્યો. પહેલાં મીરાંબાએ આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કર્યો. એજ પ્લેગમાં મુકુન્દરાય પણ પોતાની ગતપત્નીને મળવા સ્વર્ગે ગયા. મધુરીના દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. એ દુષ્ટ પ્લેગના સપાટામાંથી મદન અને સુમતિ પણ ન બચ્યાં. બન્ને ન્હાની વયમાંજ મૃત્યુ વશ થયાં. ત્યાર પછી બરાબર પંદર દિવસે મણિરાયે પણ પ્લેગમાંજ આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. અને મન્મથને પણ એ દુષ્ટ રોગે ન છોડ્યો. એને પણ એ લાઇ ગયો. ગરીબ મધુરી ! તારી શી રિયતિ ! પણ ના. ઇશ્વર દયાળુ છે. મન્મથના મહિનામાંજ એણે પણ આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કર્યો.

૧૫

પ્રિય વાંચક ! બન્ને કુટુંબ ઉપડી ગયાં. મધુરી પણ ગઈ. પણ ના, હજી મધુરી મરી નથી ગઈ. ત્યારે ત્હારે એને જોવીજ છે ? જો, આ ચંદ્રમા એજ એનું મુખ છે—એની કતિ એવીજ મીઠી ને શીતળ હતી. આ ઝાક-

ળથી છંટાયલું કમળ જો-એની અશ્રુપૂણ આંખ પણ એવીજ હતી. આ કુમુદ જો. એના જેવીજ એ વિમલ હતી. ત્યારે એની નિર્દોષતા અનુભવી છે? તું વનનાં મૃગલાંને પાળ. ત્યારે એના સ્વભાવની સુવાસના લેવી છે? માલતીના ગુચ્છને ત્યારી પાસે રાખ. ત્યારે એની જ્યોત્સ્ના જોવી છે? જો, જો, આ જુધના સામું જો. એ એવીજ હતી. એનું હુંક જીવન પણ અનંત જીવનમાં પરિવર્તન પામ્યું છે. મર્ત્ય સ્વભાવનાં જગતમાં પણ એ અમર્ત્યની ભાવના આણી ગઈ છે અને આ સંસાર ક્ષારાર્ણવમાં એ એના સ્વભાવની મીઠાશ સુધાની સેરમયજ પ્રકૃતિનાં આટલાં બધાં અંગોમાં મૂકી ગઈ છે. પ્રલય પર્યંત એ સેરનું વહન અરખલિત રહેશે અને કાંઈક જીવનોમાં મીઠાશ આણશે. પ્રભુ અખરિત રાખે એ અમરત્વ—અરતુ.

મહારો વર

૧

મહને યાદ છે, યરાયર યાદ છે કે હું છેક ન્હાની હતી ત્યારે એક દિવસે માશી મહારે ત્યાં આવ્યાં હતાં. તે કાંઈ મહારા વિવાહની વાત કરતાં હતાં. માશીએ મહારી બાને કહ્યું “સવિતા ! સરલાનો વિવાહ કરવો છે ?” મહારી બાએ કહ્યું કે કરીએ પણ હજી બહુ ન્હાની છે અને વળી માંગાં પણ જોઈએ તેવાં ક્યાં આવે છે ? માશીએ કહ્યું “આજ હું એક એવું માંગું લાવી છું કે તેથી ત્હાં મન પણ રાજ થાય. પણ વિવાહ તું કરીશ ખરી ? મ્હાં માને તો લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા આવે ત્યારે મ્હોડું ધોવા ન જઈએ.” પછી મહારી બાના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. પણ મ્હેં તે સાંભળ્યું નહિં. મહારી બા જરા ખુશ થઈ. તેણે કહ્યું “હા, ધર તો સાં છે. વર પણ સારો છે. બધું હીક છે પણ” — માશીએ વચ્ચેમાં કહ્યું “પણ બધું કાંઈ નહિં, આવું માંગું ફરી નહિં આવે અને વળી બીજા છે પણ ક્યાં ? કોઈમાં કંઈ તો કોઈમાં કંઈ વાંધો ખરોતે ખરોજ. પણ એકંદરે આ હીક છે.” મહારી બાએ કહ્યું “પણ બ્હેન ! તું કહે છે તો ખરી પણ છોકરો ધણું ખરું શરીરે ક્યાં સારો રહે છે ? માશીએ કહ્યું કે “એની મેળે સારો થશે અને ક્યાં વિવાહ કે કે પરણાવી દીધી ?”

ઉપર પ્રમાણે વાત થયા પછી એક બે દિવસમાં જ મ્હેં મહારા ઘરમાં સાંભળ્યું કે મહારો વિવાહ ગજનંદપ્રસાદને ત્યાં થયો અને માંગાનો દિવસ પણ કાત્રનો રાખ્યો છે. પછી મહને એમ પણ યાદ છે કે બીજો દિવસે કેટલાંક માણસો સારાં સારાં લુગડાં પહેરી આવેલાં અને મહારે ઘેર મ્હા પણ કરેલી. પછી મહને સારાં સારાં લુગડાં પહેરાવી મહારી બાએ મહને તેઓની સાથે મોકલી. પણ મહને યાદ છે કે હું બાળક તે મહને તેઓની સાથે જવું ગમ્યું નહિં; પણ ગઈ ત્યાં બધાં જ મહને નવાં લાગ્યાં. કોઈ મ્હાં મળેજ નહિં અને મહને કેવું રોવું આવ્યું ! હું કેટલું રોઈ ! ત્યારે ઇન્દુ છાનો માનો કોઈ હતું નહિં તે વખતે કેવો મહારી પાસે આવ્યો અને એણે કેવું દયામણું

મ્હોં કરી મહારા સામું જોયું ! પછી હું રોતી રહી ગઈ અને મહારાં સાસ-
રીઆંએ સાંજે મ્હને પાછી ઘેર મોકલી દીધી. હું ઘેર ગઈ પણ શું વિચાર
કરતી હતી ? ત્યાં મ્હારું કોણ હતું ? કોઈજ નહિં. એ કોણ હતો અને મહારા
સામું કેમ જોતો હતો ?

૨

મને હજુ યાદ છે કે ઉપલી વાત બની ગયા પછી મ્હારે કોઈ કોઈ
વાર તે ઘેર જવું પડતું. ત્યાં મ્હને સાંસ સાંસ જમવાનું મળતું. ત્યાં જવું હોય
ત્યારે મ્હારી બા મ્હને સારાં સારાં કપડાં પહેરાવતી અને પછી મ્હને ત્યાં
જવું કાંઈક ગમતું. પણ પેલો ક્યાં ગયો ? તે મ્હને ખબર ન પડી. મ્હારી
આંખ આમતેમ એની શોધમાં ફરતી પણ તે દેખાતો નહિં. તેનું નામ
મ્હને ખબર ન હતું. પૂછું પણ કોને ? આમ ધણીવાર ગયા પછી મ્હેં વળી
પાછું કોઈકને જોયું. મ્હને લાગ્યું કે એ તેજ હશે. પણ તે તો ન્હાનો હતો
ને આ તો મોટો છે. તેણે કાંઈ ચશ્મા પહેર્યાં ન હતાં પણ આણે તો ચશ્મા
પહેર્યાં છે. તે તો છોકરો હતો અને આને તો મૂઝ પણ ટુટવા માંડી છે.
ત્યારે શું એજ તે ?

પણ એ વખતે મ્હને બરાબર સાંભરે છે કે એ તો હું ભૂલીજ
ગઈ કે હું પણ મોટી થઈ હતી. ચણીઓ ને ચોળી પહેરતી તે ઓઢણી
ઓઢતી થઈ હતી. મહારા મનમાં આવ્યું કે તરતજ તેનો ખ્યાલ મ્હને
આવ્યો અને સાથે મહારા મનમાં થયું કે જેવું મને બરાબર ઓળખાણ
નથી પડતું તેવું એને પણ થતું હશે કે નહિં ?

૩

બાળ્યું ! વારે વારે મ્હારું મન એને જોવાનુંજ થયાં કરે, પણ બધા
હોય ત્યારે કેમ જોવાય ? બળી શરમ ન લાગે ? પણ હું કેવી પાત્રી કે
બધાની નજર ચુકાવી જરાએક બાડી આંખે કેવી જોઈ લેતી ? પણ
જ્યારે જ્યારે હું જોતી ત્યારે ત્યારે મ્હારી ને એની આંખ મળીજ જતી.
કોણ જાણે શું એ મહારા સામુંજ જોયાં કરતો હશે ?

ત્યાર પછી થોડા દિવસ રહીને મ્હને સાસરેથી જમવાનું નોતરું આવેલું
અને હું જમવા ગઈ. પણ મ્હારે મોસાળસાસરે જમવાનું હતું તે બધાં

લાં જમવા ગયાં હતાં કારણ કે મહને જરા ઘેરથી તૈયાર થઇને આવતાં વાર લાગી હતી. હું જ્યારે જમના સાથે સાસરે ગઇ ત્યારે તુકારામ એકલો ઝોટત્રે બેસી રહ્યો હતો તેણે કહ્યું “બાબી ! ચાલો, મોસાળ જવાનું છે. બધાં ગયાં છે.”

પણ કોણ જાણે કોઇ દહાડો નહિં ને તે દિવસે મહારા મનમાં એમજ આવ્યું કે જ્યારે બધાં ચાલ્યાં ગયાં છે અને તુકારામ પણ મહારી સાથે આવશે ત્યારે ઘર કોણ સાચવશે ? ત્યારે મહારે શું એકલા જવું ? તુકારામ કપડાં પહેરી તૈયાર થયો. મહેં કહ્યું “તાળું નથી દેવું ?” તુકારામે કહ્યું ના “ભાઈ ઉપર બેઠા છે તે વાંચે છે, તે આવશે ત્યારે તાળું દેતા આવશે.” કોણ જાણે કેમ પણ મહને ઘરમાં પાછા જવાની ઇચ્છા થઇ આવી. મહેં તુકારામને કહ્યું કે “તું બેસ, હું ગઈ વખતે આવી ત્યારે ઉપર મહારો રૂમાલ રહી ગયો હતો તે હું જઈને લઇ આવું.” એમ કહેતાં તો કહી દીધું પણ પાછું મનમાં એમ પણ થયું કે જાડ કે ન જાડ ? મહારો પગજ અટકી ગયો. એકલાં ઉપર કેમ જવાય ? વળી ઉપર એ પણ બેઠા છે. પણ “ગટ્ટ કર કે શું કર આયા છે તોલમે.” હવે તો ઉપર જવુંજ જોઇએ. ધીરે ધીરે મહેં દાદર ચઢવા માંડ્યો. ધણીજ સંભાળ રાખી હું દાદર ખખડે નહિં તેમ ઉપર ચઢી. ઉપર તો ગઇ. સામેજ મોટા ઝોરડામાં કોઇ ઇંજીયેર પર બેઠું હતું. તેના હાથમાં ચોપડી હતી. તેને ખચર નહોતી કે હું ઉપર હતી. ઉપર ગયા પછી શા કારણથી મહને સમજાયું નહિં પણ મહારામાં કાંઈક હિમ્મત આવી અને હું ત્યાંજ બેસી રહી. મહને એમ થયું કે બધાં હોય છે ત્યારે તો બરાબર જોઇ શકાતું નથી તો બસ અત્યારે લાગ સારો છે; એને પણ ખમર નથી; હું પેટ ભરીને જોઇ લઉં. પણ એણે તો ચોપડી મૂકી દીધી. બેઠા ! હવે ક્યાં જવું ? પાછા ઉતરવું ? હું ચટ ચટ પાછી ઉતરવા માંડી પણ એણે ટોકી; “કોણ છે ?” શું જવાબ દઉં ? હું તો કાંઈ બોલીજ નહિં. યઃ પલાયતિ સઃ જીવતિ । બસ હવે તો શુપયુપ જેમ અને તેમ જલ્દી ઉતરી જવું. વળી એણે કહ્યું “કોણ છે ?” હવે તો જવાબ નહિં દઉં તો બહુ બોલું. મહેં કહી દીધું “કોઇ નહિં.” વળી એણે પૂછ્યું “કોઇ નહિં તે કોણ ?” હું શું બોલું ? આખરે મહેં કહ્યું “એ તો હું” પણ એ કાંઈ સમજ્યા નહિં. પણ એ

તો ઉલટું “એ તો હું” એમ બોલી ઝટપટ દાદર પાસે આવ્યા પણ ત્યાં આવતાં એ પણ સ્તબ્ધ બની ગયા. હું તો થરથર ધ્રુજવા લાગી. જેમ તેમ નીચે ઉતરી પાણી પીધું. બહાર તુકારામ સાથે મુંગમુંગા ચાલવા માંડ્યું.

૪

સંક્રાંતને દિવસે મહારે ઘેરથી મહારે સાસરે કહેવડાવ્યું કે સરનાનાં લગ્ન જોવડાવ્યાં છે ને વસંતપંચમીનું મૂહૂર્ત સાંજે આવે છે. પછી બંને ઘેર લગ્નની તૈયારી થવા માંડી. માંડે સાસરે સાધારણ સારી સ્થિતિનું હતું. ઘેર કડીઆઓ બેઠા. ઘર ઉપર મરમત થવા માંડી. રંગરોગાન થવા માંડ્યાં. મહને પણ સાસરેથી ધણુંખરું તેડવા આવતું અને હું હોંસે હોંસે સાસરે જતી પણ મહને ત્યાં જવું કેટલીકવાર ગમતું નહિં કારણ કે ઇન્દુ મારી પાછળજ પડ્યો હતો. જ્યારે જ્યારે મહને એ એકલી દેખતો ત્યારે ત્યારે કહેતો કે “એ તો કાંઈ નહિં, એ તો હું.” મહને અંદરથી ચીઠ તો ધણી ચઢતી પણ શું કરે ? કાંઈ બોલતી નહીં. પણ એક દહાડો તો એણે હદ કરી. સાસુજી વાડામાં રસોડાઆઓ પકવાન કરતા હતા તેને માથે બેઠાં હતાં; અને સસરાજી પણ ઉપર અગાસીમાં ખારવાઓ ને ક્યા ક્યા રંગ મેળવવા તે બતાવતા હતા. મારાં વૃદ્ધ દાદીસાસુ પાઠપૂજા કરતાં પૂજાની ઓરડીમાં બેઠાં હતાં અને મારી ન્હાની નણુંદો નિશાળે ગઇ હતી. હું રસોડામાં હીંચકા પર બેસી હીંચકા ખાતી હતી. તે દિવસે ઇન્દુ લાગ સાધી કાણુ જાણુ ઝાંથી પણ આવી પહોંચ્યો અને એ તો મહારી સાથેજ હીંચકા પર બેસી ગયો અને બોલ્યો કે “એ તો હું એટલે કાણુ ? એ તો દીક થયું કે મહેં આવીને જોયું; નહિં તો બાકી આંકણી લખને હું તો ઉડ્યો હતો. હું ઉઠીને ઉપર પોખારાજ ગણી ગઇ પણ પછી ખીજે દિવસે જ્યારે સાસરેથી તેડવા આવ્યું ત્યારે મહેં કેવું બહાનું કહાડેલું ? મહેં કહ્યું, બા, મહારા પેટમાં દુખે છે તે મહારાથી નહિં જવાય. બાએ તે દિવસે તો ન મોકલી પણ મહને એળીઆની ગોળી ખવડાવી અને તેથી જ્યારે ખીજે દિવસે વળી મહને તેડવા આવ્યું ત્યારે એળીયાની ગોળી ખવા કરતાં મહેં સાસરે જવાનું વખારે પસંદ કર્યું. તે દિવસે ઇન્દુ લાગ સાધી હું ગોળીએ પાણી પીવા ગઇ હતી ત્યારે મહારી પાસે આવ્યો અને દીન વદને કહેવા લાગ્યો

“ કાલે કેમ ન આવી ? ત્હને ખોટું લાગ્યું ? જો, ત્હારે માટે આ ચંપાનું ફુલ આપ્યું છે. લે એ.” શા માટે પ્રભુને માલમ, પણ તે દિવસે મ્હને નાસી જવાનું મન ન થયું. એનું દીન વદન જોઇ મ્હને પણ લાગણી થઇ આવી. મ્હેં એના હાથમાંથી ચંપાનું ફુલ ચટ લઇ લીધું અને તે મ્હેં પટ મ્હારા માથામાં અંબોડામાં ખોસી દીધું. હું ત્યાંથી ચાલી ગઇ પણ થોડી વાર રહી જ્યારે ઇન્દુ તરફ મ્હારી નજર ગઈ ત્યારે એની દીનતા ક્યાં ઉડી ગઇ હતી ? શું ઉત્સાહપૂર્ણ એનું વદન ! જાણે જગતને જીતીને ન આવ્યો હોય ! એમ કરતાં વસંતપંચમી આવી. મ્હારો ઇન્દુ મ્હારો થયો. અમે બે લગ્નસંબંધથી જોડાયાં. હવે ઇન્દુ મ્હારી સાથે વધારે દૂર લેવા લાગ્યો પણ ઘરમાં કોઇ જાણતું નહિં. અમે બે અમારી વાત જાણતાં. એક ખીજના સામું જોતાં હસી દેવાતું. એક ખીજના મનના ભાવો સમજી જતાં અને ખોલ્યા વગરજ એક ખીજનાં મનને ગમે એવું કરતાં. એમ કરતાં આખું વરસ વીતી ગયું. એક દિવસ હું મ્હારે સાસરે આવી હતી. ત્યાં આખો દિવસ રહી છોક સાંજ પડી ગઇ પણ મ્હને કોઇ ઘેર મોકલવાની વાતજ કરતું નહિં. નહિંતર તો મારાં વૃદ્ધ વડસાસુ સાંજ પડે એટલે તુકારામને કહેતાં કે વહુને ઘેર મૂકી આવ. પણ તે દિવસે તો કોઇ કાંઇ બોલતુંજ ન હતું. દીવા થઇ ગયા. રાત પડી ગઇ. મ્હેં મ્હારા સાસુજીને કહ્યું કે “મ્હારે ઘેર જવું છે. બહુ મોડું થશે તો બાને શીકર થશે.” મ્હારાં સાસુજીએ કહ્યું “આજે ત્હારે આપણે ઘેર રહેવાનું છે.” ત્હારી બાને ત્હારાં કાકીસાસુ કહી આવ્યાં છે કે સરલા આજે ઘેર આવવાની નથી. આ સાંભળી મ્હને શું થયું ? હું ખુશ થઇ કે દિલગીર થઇ ? કાંઇ સમજાયું નહીં. પણ કાંઇક થયું. મ્હેં ધીમેથી પૂછ્યું. “સાસુજી ! આજ કાંઇ આપણે ત્યાં રાત્રે કાંઈ છે ? ગાયન છે ?” સાસુજી રહેજ હસ્યાં. જવાબ દીધો. “ના, કાંઇ નથી.” મ્હને સંતોષ થયો નહિં. મ્હારા મનમાં કાંઇ કાંઇ વિચારો આવવા લાગ્યા. અહીં ઊંધ કેમ આવશે ? સુવાનું ક્યાં હશે ? હું ઉપર ગઇ. મોટા ઓરડામાં મારાં વડસાસુની એકજ પથારી જોઇ. મ્હારે માટે ત્યાં પથારી નહોતી પાથરી. મ્હને ધ્રારકો પડ્યો. ત્યારે શું આજ તે દિવસ હતો ? મ્હારા જીવનમાં આજનો દિવસ શું ફેરફાર કરશે ? આગળ શું થશે તે જાણવા હું આતુર

થઈ રહી મહારા મનમાં કાંઈક વિચારો આવવા માંડ્યા. કાંઈક આગળ શું થશે તે જાણવાનો ખંજવાળ મહારા મનમાં આવવા લાગ્યો. રાતના દશ વાગ્યા. મારી ન્હાની નણુંદ ઉપર આવી. તેણે મ્હને કહ્યું “ભાભી ! તમને ઊંધ આવતી હશે. આવો, તમારી પથારી ઉપર કરી છે તે બતાવું” મહારીતો જીભજ ન ઉપડી હું તો મુંગીજ બની ગઈ. બાકી મનમાંતો એમ બહુએ થયું કે કહી દઉં કે હું અહીંજ સુઈશ; મ્હને અહીંજ ફાવશે; પણ બહુ બોલાયુંજ નહિં. જીભે તાળુંજ મરઘી ગયું. હું એની પાછળ ગઈ. એ મને એક સુશોભિત શણગારેલા ઓરડામાં લઈ ગઈ. ત્યાં એક કોચ પડ્યો હતો તે બતાવ્યો અને કહ્યું “ભાભી ! પેલી તમારી પથારી છે. તમારે અહીં સુવાનું છે.” એ પાછી ફરી. મ્હેં બારણું દીધું. અંદરથી સાંકળ ચઢાવી. મહારી ચાંપડી ન્હાની નણુંદ પાછી ઉપર આવી. બારણું ટોકી કહ્યું “ભાભી ! સાંકળ ન દેશો.” મ્હેં કહ્યું, કેમ ? એણે કહ્યું કે “હમારા ઘરમાં સાંકળ દબને સુવાનાં રિવાજ નથી.” મ્હેં કહ્યું કે “મ્હને તો એકલાં સુતાં ખીક લાગે છે માટે તમે મહારી સાથે સુવો તો સાંકળ નહિં દઉં.” એણે કહ્યું કે “હું મોકલું છું” પણ મ્હેં તો કહ્યું કે “તમેજ આવો.” એ ઓરડામાં આવી. અમે બંને કોચ પર સુઈ ગયાં. મહારી આંખ મળી ગઈ. એ કેવી લુચ્ચી ! ચાલી ગઈ. પણ એ કેવો ! એને શરમે ન લાગી ! ક્યારે આવી મહારી x x x પ્રિય વાચક ! હવે મારાથી આગળ લખાય એમ નથી. પણ કોઈક કવિની નીચેની બે પંક્તિઓ ઉપરથી તું સર્વ સમજી લેજે.

અનુભવીજ નવી સ્થિતિ સાંવસે,

જહીં કુટુંબલ, હરિ વગી વસે.

પ્રિય વાચક ! ખોલ, આ તે મહારો વર કે મહારો રંમર ?

વર દેલી

“આજ કાલ કરતાં અરાઠ વષ નીકળી ગયાં પણ એમનો પત્નો ન લાગ્યો. હવે તો મહાકોર કાકી કહે છે તેના પર પણ મ્હને શક આવ્યાં કરે છે. મ્હારાં લગ્ન થઇ ગયાં હોય એમ મ્હારા માનવામાં આવતું નથી. કદાચ આમ કહી છતે કૌમારે સૌભાગ્યની દશામાં છઉં કહી, ખરી રીતે વૈધવ્યની દશા ભોગવાવી, મ્હારી જીંદગી અરબાદ કરી, મ્હારી આ મોટી મીલકત શા માટે એમને ન પચાવી પાડવી હોય?”

“ના, પણ બહેન સુધા! એટલું પોલું ન ચાલે” સવિતાએ કહ્યું. “જનાર્દનકાકા અને કલ્યાણરાયભાઈ બન્ને મિત્ર હતા અને પોતપોતાનાં સંતાનો વરાવી પોતાના ચાલુ સ્નેહમાં વૃદ્ધિ કરવાની પણ એમની પ્રતિજ્ઞા બહુ જાણીતી હતી. જનાર્દનકાકાને ત્યાં ત્હારો જન્મ થયો અને કલ્યાણરાયભાઈને ત્યાં ત્હારા પહેલાં ઇન્દુકાન્તનો જન્મ થયો હતો અને ત્હારાં લગ્ન વાસ્તે તું જ્યારે એ વર્ષની હતી ત્હારે તને લઇ જનાર્દનકાકા બનારસ ગયા હતા એ વાત પણ બધા જાણે છે, ત્હારે ત્હારે મહાકોરકાકી ઉપર અવિશ્વાસ લાવવાનું શું કારણ છે?”

સુધા—પણ વાર બહેન! એ કલ્યાણરાયના સ્વર્ગવાસ પછી પેલા એમના હરામખોર ટ્રસ્ટીઓએ ઇન્દુકાન્તને ઉડાવ્યો અને ત્યાર પછી એમને પત્નો નથી તો શું મ્હારે મ્હારું જીવન આ પ્રમાણેજ વીતાડવું? બહેન! વાત કરતાં મ્હારી ઉમ્મર વીસ વર્ષની તો થઇ હું અરાઠ વર્ષની હતી ત્હારે મ્હારા પિતા ગુજરી ગયા પણ કોઇ દિવસ મ્હારી સાથે મ્હારાં લગ્ન સંબંધી એમણે વાત કરીજ નહોતી. એક માત્ર મ્હારા અભ્યાસ તરફ એ પૂરતી કાળજી રાખતા અને મ્હને એમણે B. A. સુધી અભ્યાસ કરાવ્યો. આ વર્ષે ઇશ્વર કરશે તો હું B. A.ની પરીક્ષામાં પાસ થઇશ પણ મ્હારાં લગ્ન સંબંધી વિચાર એમના મનમાં ને મનમાંજ રહી ગયા. સન્નિપાતમાં એ માત્ર એમ બોલતા કે “ઇન્દુ કોલેજમાંજ છે.” એ સિવાય બીજું કંઇ નહિ અને શું આવી બાંગીતુટી વાત ઉપરથી

મ્હારે મ્હારું જીવતર એળે ગુમાવવું ? ના, નહિંજ બને. હું હજી એ વરસ વાટ જોઈશ. ઇન્દુકાન્તની તપાસ કરીશ. પછી નહિં હોય તો ફરી લગ્ન કરીશ.

સવિતા—બહેન ! સાહસ ન કરીશ કારણ કે સાહસ ક્યાંથી પાછળથી પસ્તાવું પડે છે. જે કરે તે વિચાર કરીને કરજો. વાર, પણ ઇન્દુકાન્તને જોળવા ત્હારી પાસે કાંઈ સાધન છે ખરું ?

સુધા—ના, માત્ર ઇન્દુકાન્ત જ્યારે એ વર્ષના હતા ત્યારે એમની છપ્પી બાપુકાકાને કલ્યાણરાયભાઈએ મોકલી હતી તે છે અને એ છ વર્ષના થયા ત્યાર પછીની એમની એક છપ્પી કુલ ડ્રેસમાં મ્હારી પાસે છે. એ સિવાય બીજું કાંઈ સાધન નથી પણ મ્હાકોરકાકી કહેતાં હતાં કે જેવી આ મ્હારી આંગળીએ હીરાની વીંટી છે તેવીજ એક વીંટી બાપુકાકાએ ઇન્દુકાન્તને આપવા માટે કરાવી હતી.

સવિતા—બહેન ! આ સાધનો પૂરતાં નથી પણ ખતથી અને ધીરજથી કામ કરશે તો સહુ સારાં વાનાં થશે. હાલ તો હું રજા લઈશ. કોઈ કોઈ વાર તું પણ ઘેર આવતી રહેજો.

સુધા—વાર બહેન ! આવજો.

૨

આજ બી. એ.ની પરીક્ષાનું પરિણામ જણાવાનું છે અને શું તેનાજ વિચારમાં અત્યારે આમ સુધા બેઠી છે ? એના વિચારમાં જો એ ગાલ ઉપર આંગળી મૂકી કેવી સ્તબ્ધ બેઠી છે ? શું એ પરીક્ષાના પરિણામના વિચાર કરે છે ? સામેનાં ધડીઆલમાં એકનેા ટકોરા થયો. શું તે સુધાએ સાંભળ્યો હશે ? ના, સાંભળ્યો હોય એમ લાગતું નથી. જોતજોતામાં કલાક વીતી ગયો. ધડીઆલમાં બે ટકોરા થયા, પણ સુધા જેમની તેમ તેજ ટેબલ પર તેજ સ્થિતિમાં બેઠી છે. આખરે એકની એક સ્થિતિમાં જાંબો વખત બેસી રહેવાથી જાણે થાક લાગ્યો હોય તેમ તેણે આળસ મરડ્યું. ખુરશી પરથી ઊભી થઈ. “મ્હારું કોઈ નથી તો ઇશ્વર તો છે. હું એના પર શ્રદ્ધા રાખીશ. ઇન્દુકાન્ત જડશેજ. શા માટે નહિં જડે ?” એ સ્વગતજ બબ્બડી. શું ઇશ્વરે એની પ્રાર્થના સાંભળી ? સીતામાઈએ

આવી હાથમાં બે પરખીડીયાં મૂક્યાં. તેની પાછળ તારવાળો બોલો હતો. તારવાળાને સહી કરી આપી એક રૂપીઓ ધનામ તરીકે આપ્યો. તાર બોલ્યો.

“Sudha passes in first class”

Sashikanta.

સુધાના મુખ ઉપર ક્ષણિક આનંદ છવાઈ રહ્યો, તરતજ એણે બીજાં પરખીડીયાં બોલ્યાં.

પ્રિય તહમે સુધા,

તા. ૭મી જુન ૧૯૧૯

ઠાકુરદાર, મુંબઈ

તહને આ પત્ર જોઈ કદાચ નવાઈ લાગશે પણ વિધિએ એજ પ્રમાણે તહારા નશીબમાં કદાચ લખ્યું હશે. આપણાં લગ્ન થયા પછી તહારી સાથે આ મહારે પહેલોજ પ્રસંગ પડશે. હું સમજી નથી શકતો કે તું મહને પોતાને લાયક ગણશે કે નહિં. હું પૈસાદાર નથી; ગરીબ છું; અત્યંત ગરીબ છું. બીજાનાં દાન ઉપરજ મહારો નિર્વાહ ચાલે છે છતાં પણ વિધિએ જે પ્રમાણે નિર્મ્યું તે પ્રમાણે “નિર્માયું તો બલે બને” એમ મન વાળી તું ડાહી હોવાથી મહને દુઃખી નહિંજ કરે. તું મહારા ગરીબનું ઘર ઉપાડીશ એમ ધારી હું આ પત્ર લખું છું તે ક્ષમા કરજે. હું તા. દશમીને દિવસે અહીંથી નીકળી તહારા તરફ અગીઆરમીની સવારે આવી પહોંચીશ. વિશેષ ખુલાસો જાતે મળીશ ત્યારે કરીશ. એજ.

લી. રનેહાકાંક્ષિત ઈન્દુ

ત્યારે આખરે સુધા ! ઇશ્વરે તહારી પ્રાર્થના સાંભળી છે. તું સર્વ રીતે સુખી થશે.

૩

આજે અગીઆરમી તારીખ છે. સુધા સવારની વહેલી બિડી છે. આજે એનામાં અવનવી સ્ફુર્તિ માલમ પડે છે. બિડી ત્યારથી કાંઈક અનેરી આશામાં, કાંઈક અવનવા ઉમંગમાં પોતાના સેવકોને ગૃહની સર્વ વસ્તુઓને સાફસુફ કરી ગૃહને શણગારવાના જુદા જુદા હુકમો આપી રહી છે. એના મુખ ઉપર આશાનો અમકાટ અમકી રહ્યો છે. કાંઈક આશાનું ઓર તેજ

એની દેવી સુંદરતામાં વધારો કરી રહું છે. વખત ક્યાં પસાર થાય છે, વખત કેટલો પસાર થયો, તેનું એને જ્ઞાન નથી. ખપેર થયા. સુધા હજી જન્મી પણ નથી. પાછલો પહોર થયો પણ આવનાર પરાણો આવ્યો નથી. સુધાના મનમાં કાંઈક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. હજી કેમ ન આવ્યા ? સાતની ટ્રેનનો પણ વખત ગયો. કાંઈ રોકાઈ તો નહિં ગયા હોય ? શું મ્હારી આશાનો ભંગ તો નહિં થાય ? ના, પણ આવશે ત્યારે મ્હને આ પ્રમાણે ટટળાવવા માટે હું પણ એમને પૂરી સજ્જ આપીશ.

વાહરે સુધા ! આ ત્હારો કયો ન્યાય ? અઢાર વર્ષ સુધી જ્યારે પત્તો નહોતો ત્યારે તું શું વિચારતી હતી ? આજ ચાર કલાક મોડું થયું એટલામાં ત્હને ત્હને સજ્જ કરવાના વિચાર આવવા માંડ્યાં ? હા, પણ એ સજ્જ તો ત્હને મીઠી લાગશે. એમાંજ તે પોતાનું સૌભાગ્ય સમજશે. ઇન્દુ બહુ બલો છે. ધડીઆલમાં નવના ટકોરા થયા. અડધો કલાક ચટ ચાલ્યો ગયો અને સાડા નવનો ટકોરો થયો. ખ્હાર ગાડીનો ખડખડાટ થયો. ખ્હાર ગાડી ઊભી રહી અને તેમાંથી એક પચ્ચીસ વર્ષનો યુવક કાળાં કોટ પાટલુનના સુટમાં સજ્જ થયેલો ઉતર્યો. સુધાએ બારીએથી જોયું. એના હર્ષને પાર રહ્યો નહિં. એ વહેલી વહેલી પરાણાનું સ્વાગત કરવા નીચે ઉતરી.

“ મીસ સુધા ! ત્હમે મ્હને કદાચ નહિં ઓળખતાં હો, પણ આ ઇન્ડ્રોડક્શન નોટ હું શશિકાન્તભાઈ પાસેથી લેતો આવ્યો છું તે ઉપરથી આપને મ્હારે વિષે સર્વ માહિતિ મળશે” પરાણાએ અંગ્રેજી રિવાજ પ્રમાણે સુધા સાથે ઇન્ડ્રોડક્શન કર્યું. સુધા કહે “ઇન્ડ્રોડક્શનની નોટની કાંઈ જરૂર નહોતી. પોતાને ઘેર આવવું તેમાં ઓળખાણની શી જરૂર ? ”

પરાણો—ના, પણ મીસ ! એ તમારો વિનય છે બાકી ત્હને ઓળખાણ વિના કાંઈ કોઈને ઘેર જવાય છે ? મી. શશિકાન્ત પણ સાથેજ સુરત આવવાના હતા પણ એ કાંઈક કામસર મુંબાઈમાં રોકાઈ ગયા અને મ્હને અહીં જરૂરના કામસર વહેલા નીકળી આવવું પડ્યું.

સુધા—વાર, ત્યારે આપ હવે નાહી લેશો ? રસોઈ ક્યારની તૈયાર થઈ ગઈ છે.

પરોણો—હા. પરોણો ન્હાયો. પાટલે જમવા બેઠો. સુધા સાચી પીરસવા બેઠી. રસોઈ પણ અત્યંત સુંદર બની હતી. પરોણાએ જમતાં જમતાં પૂછ્યું “મીસ સુધા! શશિકાન્ત કહેતા હતા કે તમારે ત્યાં તો બટ છે તે રસોઈ કરે છે, પણ આજે તો તમેજ રાંધ્યું હોય એમ લાગે છે. વળી તમે તમારા અભ્યાસમાંથી ક્યારે પરવારતાં કે પાકશાસ્ત્રનું આટલું જ્ઞાન તમે મેળવી શક્યાં? આવી રસોઈ તો આજ હું પચ્ચીસ વર્ષમાં આજ પહેલોજ જમું છું.”

સુધા—તમે આવવાના હતા એટલે મેં જાતેજ આજ રસોઈ કરી છે.

પરોણો—હું આવવાનો હતો તે તમે જાણતાં હતા?

સુધા—મને કાગળ મળ્યો હતો. પરોણો વિચારમાં પડ્યો. કાંઈ વધુ વાતચીત અગાડી થઈ નહિ. એ જમી ઊઠ્યો. હાથ ધોઈ પાનસોપારી ખાઈ એ ઉપર દિવાનખાનામાં બેઠો. સુધા નીચે જમી ઊઠી. એ ઉપર ગઈ.

સુધા—કેટલા વાગ્યા?

પરોણો—સાડા અગીઆર.

સુધા—ચાલો ત્યારે સુવાની તૈયારી કરીએ. તમે ઉપર ચાલો. તમારે માટે ખાસ આજે ત્રીજો માળ ઉઘાડ્યો છે.

પરોણો—હા ચાલો. સુધા અગાડી ચઢી. પરોણો પાછળ ચઢતો હતો. ગૃહ સર્વ શાન્ત હતું. એકાન્ત હતું. ચઢતાં ચઢતાં સુધા બોલી “હમારી જાત જરા લપુડી તો ખરી. વિચાર કર્યો હતો કે તમે આવો ત્યારે હમારી સાથે બોલવું પણ નહિં પણ બહાલા! મહારાથી તેમ ન બની શક્યું. તમે પુરૂષલોક જખરા તો ખરા. આમ અરાઠ અરાઠ વર્ષના વિયોગ પછી તમારું મન આટલું શાંત રાખી શકે છે.”

પરોણો “બહાલા” શબ્દ સાંભળી ચમક્યો. ઉપર ન જતાં નીચે ઉતરવા માંડ્યું. સુધા વિચારમાં પડી. તેને કાંઈ સૂઝ્યું નહિ. એ પણ ઝડપથી પાછી નીચે ઉતરી દીન વદને બોલી “બહાલા! આવો કાગળ લખ્યા પછી, બધું જણાવ્યા પછી આવા કૂર શા માટે ચાઓ છો? નિર્દય કેમ બનો છો? શક્તિ હોત તો હનુમાનજીની માફક હૃદય ચીરી બતાવત કે આપના

વિયોગથી આ હૈયામાં કેવી હોળી બળી રહી હતી અને આપના આવ્યાથી મહેને કેટલો હર્ષ થયો છે. શું તમને મ્હારે માટે કાંઈ વહેમ આવ્યો ? શું તમે મહેને હજી કુમારી અવસ્થામાં નથી ધારતા ? મ્હારી કાંઈ પરિક્ષા કરવા ધારી છે ? નાથ ! હું તમારે પગે પડું છું; મહેને માફ કરો. હું તમારીજ શોધમાં—”

પરોણા—પણ મીસ સુધા ! આ શું ? કાંઈક જબરી બૂલ થતી હોય એમ મહેને લાગે છે. તમે કયા કાગળની વાત કરો છો ? તમે શશિકાન્તની નોટ ખોલી ?

સુધા—ના, ત્હેની શું જરૂર હતી ? તમારો આ કાગળ હું મ્હારી પાસેજ રાખું છું; હૃદય સાથેજ રાખું છું. આ રહ્યો તે.

પરોણાએ તે કાગળ લીધો, વાંચ્યો અને કહ્યું “આ કાગળ મહેને નથી લખ્યો. તમે શશિકાન્તની ચીઠ્ઠી વાંચ્યો.”

સુધા—ત્યારે શું તમે ઇન્દુકાન્ત નહિ ? એ એટલુંજ ખોલી શકી. વધુ ખોલી શકાયુંજ નહિ. એ બેશુદ્ધ બની ગઈ. અરે વરઘેલી બાળા ! ત્હારી આ ઘેલાઈ ઉપર હમારે તે હસવું કે ત્હારી દયા ખાઈ દિલગીર થવું ?

૫

ઉપસા બનાવને આજ દસ દિવસ થઈ ગયા છે. સુરેન્દ્ર હજી સુધાને ત્યાંજ છે. સુધા સુરેન્દ્રને પોતાનો સગો ભાઈ સમજે છે. સુરેન્દ્ર પણ સુધા પર પોતાની સરોર બગિની પ્રમાણે પ્રેમ રાખે છે.

સુધા—ભાઈ સુરેન્દ્ર ! ત્યારે મહેને એમ વિચાર થાય છે કે જે સરનામાવાળો કાગળ મહેને મળ્યો છે તે સરનામે હું એક કાગળ લખું તો એમને મને ખરો કે નહિ ?

સુરેન્દ્ર—સુધા બહેન ! વિચાર સારો છે. એકાદ પત્ર લખી તો જુઓ.

સુધા—વાર ત્યારે હું પત્ર લખીશ.

સુરેન્દ્ર સાથે વાત થયા પછી બીજો દિવસે સુધાએ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

તા. ૨૨મી જુલાઈ ૧૯૧૯,
વાડીફળોઆ, સુરત.

બહાલા પ્રાણેશ !

આપનો પત્ર આવ્યો તે ઉપરથી મહેં આપની અત્યંત વાટ જોઈ હતી. પણ દાસી આપના દર્શનથી વિમુખજ રહી. એ સુખ હતભાગિનીના નસીબમાં ક્યાંથી હોય ?

પરંતુ ત્યાર પછી આપના તરફથી કાંઈ પણ સમાચાર નથી તેથી અત્યંત શીકર થાય છે માટે આ પત્ર મળતાં જરૂર આવજો નહિતો આ અધીરાં ચિત્તને લીધે મ્હારાથી શું નહિં થાય તે સમજાતું નથી. માટે આ રંક દાસી ઉપર કૃપા કરશો. એજ.

આપની દર્શનાભિલાષી આપની રંક દાસીનાં
નમ્ર પ્રણામ સ્વીકારશેજી.

પત્ર પૂરો કર્યો. એક પરખીડીયામાં મૂકી ઉપર સરનામું કર્યું.

To,

Mr. I. K. Pathakji;

Thakurdwar Cross lane; BOMBAY.

પત્ર પોસ્ટઑફીસદ્વારા ત્હેના માલીકને મળ્યો અને વખતસર વળતી ટપાલે તેનો જવાબ નીચે પ્રમાણે આવ્યો.

તા. ૨૩મી જુલાઈ ૧૯૧૯,

ત્હમારો પત્ર મળ્યો. વાંચી સમજાતું નથી કે આપ કોણ છો અને પત્ર મહેને શા માટે લખ્યો છે. છતાં હું જાતે ત્હમને આવતી તા. ૩૦મીએ મળીશ ત્યારે ખુલાસો થશે. સરનામું માલમ ન હોવાથી કાગળ ઉપર છાપેલાં નામને આધારે કર્યું છે.

લી. I. K. Pathakji

પત્ર ઉપર નીચે પ્રમાણે સરનામું હતું.

To,

Miss Sudha,

C/o Mr. J. V. Dixit,

Vadifalia, SURAT.

૬

તા. ૩૦મીને દિવસે સુધાની વર્ષગાંઠ હતી અને સવિતા સુધાની એકની એક બહેનપણી સુધાને મળવા આવી હતી. સુરેન્દ્ર, સુધા અને સવિતા ત્રણે સાથે બેઠાં છે. ટેબલ પર પાસેજ બીજીકનાં પાનાં પડ્યાં છે.

સવિતા—આજ પાનાં રમવામાં બીલ્ડુની ખોટ પડે છે પણ સુધા તે આજજ કદાચ પુરાશે ખરી.

સુધા—બહેન ! એ આવે ત્યારે તુંજ એને પહેલાં મળી બધી વાત મેળવી જોજે. હવે મ્હારાથી જાતે કાંઈ નહિં બની શકે.

સવિતા—વારૂ બહેન ! ત્હારે ખાતર હું તેમ કરીશ.

ઉપર્યુક્ત વાત થતી હતી તે દરમ્યાન નીચેથી સીતાબાઈએ આવી ખમર આપી કે કોઈ મળવા આવ્યું છે અને શેઠને મળવા આવ્યાનું કહે છે. તરતજ સુધાએ સવિતાના સામું જોયું અને સવિતાએ સીતાબાઈને કહ્યું કે “એને ઑશીસમાં નીચે બેસાડ.”

સવિતા નીચે ઉતરી. પરપુરૂષ સાથે વાત કરવાનો અને વળી તદ્દન અજાણ્યા સાથે એનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. એનું હૈયું ધબકતું હતું. સુધાએ આપેલા કાગળો તથા વીંટી લઈ સવિતા ઑશીસના બારણા સુધી આવી. અંદર પગ મૂકતાં અચકાચો. એ અટકી ઊભી રહી. મળવા આવનારની એના તરફ પીઠ હતી. તે બારીમાંથી બહારનું દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. સવિતા ધીમે પગલે ઓરડામાં દાખલ થઈ.

સવિતા—“ઈન્ડુકાન્ત !”—પણ પછીના શબ્દો એના મ્હોંમાંજ રહી ગયા. એ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. આવનાર એના તરફ ફર્યો—પણ આ ઈન્ડુકાન્ત ! અરે ! આ તો ચંદ્રશંકર !

સવિતા—શુકલ ! તમે અહીં ક્યાંથી ?

ચંદ્ર—તું અહીં ક્યાંથી ?

સવિતા—આ કાગળો ત્હમે લખ્યા છે ?

ચંદ્ર—આ કાગળો ત્હમે લખ્યા છે ?

સં—શુકલ ! ત્હમે સામે સવાલ શું કરો છો ? ત્હમે મ્હારા મનમાં ત્હમારે માટે શો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેનો ત્હમને વિચાર નથી.

ચંદ્ર—આ કાગળો જોઈ મહારા મનમાં પણ ત્યારે માટે શા વિચાર આવ્યા છે તેનો ત્હને ખ્યાલ નથી.

સ.—અરે ! પણ આ ધબ્બાકો શેનો થયો ! ચાલો, ચાલો, જુઓ તો ખરા. ઓશીસની પાસેના ઓરડામાં સુધા નિષ્ચેષ્ટ પડી છે. પાસેજ સુરેન્દ્ર ગિભો છે. સવિતા છાશબાકળી થઈ ગઈ. ચંદ્રશંકર વ્હીસો પડી ગયો. ત્રણેએ મળી સુધાને જાગૃત કરવા માંડી. સુધા જાગૃત થઈ. સવિતા તરફ ફરી અને બોલી “ બહેન ! માફ કરજો. એમાં વાંક મહારોજ છે. મહારાં નશીબનોજ છે. બીજા કોઈનો નથી. હવે હું ચાકી છું. હવે ઈન્દુને શોધવા હું ફરી પ્રયત્ન નહિં કરું. એમાં શુકલનો કાંઈ પણ દોષ નથી.”

ચંદ્ર—બહેન ! I. K. Pathakjini પેઢીનો હું મુંબઈમાં મુખ્ય મુનીમ છું અને તેનું સર્વ કામ હુંજ કરું છું. ત્હમારો પત્ર મ્હને મળ્યો અને હું તેથી ત્હમને મળવા આવ્યો હતો. જનાર્દનભાઈ અમારી પેઢીના બહુ જૂના ધરાક હતા અને તે મ્હે મહારાં દફતરો ઉપરથી શોધી કાઢ્યું છે અને હું તેનેજ મળવા આવ્યો હતો. ત્હમારા પત્રથી મ્હને નવાઈ લાગેલી અને તેમાં આને જોઈ મ્હને મનમાં બહુજ ખરાબ વિચાર આવ્યો અને એમ પણ થયું કે સઘળાંજ ભણેલાં આવાંજ હશે ? પણ હવે સમજાયું કે માત્ર પરોપકારબુદ્ધિથી એ ત્હમારે બદલે મ્હને મળવા આવેલી.

સુધા—ભાઈ ! હશે. સવિતાનો જે ગુન્હો થયો હોય તે માફ કરશો. એમાં સહુ વાંક આ અભાગણીનોજ છે. હું ઘેલી થઈ છું ને જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારું છું પણ સઘળેથી પાછી પડું છું. હવે શું કરવું તે કાંઈ સ્પષ્ટ નથી.

ચંદ્રશંકર—બહેન ! ધીરજ રાખો. સહુ સારું થશે. ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે.

સુધા—પણ ધીરજ ક્યાં સુધી રહે ? દુનિયામાં કેટલીવાર મૂર્ખ બનું ? દુનિયા મ્હને વરને માટે ઘેલી થયેલી નહિં ગણતી હોય ?

સવિતા—બહેન ! વરઘેલી બનવું એમાં તે કાંઈ ખોટું છે ? સુરેન્દ્રભાઈ ! ત્યારે ત્હમે સુધાની સંભાળ રાખજો. હમને બહુ મોડું થયું છે માટે હવે અમે ઘેર જઈશું. કેમ શુકલ ! ચાલશોને ?

સુધા—બહેન ! આવજે. શુકલને પણ કાંસે લેતી આવજે.

સવિતા—વાર, બહેન.

શુકલ અને સવિતા વિદાય થયાં. ખરા કલહમાંથી રાત્રિ એ લોકોએ પ્રણયકલહમાં વીતાવી.

૭

સુરેન્દ્રનાં જીવનમાં આજે કાંઈ નવીનજ દિવસ ઉગ્યો છે. માતા પિતા વિનાનો સુરેન્દ્ર, એકલો સંબંધી વિનાનો સુરેન્દ્ર આજે એકલો મટી ખરેખરો એકલો બનવાનો હતો. એનાં લગ્ન થયાંને આજે બે વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. ઇરાવતી આજથી સાસરે રહેવાની હતી પણ સુરેન્દ્રનું ગૃહજ ક્યાં હતું? સુધાજ એની માતા, પિતા, ભગિની, સર્વસ્વ બની રહી હતી. સુધાનું ગૃહ તેજ એનું ગૃહ હતું અને ઇરાવતીને માટે સુધાને ત્યાંજ રહેવા સર્વ ગોઠવણ થઈ હતી.

સંધ્યાસમય ક્યારનો થઈ ગયો છે. દીવો સીતાખાત્ર હમણાંજ સળગાવી ગઇ છે. સુધા દિવાનખાનામાં ખુરશી ઉપર અત્યંત ઉંડા વિચારમાં ચિંતાતુર વદને બેઠી છે. એની દૃષ્ટિ ટેબલ પર મૂકેલી સુખડના ફેમમાં મઢેલી બે છખીઓ ઉપર વારાફરતી ફર્યા કરે છે.

ઇરાવતી આખરે વાંચતી કંટાળી. એ ઊઠી સુધા પાસે આવી બેઠી.

ઇરાવતી—સુધા બહેન ! ત્હમે કેમ કાંઇ બોલતાં નથી ?

સુધા—બહેન ! શું બોલું ? જોની. સુરેન્દ્ર પણ કેવો છે ! હજુ કેમ આવ્યો નહિ ?

ઇરાવતી (છખી સામું જોઈ)—બહેન ! આ છખી કોની છે ? ત્હમે એના સામું જોઈને કેમ આટલાં બધાં દિલગીર થતાં લાગો છો ?

સુધા શીકી પડી ગઇ. એને બોલવાનું કાંઈ સૂઝયું નહિ. ઇરાવતીને પરતાવો થયો કે મ્હેં એ વાત શું કરવા કાઢી. એ ધીમેથી મીઠા શબ્દ સુધાનું સાન્નિધ્ય કરવા લાગી.

ઇરા—સુધા બહેન ! હૃદયની લીલા એવીજ છે. મધુર બાલકો પુષ્પની પેઠે કરમાઈ જાય છે. હૃદય શા માટે આપણી જાતને દુખી કરવા

માટે સંતાનો આપી પાછાં છીનવી લેતો હશે ? દશ માસ સુધી ગર્ભમાં રાખ્યા પછી બાલક આપણને છોડી ચાલ્યું જાય એ ધાણું લાગે. પુરૂષો તો પોતાનાં બીજાં કામોને લીધે બૂલી જઈ પોતાનું મન વાળી શકે, પણ આપણને તો હરતાં ને ફરતાં સાંભર્યાં કરે.

અરે સુધા ! ત્હને આ સાંભળી શું અસર થઈ હશે ? સુધાની બન્ને આંખમાંથી એક સરખો અશ્રુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો.

૭

સુરેન્દ્ર, વિનોદ અને શશિકાન્ત એટલામાં આવી પહોંચ્યા.

વિનોદ—સુરેન્દ્ર ! તું બહુ લુચ્ચો છે. સુરતમાં ત્યારે ઉતરવાનું ઠેકાણું નહોતું તેથી શશિકાન્તની ચીઠ્ઠી લઈ તું મીસ સુધાને ત્યાં આવ્યો તે પછી અહીંજ રહી પડ્યો. વળી ધરાને પણ ત્હેં અહીંજ બોલાવવાની ગોઠવણ કરી. આસરો આપતાં તું ધરજ પોતાનું કરી બેઠો પણ તું જાણતો નથી કે ધરાવતી મ્હારી બહેન છે તે ત્હારું પોતાનું ધર નહિં હોય ત્યાં સુધી ત્હારી સાથે નહિં રહે.

સુરેન્દ્ર—તે તો એ જાણે. વળી મ્હેં એને તેડાવી નથી. સુધા બહેને એને તેડાવી છે.

વિનોદ—મીસ સુધા બહુજ ભલાં લાગે છે. વારૂ, શશિકાન્ત ! આપણે તો આવી પહોંચ્યા પણ ઇન્દુ હજી ન આવ્યો.

સુધા ઇન્દુનું નામ સાંભળી ચમકી. વિનોદ તરફ એ ફરી અને પૂછ્યું.
“વિનોદભાઈ ! ત્હમે કોનું નામ દીધું.”

વિનોદ—ઇન્દુકાન્તનું. એણે તમને કાગળ લખ્યા પણ એ આવ્યો નહિં તેથી આજે હું એને પકડી લાવ્યો છું પણ એ કાંઈક કામસર રોકાય ગયો છે.

શશિકાન્ત—વિનોદ ! તું કેટલો ટીખળો છે. આપણી સાથે બીજાં વળી કોણ હવે ? આવી બાબતમાં તે મસ્કરી હોય. એને કેટલું દુઃખ થશે તેનો ત્હને ખ્યાલ છે ?

વિનોદ—કદાચ હાલ દુઃખ થશે પણ ઇન્દુ આવી એને મળશે એટલે પાછું એને સુખ થશે કેની !

શશિકાન્ત—વિનોદ ! તમારો આ સ્વભાવ મ્હને ખીલકુલ પસંદ નથી.

વિનોદ—નાર, પણ ક્યારનો વાત કર્યા કરે છે તે પેલી હીરાની વીંટી તું મીસ સુધાને આપવાનો હતો તે કાઢની તો. આજેજ ઇન્દુ હમણાંજ આવી પહોંચશે.

શશિકાન્ત—ત્રે, પણ મહેરબાની કરી તું મળક કરતો હવે બંધ થા.

સુરેન્દ્ર—વિનોદભાઈ ! તમે આમ નાદાની શા માટે કરતા હશો ? નહિં તો તો મોટી મોટી વાતો કરો છો.

વિનોદ—એસ, એસ, છોકરા, તું શું સમજે, હજી તું નાદાન છે. સુધા બહેન ! આજે બારણે તોરણો બંધાવો. ઘરને શણગારો; કારણ કે આજેજ અત્યારે ઇન્દુ આવી પહોંચશે. પણ હા ! બહુ ગરીબ માણસ છે. એને મુંઝાવશો નહિં. નહિં તો વળી નાસી જશે. માંડમાંડ આણ્યો છે.

સુધા—વિનોદભાઈ ! આમ મસ્કરી શા માટે કરતા હશો ?

વિનોદ—(હાથમાંની વીંટી સાથે રમત કરતો) અરે ! પણ શશિ ! તારો આ હીરા તો ગળે પડે એવો છે. એ જો છુટો પડી ગયો.

શશિકાન્ત—કેવો નાદાન છે. વળી પચીગરને ત્યાં એ બેસાડવા જવું પડશે.

વિનોદ—અરે જાણે, પણ લુચ્ચા ! આ વીંટીના હીરા નીચે નામ કોનું છે ? આ છખી કોની છે ?

શશિકાન્ત—શું ?

વિનોદ—જો તો ખરો. સુધા બહેન ! જુઓ આ છખી કોની છે અને આ નામ કોનું છે ?

શશિ—અરે આતો મીસ સુધાની છખી છે અને નામ ઇન્દુનું છે.

સુધાથી સ્વતઃજ ઉદ્ગાર નીકળી ગયો—હૈં શશિ—ઇન્દુ ! !

સુધાને હર્ષના આવેશમાં મૂર્છા આવી ગઈ. સહુએ મળી એને સાવધ કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. સુધા આખરે સાવધ થઈ, રવસ્થ થઈ બેઠી. એનાં મુખ ઉપર કાંઈક સ્મિત છવાયલું હતું. એની આંખ બેબાકગી બની ગઈ હતી.

વિનોદે સુધાની આંગળી પરથી વીંટી ઉતારી ચાંપ દબાવી હીરો ખોલ્યો. એની નીચે ઇન્દુની છબી હતી. નામ સુધા હતું. નક્કી થયું. સુધા શશિકાન્તની પત્ની છે.

વિનોદે ટકોરમાં એ લોટો સામું જોઇ કહ્યું “આજ ચોરી પકડાઇ. આટલા માટેજ કોલેજમાં શશિકાન્ત લેકચર આપતા અને સુધા બહેન શ્રીલોસોશીનાં લેકચરો સાંભળતાં કાંઇ કાંઇ આંખથી છાના છાના સંદેશો મોકલી પ્રેમની શીલસુરી શીખતાં અને શીખવતાં તે સમજાયું. ગરીબ બિચારા જન.દનકાકાને ખર્ચ નહિં બાકી સુધાબહેનને કોલેજમાંથી ઉઠાડી લેત.

૮

સર્વ વાત જણાઇ. કલ્યાણરાયભાઇનાં મરણ પછી એમના હરામખોર ટ્રસ્ટીઓએ ઇન્દુકાન્તને નહારા માણસો મારફતે જંગલમાં રખડો છોડી દીધો હતો. પછી એ મીશન સ્કુલમાં ભણી ઝેવીયર કોલેજમાં અભ્યાસ આગળ વધારવા ગયો હતો અને ત્યાં B. A.ની પરીક્ષામાં ઘણે ઉંચે નંબરે પસાર થવાથી ત્યાં ફેલો તરીકે રહી અત્યારે ઝેવીયર કોલેજમાં એ પ્રોફેસર હતો. ત્યાં વિનોદ અને સુરેન્દ્ર એના મિત્ર થયા. વિનોદને એક દિવસ અચાનકજ શશિકાન્તની વીંટી જોતાં માલમ પડ્યું કે એને સુધા સાથે સંબંધ છે પણ ક્યાં સુધા અને ક્યાં ગરીબ શશિકાન્ત ! એ બેનો મેળ કેમ ખાય ! બેનાં હૃદય એક થાય, એ બેનો મેળ મળે તે માટે વિનોદે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ચંદ્રશંકર મારફત માલમ પડ્યું કે શશિકાન્ત I. K. Pathakjini પેઢીનો ખરો માલીક છે. પછી વિનોદને સૂઝ્યું તે પ્રમાણે એણે સુધાને અને ઇન્દુને મેળવી આપ્યાં. આજ સુધાનું ઘર આનંદથી ઉમરાવું જણાય છે. સવિતા પણ આવી છે. ચંદ્રશંકર પણ આવ્યા છે. શશિકાન્ત સર્વની વચ્ચે બેઠો છે. હવે શશિકાન્તે નહિં પણ ઇન્દુકાન્તે એક કાગળ ઝેવીયર કોલેજના પ્રીન્સીપાલને લખી કાઢ્યો. તેમાં એણે પોતાનું રાજીનામું અને સુરેન્દ્રને માટે લોજીકની પ્રોફેસરશીપની બહામણ મોકલી આપ્યાં હતાં.

એક દીનબાળાની દયામણી કહાણી

૧

ભયંકર દુર્ભિક્ષનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું હતું. રૂપીયાના બેશર યોખા પણ નહોતા મળતા. સર્વત્ર સોનું રૂપું અને ઝવાહીર, અન્ન અને પાણીની સરખામણીમાં અધિક સસ્તાં થઈ ગયાં હતાં. માત્ર હાડકાં અને ચામડાં એ બેનાં જ શરીરનાં માણસો ઠામ ઠામ અન્નજળની શોધમાં ફરતાં કાંઈક સ્થળે ઓચિંતા રસ્તામાં જ પડી ભૂખતરસને લીધે મૃત્યુને શરણ આપતાં હતાં.

ભરવાડ ઢોરોના ધણુ લઇને ગામે ગામે અને સીમે સીમે ભટકતા હતા. ક્યાંયે ચારો મળે? ક્યાંયે જળ મળે? ઢોર માર્ગમાં બેસણુ પડી મરતાં. એક એક ઢોર મરતાં ભરવાડોનું મૃત્યુ થતું.

૨

આવે વખતે એક શહેરનાં એક ભવ્ય મહાલય આગળ ત્રણ મરૂ બૂમિના બાલક આવી પહોંચ્યા; તેમનાં શરીર આલ્પણનાં હતાં એમ તેમાંના પુરૂષનાં શરીર ઉપર ધારણ કરેલાં શ્વેત સૂત્રત્રયી પરથી સમજાતું હતું. મધ્યાહ્ન સૂર્ય આ વેળા માથે આવી રહ્યો હતો. જગત માત્રને તે ધશ્વરની કોપિતદષ્ટિ સમો તાપથી પરિતાપ પમાડી રહ્યો હતો.

મહાલયનું દ્વાર અંદરથી બંધ હતું. પુરૂષે એકલા પગથીઆં ચઢી પેલું દ્વાર ખખડાવ્યું. અંદરથી જવાબ મળ્યો “કોણ?” પણ એ કમ નશીબ પુરૂષ તે જવાબ સાંભળે તે પહેલાં જ ભૂખ અને તરસનાં દુઃખથી પડી જઈ વિગાતાઆત્મા થઈ ગયો.

૩

“હાં! હાં! બાપા!” કરતી પાંચ વર્ષની લક્ષ્મી પોતાના પિતાને વળગી પડી; અસંત ક્ષીણ થઈ ગયેલી એ છોકરીએ ક્ષીણ સ્વરે પોતાની માતાને કલકારી. “બા! જો, બાપાને કંઈ થઈ ગયું છે; એનાથી ઉઠાતું નથી; આપણી

ગાયને એવુંજ થયું હતું. તેની માફક એને પણ દાટી દેવા પડશે? એ આપણી સાથે હવે નહિં આવે?” “લક્ષ્મી! બહેન! આપણું નશીબ કુટી ગયું. વૈશુ બહાણા!” આમ અત્યંત મંદ સ્વરે બોલતી વિશ્વનાથની પત્ની પતિનાજ શરીર પાસે બેસી ગઈ. “ના, ના, તમને એકલા નહિં જવા દઉં” એમ બોલતી વિજયા વિશ્વનાથના શરીર ઉપર ઢળી પડી. લક્ષ્મીનાં મુખ ઉપર ગભરાટ છવાઈ ગયો. “બા, બા, બા, કેમ બોલતી નથી? ઓ બા! ઓ બા!” વિજયાએ જરા આંખ ઉઘાડી. બહેન! બારણું ઠોક. લક્ષ્મીએ બારણું ઠોક્યું. “અરે ઇશ્વર!” આટલાજ શબ્દો વિજયાના મુખમાથી બહાર પડ્યા. ધરમાંથી એક વૃદ્ધ બહાર આવ્યો. એનું મુખ તેજસ્વી હતું. ગળામાં જનોઈ હતું. ગૌર વર્ણ હતું. કેશ દૂધ જેવા સફેદ હતા. ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા હતી. કપાળે ત્રિપુંડ ધારણ કરેલું હતું. એણે માતા, પિતા અને પુત્રીને જોયાં. “કેમ બહેન! વૃદ્ધ પૂછ્યું. વિજયાએ ફરી આંખ ઉઘાડી; ‘શાસ્ત્રીજી! અમે બ્રાહ્મણ છીએ. આપનું નામ સાંભળાને અહીંં આવ્યા છીએ. આ લક્ષ્મી તમને સુપ્રત કરીએ છીએ. એ ગયા. એમની વ્યવસ્થા કરવા હું જાઉં છું. એ છોકરીની સંભાળ રાખશે.” “બહેન!” વૃદ્ધથી એટલુંજ બોલાયું.

વિજયા-મહેને હવે આની ચિંતા નથી. આટલું બોલતાં લક્ષ્મીના માતાનાં મુખ ઉપર કાંઈક મીઠું ઝીણું હાસ્ય છવાઈ રહ્યું. એ કૃશ પણ સૈન્દર્ય પૂર્ણ મુખ ઉપર કાંઈક અવનવો આનંદ તરવરી રહ્યો.

ચિન્તામણીશાસ્ત્રીએ એ યુગલની ઉત્તર ક્રિયા કરી. લક્ષ્મી એમનાજ ધરમ રહેતી હતી. એમના એકજ સંતાન કૃષ્ણલાલની એ સહાધ્યાયી બની. કૃષ્ણલાલની ઉમ્મર આ વેળા દસ વરસની હતી. લક્ષ્મીની ઉમ્મર પાંચ વરસની હતી. ચિન્તામણીને સન્તાનરત્ન બરાબર અર્ધી સદીની ઉમ્મર પછી સાંપડ્યું હતું. પુત્રને જન્મ આપતાંજ એની માતા ગુજરી ગઈ હતી. એની પાસે અનર્ગળ ધન હતું. શોકવાયકા એવી હતી કે એમને કિમિયો આવડતો હતો. પત્નીના ગુજરી જવા પછી એમણે વેદાન્તનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એમનું દ્રવ્ય દીનમાં ખર્ચાયલું અને એઓનું ચિત્ત તદ્દન શાંત હતું. એઓ ક્ષત્રિય તો હતાજ. હવે બ્રહ્મનિક

૪

થયા હતા. એમનાં ઘરમાં રમા કરીને એક દાસી હતી. તે પણ બ્રાહ્મણ હતી. એના પર ચિંતામણિને પુત્રી જોડાઈ બહાલ હતું.

લક્ષ્મી—દાદાજી ! કૃષ્ણને તમે બધાવો છો તે એને તરત આવડી જાય છે અને મહેને તો યાદ નથી રહેતું.

ચિંતામણિ—મેટા ! તને પણ ધીમે ધીમે યાદ રહેતું થશે. હજી તું બહુ જ બાળક છે.

લક્ષ્મી—પણ દાદાજી ! હું જ્યારે મ્હારે ઘેર હતી અને બા સવારે ગાય દોહીને મહેને દૂધ આપતી ત્યારે તો બાપા હવન કરતા અને મંત્રો બોલતા તે મહેને તરત આવડી જતા.

ઉપલા શબ્દ સાંભળી ચિંતામણિ કાંઈક વિચારમાં પડતા અને કહેતા “બહેન ! થોડા દિવસમાં આપણી ગાય આવશે ત્યારે તને હું દૂધ આપીશ. આ પ્રમાણે દાદાજીની સાથે લક્ષ્મીનો કાળ ભવિષ્યની આશામાં પસાર થતો હતો. વગર બધેય કૃષ્ણલાલ પણ એનાં જીવનનાં એક અંગ જેવો બન્યો જતો હતો.

૫

ઉપલી વાતને જોતજોતામાં દસ વર્ષ વીતી ગયાં. કૃષ્ણલાલ વીસ વર્ષનો યુવાન થયો છે. લક્ષ્મી પણ પંદર વર્ષની હતી. એનાં અંગે અંગમાં છુપાઈ રહેલું લાવણ્ય અવયવે અવયવમાંથી ડોકીઆં કરી રહ્યું હતું. કાલીદાસની બાલ અને યૌવનની મધ્યે મધુક્રી જોલાં ખાય છે એ કલ્પના લક્ષ્મીમાં મૂર્તિમંત થતી લાગતી હતી. લક્ષ્મી તે ખરેખર લક્ષ્મીજ હતી. આવી વખતે ચિંતામણિનો દેહાન્ત થયો. એ બનાવ પછી રમાનું શાસ્ત્રીજી પર કેટલું હેત હતું તે ખરાબર જણાયું. રમા બાલવિધવા હતી. એને કોઈ પણ અંગનું સગું ન હતું. શાસ્ત્રીજી એના દૂરના સગા થતા હતા. બાર વર્ષથી ત્રીસ વર્ષ સુધી એ શાસ્ત્રીજી પાસેજ રહી હતી. કૃષ્ણલાલની માતાના મૃત્યુ પછી કૃષ્ણલાલની માતાની સર્વ વ્યવસ્થા અને ઉછેરવાનું કામ રમાનેજ કરવું પડ્યું હતું. કૃષ્ણલાલ પણ રમાને માતા તુલ્ય જ્યેષ્ઠ

ભગિનીજ જાણતો હતો. રમાનું જીવન તદ્દન નિર્દોષ અહમચર્ય પાળતાંજ વીતતું હતું.

શાસ્ત્રીજીનાં પંચતવ પામ્યા પછી રમાનું શરીર પણ એક વર્ષની અંદર છેક ધસાઇ અને એ પણ દેવલોક પામી.

૬

લક્ષ્મી અને કૃષ્ણલાલ બન્ને સરખાં થયાં. નમાયા થયાં. નખાપા થયાં. શાસ્ત્રીજી જીવતાંજ એક સત્પાત્રની પુત્રીની જેડે કૃષ્ણલાલનો વિવાહ કરતા ગયા હતા. એ લોકોએ કૃષ્ણલાલને લગ્ન કરી દેવા માટે આગ્રહ કરવા માંડ્યો પણ કૃષ્ણલાલની સ્થિતિ કેવી હતી? લક્ષ્મી એનું જીવન લઇ ગઈ હતી. એ લક્ષ્મીને અત્યંત ચહાતો હતો પણ લક્ષ્મીની સાથે વાત કેમ થાય? એની અનાથ સ્થિતિનો લાભ લીધો એનું ન થાય? કવચિત્ કવચિત્ વ્યવહારમાં એની આંખ લક્ષ્મી ઉપર કરી જતી. વ્યવહારમાં સ્પર્શ થતાં એને રોમાંચ થતો. એનું હૈયું ધમકી ઉઠતું અને કંપ થતો. લક્ષ્મીની પણ એજ સ્થિતિ હતી. કૃષ્ણલાલ એટલે એની આંખોનો તારો. કૃષ્ણલાલની તખ્તીયત એ એવી સાચવતી કે કૃષ્ણલાલને કરી પણ ઉણપ જણાતીજ ન હતી યુવાન થતી લક્ષ્મી માતાસમી કાળજીથી કૃષ્ણલાલની સંભાળ રાખતી; ભગિની જેવો પ્રેમ રાખતી અ દારી જેવી સેવા કરતી. કૃષ્ણલાલનાં સર્વ સગાંઓ, હિતસ્વીઓ અને સર્વ કાંઈનું એ કેન્દ્ર થયેલું મૃતિમંત સ્વરૂપજ બની રહી હતી.

સવારના પહોરમાં લક્ષ્મી વહેલી ઊઠી ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતી. એ કૃષ્ણલાલ ઉઠે તે પહેલાં દાંતણપાણીનો લોટો તૈયાર કરી પાટલો માંડતી. અને પહેલાં પોતે ન્હાઇ ધોઇ નિવૃત્ત થય પછી કૃષ્ણલાલનાં સ્નાનને માટે પાણી વિગેરે કાઢી એનાં ધોતીઆં ને ટુવાલ સ્વચ્છ રીતે ગોઠવતી. ત્યાર પછી કૃષ્ણલાલનો સંધ્યા ને પૂજનો સામાન તૈયાર રાખતી. પૂજન કરી રહ્યા પછી ગાય હોહી લાવી હોય તેના મિષ્ટ દૂધનો પ્યાલો કૃષ્ણલાલ આગળ ધરતી. ત્યાર પછી કૃષ્ણલાલ પોતાના પાઠની આવૃત્તિ કરી રહે તે દરમ્યાન એ સુંદર રસોઇ કરી વૈશ્વદેવનો સામાન તૈયાર કરી

કૃષ્ણલાલ આગળ મૂકતી. કૃષ્ણલાલ ત્યાર પછી વૈશ્વદેવ કરી કોઈ અતિ-થિને લઈ ભોજન કરતો. ત્યાર પછી એ પોતાના વ્યવહારકાર્યમાં જોડાતો. એટલી વારમાં લક્ષ્મી પોતે જમી પરવારી કૃષ્ણલાલ પાસે બેસતી. કૃષ્ણલાલ એને પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવામાં મદદ કરતો. ત્યાર પછી કૃષ્ણલાલને કોઈક મળવા મૂકવા આવતું. એ કોઈકને ત્યાં જતો તે દરમ્યાન ધરની ખગડતી સમરતી વસ્તુ જોઈ લક્ષ્મી સાયંસંધ્યાની સામગ્રી તૈયાર કરતી. ત્યાર પછી રાત્રે ભોજન કરી બંને કાંઈક કથાવાર્તા કરી પોતપોતાના ઓરડામાં સુવા જતાં. આ એ લોકોનો નિત્યનો ક્રમ હતો. એમાં ન હતી વિશિષ્ટતા કે નહિં કાંઈ ધમાલ. એ લોકોનું જીવન તદ્દન સાદું, શાંત અને સાત્ત્વિક હતું.

૭

એકાંત, યુવાન અવસ્થા, એક ખીજનો અત્યંત સહવાસ, એક ખીજનું અમાનુષિક સૌન્દર્ય, દરેકનું એક ખીજનાં સર્વસ્વ રૂપેજ ગળાતું જીવન અને પરસ્પરના નિર્ભળ ભાવો અને સેવા એ શું સ્નેહનાં જનક ન હોઈ શકે ? લક્ષ્મીને કૃષ્ણલાલના સાન્નિધ્યમાં કાંઈક ઓર આનંદ આવતો. એની સેવા એજ એનું ધ્યેય, અભ્યાસ થઈ પડ્યો હતો. લક્ષ્મી કૃષ્ણલાલને અંતરથી દેવ તરીકે પૂજતી અને મનથી અસ્પૃશ્ય ગણતી.

“હું અનાથ, અસહાય ભિખારી, મહારાથી એના સામું કેમ જોવાય ? એનું સંસારસુખ મહારાથી કેમ નષ્ટ થાય ? લોક શું કહે ? મહારે મહારું જીવન તો એની સેવામાંજ સમર્પણ કરવાનું છે ” આવા વિચારે લક્ષ્મી પોતાનું મન વાળતી; કેટલીક વાર એકાંતમાં આંસુ સારતી.

૮

કૃષ્ણલાલનાં લગ્ન સવિતા સાથે થઈ ગયાં. સવિતા ઘેર રહેવા આવી પણ એની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેતી. ગૃહકાર્યનો સમજો ભાર લક્ષ્મીને માથેજ રહેતો. તો પણ સવિતાને લક્ષ્મી ઉપર સ્નેહ હતો અને લક્ષ્મીને પણ સવિતા પર સ્નેહ થયો હતો. કોઈક કોઈક વાર કૃષ્ણલાલ વિચારમાં પડી જતો. એ લક્ષ્મી સામું જોઈ રહેતો લક્ષ્મીની અને એની

આંખ કોઈક વાર મળી જતી. લક્ષ્મી તે વખતે દીન બની જતી, લાચાર થઈ જતી, એ પોતાનું બાન ભૂલી જતી હતી.

૯

સવિતાને ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. ડોક્ટરે સલાહ આપી કે એનામાં જીવનું લોહી દાખત કરવું જોઈએ. કોઈએ પોતાની ફસ ખોલાવી સવિતાને લોહી આપવું જોઈએ. જો એમ થાય તોજ સવિતાનો અસાધ્ય થતો રોગ સાધ્ય થઈ શકે. લક્ષ્મીને આ વાતની ખબર પડી. લક્ષ્મીએ કૃષ્ણાલાલ જ્યારે એકલા હતા ત્યારે કહ્યું “કૃષ્ણાલાલ ! મહારામાં લોહી પુષ્કળ છે. મહારું જીવન શું કામનું છે ? હું મહારું જીવન સવિતાબાબીને આપીશ.”

કૃષ્ણાલાલ ગભીર થઈ ગયો. “લક્ષ્મી ! ના, એમ કેમ બને ? એક જીવન બચાવવા જતાં બીજનું જીવન હરી ન લેવાય.” આ વેળા લક્ષ્મીથી છાનું ન રહેવાયું. એની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. “એ લોહી હવે હરાવાનું બાકી રહ્યું છે ? એ તો ક્યારનું હરાઈ ગયું છે.” એનાથી આગળ ખોલાયું નહિં. કૃષ્ણાલાલે હાથ ધરી લક્ષ્મીની સામું જોયું.

કૃષ્ણાલાલ—પહેલાં કેમ ન ખોલી ? આપણી આડે આવનાર કોણ હતું ? લક્ષ્મી ! હવે એ વાત આપણા હાથની નથી.

લક્ષ્મી—નાથ ! મહેને માફ કરશો. હું તમને પાડું ? હું તો તમારા ધરની આશ્રિત. મહારે તો તમારી સેવાજ કરવાની.

કૃષ્ણાલાલને ફેર આવવા માંડ્યા. એને જગત ફરતું લાગ્યું. એટલુંજ એનાથી ખોલાયું. બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ।

૧૦

કૃષ્ણાલાલ ધરનું સર્વ કામકાજ કરે છે પણ લક્ષ્મી ધરમાં ફરતી રૂપાની દીવી હોય તેમ જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યાં ત્યાં પ્રકાશ પાથરે છે, આનંદ પાથરે છે. એણે ડોક્ટરને કહી પોતાની ફસ ખોલાવી પોતાનું લોહી સવિતાને આપ્યું. ડોક્ટરે ફસ બંધ કરી, ટાંકા મારી એક બ્રાન્ડીનો ડોઝ ને દૂધનો ભાગ આપી વિદાયગીરી લીધી. લક્ષ્મીમાં અત્યંત નબળાઈ આવી

ગઈ હતી. એને પણ પથારીમાં એક દિવસ સુવું પડ્યું. બીજેજ દિવસે નખળાં શરીરે પણ એણે સધળું ગૃહકાર્ય કર્યું. રાત્રે સુવા જતાં પહેલાં એ કૃષ્ણાલાલને મળવા ગઈ. કૃષ્ણાલાલ અત્યંત શ્રમને લીધે અત્યારે આંખ મીચી ઇઝીચેર પર પડ્યો હતો, ઊઘી ગયો હતો. એ ધીમે પગલે કૃષ્ણાલાલ પાસે આવી. એણે એને ઊઘતો જોયો. એણે ઊંચી દૃષ્ટિ કરી હાથ જોડ્યા. “હે ઇશ્વર! મ્હારો ગુન્હો માફ કરજો.” એ ધીમેથી વાંકી વળી. એણે કૃષ્ણાલાલના કપોલ ઉપર એક આસ્તેથી ચુંબન કર્યું. એ કૃષ્ણાલાલને પગે લાગી. જેવી રીતે ધીમે પગલે આવી હતી તેવીજ રીતે ગુપચુપ પાછી ચાલી ગઈ. કૃષ્ણાલાલે તો ઊંચાજ કર્યું.

૧૨

બીજે દિવસે કૃષ્ણાલાલ ઊઠ્યો પણ આજે લક્ષ્મી નહોતી ઊડી. એ લક્ષ્મીને ઝોરડે ગયો. એણે બારણાં પર હાથ લગાવ્યો. બારણું તરતજ ઊઘડી ગયું. એ અંદર દાખલ થઈ ગયો. લક્ષ્મીની પથારી પાસેથી લોહીની નીક વહેતી હતી. એણે ફસના ટાંકા તોડી નાંખ્યા હતા. એની બીજી બાજુએ તરતની લખેલી એક ચીઠ્ઠી પડેલી હતી. શાહી હજી લીકીજ હતી; લોહી ગરમજ હતું.

પ્રિય કૃષ્ણ,

મ્હારું જીવન નિર્માલ્ય હતું. તમારું નિર્માલ્ય થતું મ્હને લાગ્યું. એ વાત મ્હને અસહ્ય લાગી. ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો આવતે જન્મ આપણે મળીશું. સવિતાલાલીને આરામ થશે. તમારું જીવન સુખી થાઓ એજ પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને મ્હારી દીનની પ્રાથના છે. મ્હારે માટે શોક કરી નાહક દુઃખી થશો મા. મ્હને આજ બાજબી લાગ્યું.

લી. લક્ષ્મી

૧૨

કૃષ્ણાલાલે ચીઠ્ઠી વાંચી કપાળે હાથ મૂક્યો. આકાશ સામું જોયું. લક્ષ્મીની સર્વ ઉત્તરક્રિયા એણે કરી. સવિતાને પણ આરામ ન થયો. છ માસમાંજ એ પણ દેવલોક પામી.

આજે કૃષ્ણલાલના ઘર આગળ ભવ્ય મહાલયમાંથી ત્યાં તેનું ખંડીયેર પડ્યું છે. ઉપલા બનાવને ચોકખાં ત્રીસ વર્ષ વહી ગયાં છે તો પણ એક અતિ તેજસ્વી વિશાળ ભાલધારી સુદૃઢ, સશક્ત, અતિ ગૌરવર્ણ, કૌપીનધારી, દંડી આ ખંડીયેરમાં આવે છે ત્યાં એની આંખમાં ઝણ-ઝણી આવી જાય છે. કેઠકિવાર એની સાથે બાર વર્ષના બાળકને એ લેતો આવે છે. અમુક જગ્યાએ ખોદાવી તેમાંથી બે ત્રણ સુવર્ણમુદ્રાની મુઠ્ઠીઓ કઢાવી પાછો ચાલ્યો જાય છે અને એ મુદ્રાઓ ગરીબને દાનમાં વહેંચી દે છે.

ચિત્રકાર પંડિત

ગાંડો પંડિત ન્હાનો હતો, છેક ચાર વર્ષનો હતો, ત્યારથી એ કોલસા વતી ધરની ભાંતો ચીતરી મૂકતો. એના પિતા એને કાંઈ પણ તોફાન માટે કહેતા નહિં કારણ કે સદાશિવ પંડિતનાં કુટુંબમાં ચિત્રવિદ્યાએ સ્વાભાવિકજ વાસ કર્યો હતો. પંડિતના સર્વ ભાઈઓ પણ ચિત્રવિદ્યામાં કુશળ હતા. પંડિતની ઉંમર વખત જતાં જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ તેમ એ પ્રકૃતિની ખુબીઓ સમજવા લાગ્યો. એના પિતાએ એને થોડી પાંછીઓ, ડ્રોઇંગ પેપર અને એક નવી રંગીનાનકડી પેટી લઈ આપી હતી. એ પેટી તથા પાંછીઓ લઈ ન્હાનો પંડિત ગિરનારના ડુંગરો પર કુદરતના જુદા જુદા દેખાવો જોતો અને પોતાના કાગળો ઉપર ગિરનારનાં આકાશના જુદા રંગો ચીતરતો. ખાડા, ટેકરાઓ, ગિરનાર પર વહેતાં પાણીનાં ઝરણાંઓ, પાણીમાં પડતા ગિરનારના ઝાડના પડછાયા એ ઉતારવા પ્રયત્ન કરતો; કલાકોના કલાકો સુધી ગિરનાર પર ફર્યા કરતો; ઘણી વખત ગિરનારની ઝાડીમાં ગુંચવાઈ જતો, બૂસો પડતો, પણ ગિરનારનાં જંગલી પ્રાણીઓ પણ એનાં કુટુંબી હોય, એને ચહાતાં હોય, એની ચિત્રકળા અને એની ચિત્રકળાની અનન્યતાને વખાણતાં હોય તેમ એને હેરાન કરતાં નહિં. તેઓ પણ જાણે પોતાની છબી ચીતરનારને ચહાતાં હોય એમ લાગતું હતું. નિર્દોષ હરણાં જાણે કે સમજણાં હોય તેમ એ જ્યારે તેમની છબી ચીતરતો ત્યારે સ્તબ્ધ ઉભાં રહેતાં. વાઘ, સિંહ અને બીજાં હિંસક પ્રાણીઓ પણ જાણે એની પાસે પોતાની પ્રતિકૃતિ કઢાવી પોતાનો મહિમા જગતને જણાવવા માગતાં હોય તેવી રીતે એ જ્યારે તેમને ચીતરવા બેસતો ત્યારે એને હેરાન ન કરતાં. ચિત્રવિદ્યામાં આટલી બધી તન્મયતા છતાં એની સ્વચ્છ, સુશીલ અને ગુણીયલ માતા એ બોલ દુનિયાનો ન બની જાય તે માટે એની પૂરી કાળજી રાખતી. તે એનાં ચિત્ર વખાણતી અને ઉત્તેજન આપતી પણ સાથે દુનિયાનાં બીજાં કામોની ઉપયોગીતા સમજાવતી અને અનેક બીજાં કામો ઉપર ધ્યાન આપવા ફરજ પાડતી. આ સર્વને પરિણામે

પંડિત અભ્યાસમાં ધણો આગળ વધ્યો અને એ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી કોલેજની ઉંચી કેળવણી લેવા મુંબઈ આવ્યો.

૨

પંડિતના સ્વભાવમાંજ કાંઈક એવું હ કે એ સૌથી સહજ નિરાળો પડી જતો. કાં તેો એ પોતાના અભ્યાસમાંજ હમેશાં પરોવાયલો રહેતો નહિં તેો એ પોતાની ખીંછીઓ અને રંગની પેટીઓ લઈ મુંબઈની ગડમથલ છોડી દરિયાના કિનારા ઉપર કાંધને કાંઈ કાગળ ઉપર લીસોટા કાઢયાં કરતો. લોક ન સમજતા કે એમાં એને શું આનંદ આવતો હશે પણ એજ એનું સ્વર્ગ હતું; એમાંજ એનું જીવન સર્વસ્વ સમાયલું હતું. હજી એ મોહમયીના મોહમાં ફસાયો ન હતો; એને એનું સનાતન ઉદાર વ્યોમ, એને એની ઉર્મિભાલાથી ક્ષુભિત નજર પહોંચે ત્યાં સુધીની સમુદ્રની સપાટી, સોનેરી સંધ્યાના અવનવા રંગો અને શરદનું મેઘધનુષ્ય, એજ એનું જગત લાગતું હતું. મનુષ્યમાત્ર તરફ એને તિરસ્કાર નહિ પણ બેદરકારી હતી.

સુંદર ઘોડાઓ, જંગલી અને પાળેલા કુતરાઓ, ઘરમાં દોડતી કુદત ખિલાડીઓ, નાસાનાસ કરતા નોળીયાઓ અને ગુણ્ણીયત્ર ગાય તથા ભોળ ભેંસ, બલો અને ભૂડો શિયાળ, નિર્દોષ મૃગ અને નાચતો મોર, એજ એને પોતાનાં સહચર લાગતાં. એનેજ એ વખાણતો અને તેનેજ એ ઇશ્વરની પ્રસાદી સમજતો. પંડિત સ્વભાવે જોવો સરળ હતો તેવોજ એ શરીરે સુદૃઢ હતો. એના મોઢાભાઈ અંગકસરતના અત્યંત શોખીન હત અને તે એનું શરીર યરાયર ખીલે અને એના અવયવોની રંગેરંગમ રક્ત યરાયર દોડે અને એના સર્વ અવયવ સુદૃઢ થાય, હુંકામાં કે આદર્શ મરદ અને માટે એને કસરત કરવાની ફરજ પાડતા અને પરિણામે પંડિતને કસરત કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાથી અત્યારે સોળ વર્ષનું ઉમ્મરે એ સત્તાવીશ વર્ષની ઉમ્મરથી પણ વધારે યજવાન બન્યો હતો એનાં અંગ પ્રત્યંગ યરાયર ખીલ્યાં હતાં અને સોળ વર્ષની ન્હાની ઉમ્મરમ તો એનામાં પૂરેપૂરી જીવાની ઝૂકી રહી હતી. પરંતુ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવને લીધે હજી એના ચિત્તમાં અનંગને અવકાશજ મળ્યો ન હતો. એ ર

સૃષ્ટિવિજ્ઞાનથી અગ્ર હતો. એનાં મ્હેં પર મૂછનો દોરો ફૂટ્યો હતો તે એના ગોળ મુખની સુંદરતામાં કાંઈક ઓરજ સુધારો વધારો કરી રહ્યો હતો. એ જ્યારે ચિત્ર કાઢવા વાંકો વળતો ત્યારે એના વાળના ઘટ ગુચ્છા ભવ્ય ભાલપ્રદેશ પર પથરાઈ જઈ ચંદ્રને ગ્રહવા આવેલા રાહુનું ભાન કરાવતા હતા. એ પ્રકૃતિપ્રદેશનું અવલોકન કરવા આમતેમ ફરતો ત્યારે એની ઝીણી અને તીક્ષ્ણ સુરમે આંજોલી આંખો ભાદ્રપદની અમાસની જગતને અંધકારમાં ડુબાડતાં અત્યંત ગાઢાં વાદળમાંથી નીકળતી વિદ્યુતના ચમકારનું ભાન કરાવતી હતી.

એની નાસિકા સીધી હતી અને એના હોઠ કાંઈક પાતળા અને ખીડેલા રહેતા. તે જાણે એમ લાગતું હતું કે માંહે આવેલી સીધી અને સફેદ દંતાવલી રૂપી મૌકિતકમાળનું રક્ષણ કરનાર માણેકની કાટી ન હોય ! એની ગરદન કાંઈક જાંચી અને હમેશાં જાણે વિનયથી નમેલી હોય તેમ નમણી રહેતી. પથરની શિક્ષા જેવું એનું વક્ષસ્થળ કાંઈક ઉન્નત અને વિશાળ હતું અને જોનારને ભાન થયા વિના રહેતું નહિ કે આટલી પાતળી કટી જ્યારે આવા વિશાળ વક્ષસ્થળનો ભાર વહન કરે છે ત્યારે એનામાં સિંહની કટીનું બળ હોવું જોઈએ. એના ઉદર ઉપરોક્ત વક્ષસ્થળરૂપી શલાકાની ટેકરી થતાં જાણે કે એ અત્યંત બળયુક્ત સ્થંભ હોય એમ લાગતા હતા. એના બાહુ કાંઈક વિશેષ લાંબા હતા અને એ જ્યારે ચાલતો ત્યારે કાંઈક લંગડાતી એની ચાલ સ્પષ્ટ જણાવતી કે આ વક્ષસ્થળનો ભર સહન કરવો એ કામ મુશ્કેલીનું છે.

૩

પંડિતને આજે મુંબાઈ આવ્યાને એક મહિનો ને પૂરા પંદર દિવસ થઈ ગયા હતા અને જો કે એ રેસીડન્સીમાં રહેતો હતો, તો પણ એના કોઈ ખાસ મિત્ર થયા ન હતા. આવા સ્વાનંદમાંજ રહેતા નિરાળા પુરુષ સાથે કોને મૈત્રી થાય ? તો પણ આખરે એ મનુષ્યજ હતો. એને મિત્રની અપેક્ષા લાગી. રેસીડન્સીમાંજ ઉપરનાં માળ ઉપર રૂમ નં. ૫માં ઈંદ્રનાથ રહેતો હતો તેનો સ્વભાવ પંડિતને ગમી ગયો હતો. તેની સાથે એનું મન મળી ગયું અને કોઈ કોઈવાર એ તેની સાથે ફરવા પણ જતો. ઈંદ્રનાથ એને

લઘ ખૂણેખૂણે રખડતો. મુંબઈનાં મોટા મોટા મહાશયોનાં મોટાં મોટાં મહાલયોથી માંડી ગરીબનાં ગરીબનાં ઝુંપડાંઓ સુધાં એ પંડિતને બતાવતો. પંડિતને એમાંથી ધણું શીખવાનું ને જાણવાનું મળતું. એનું મન મનુષ્ય માત્ર ઉપર જે બેદરકારી દાખવતું હતું તે સહજ પીગળ્યું. ગરીબનાં દુઃખો જોઈ આર્દ્ર બનતું અને કહેવાતા મેટા માણસોનાં અભિમાન જોઈ તેના તરફ ધૃણાયમાન થતું. પંડિત ઘણી વાર ઇંદ્રનાથની કવિતાઓ વાંચતો. એની લખેલી ન્હાની ન્હાની સત્ય વાતો જોતો અને તેના ભાવ ઉતારવા પ્રયત્ન કરતો અને ઇશ્વરની સંસારમય મહાન લીલાનું અવલોકન કરી તેના તરફ એ સપ્રેમ ભયસહિત ભક્તિમાન બનતો. આવી રીતે કૉલેજની પહેલી ટર્મ પૂરી થઈ અને બીજી ટર્મની શરૂઆત થઈ.

આજે પંડિત અને ઇંદ્રનાથ ચોપાટી પરથી ફરી આવ્યા પછી પંડિતને કાંઈ એન પડતું હોય એમ લાગતું નથી. એ રસ્તામાંથીજ મૂંગો બની ગયો હતો. પણ ઇંદ્રનાથને તેનો કાંઈ પણ ખ્યાલ ન હતો. તે પણ એની સાથે પોતાના કવ્યના તરંગમાં ને તરંગમાં પોતાના રૂમ પર આવ્યો. એક બિંબને શુડનાઈટ કરી બંને મિત્રો છૂટા પડ્યા. પંડિતે રૂમ પર જઈ તરતજ પોતાની પીંછીઓ હાથમાં લીધી અને એ તરતજ ચીતરવા મંડ્યો. શું અત્યારે એ દરિયા પર જોયેલું પ્રકૃતિનું દૃશ્ય ચીતરવા બેઠો હતો કે એ ચંદ્રએ મોકલેલા સમુદ્રને સંદેશા અને તેને લીધે સમુદ્રમાં ચઢતી ભરતી નિર્માણ કરતો હતો કે પછી એ ચંદ્રકિરણોનાં સુંધાવર્ષણથી પ્રકુલ થયેલી પ્રકૃતિની પ્રતિકૃતિ પાડતો હતો ? ના, એવું કંઈ નહોતું. જો એની પીંછી અત્યારે ફક્ત કાળા રંગમાંજ વારંવાર પડે છે અને પાસે બહાર કાઢેલા રંગોમાં પણ પીળો, કાળો અને લાલ સિવાય બીજા કોઈ નથી. આ એક ડ્રોઈંગ પેપર પણ ચિત્રથી ભરાઈ જઈ બાજુ પર પડેલો છે. તેમાંથી એ શું ચીતરે છે તે આપણને સહેજ માલમ પડશે. અરે ! આ તો નેત્રમયજ ચિત્રપટ પડ્યું છે ! બસ આંખોજ આંખો. સિવાય બીજું કાંઈ નહિ. કાંઈક આંખો કાળી ને પહોળી છે; કાંઈક આંખો લાંબી ને પહોળી નિર્દોષ મૃગલાંની આંખો જેવી છે. કાંઈક આંખોમાંથી ચંદ્ર અને શુક્રનું સુંધાવર્ણ થઈ રહ્યું છે, કાંઈક ફક્ત

રાત્રી ભસ્મીભૂત અનંગને પાછો સજીવ ને સચોટ કરી રહી છે અને કાંઈક આંખોમાંથી કામનું કુતુહલ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

૪

બીજો દિવસે સવારે ઇંદ્રનાથ પંડિતના રૂમ પર આવ્યો અને ત્યાં એણે પણ પંડિતની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ આશ્ચર્ય થયા વગર ન રહ્યું. ઇંદ્રનાથ કહે પંડિત! “આ શું? આજ તો કાંઈ નવાંજ ચિત્રો ત્હેં કાઢવા માંડ્યાં છે ને?” પંડિત કહે “ભાઈ! ગઈ કાલે આપણે ચોપાટી પર ફરવા ગયા ત્યારે હું આમ તેમ કુદરતની લીલા જોતો હતો. તેવામાં કોઈએ મહારા સામું જોયું. તે કાણ હતું તે હું ઓળખતો નથી પણ તેના જોવામાં કાણ જાણે શું હતું? તે જાણે કે તેની આંખથીજ મહને પોતાને ત્યાં આમંત્રણ આપતું હોય એમ મહને લાગ્યું. વળી તેજ નજરમાં કાંઈ આજીજનો ભાવ હતો. હિપરાંત ઘણા લાંબા સમયથી તે મહને ઓળખતું હોય તેમ મહને જોયો ત્યારે આંખ નીચી ઢળી ગઈ; ત્યારે મારી છાતીમાં કોઈ તીક્ષ્ણ ધારની છરી વતી ધા કરી ગયું હોય તેમ થોડી વાર પછી મહારાં. હૃદયમાં ચચરાટ થવા લાગ્યો અને તેને ફરીથી જોઈ અને મહારી ને તેની આંખ ફરી પાછી મળે એમ મહારા મનમાં અત્યંત આકાંક્ષા થવા લાગી અને મહારી નસે-નસમાં લોહી જોરમાં વહેવા લાગ્યું અને મહને મહારા હૃદયનો ધબકાર પણ સ્પષ્ટ સમજાવા લાગ્યો. એ દૃષ્ટિપાતથી મહને સમજાયું કે હજારો કુદરતી દૃશ્યો કરતાં પ્રભુએ મનુષ્યની એક આંખની અંદર વિશેષ આકર્ષણ મૂકેલું છે અને સૃષ્ટિનાં સૌંદર્યનો સાર એમાંજ સમાયેલો છે.”

ઇંદ્રનાથ-પંડિત! તું આજથી નવી દુનિયામાં પેઠો છે. પ્રભુ તને એ દુનિયામાં પણ સુખી કરે એજ મારી ઇચ્છા છે. બાકી એ દુનિયામાં ગુલામના ફૂલની મઝા છે તેમજ ગુલામના કાંટાની તીક્ષ્ણ અણીઓ પણ ખુંચે છે. એમાં મદિરાની મીઠી લહેજત છે તેમજ તેની બેવકુફી અને શિરોવેદના પણ છે; એમાં અમૃતની મીઠાશ અને નવા જીવનની પ્રેરણા છે પણ સાથે એમાં મુજની જડતા અને કાલકૂટની મૃત્યુની પણ શક્તિ છે. એમાં જીવનની હદ છે તેમજ મનુષ્યશરીરને ભસ્મીભૂત કરનાર ચિતાનો અગ્નિ પણ એમાંજ છે. ભાઈ! હજી તું કાંઈ

જાણુતો નથી અને એ અજ્ઞાનતામાંજ તાઈ સુખ સમાયેલું છે. ત્હારે વિશેષ જાણવાની જરૂર પણ નથી. તું તારા ચિત્રમાંજ આનંદ માણુજે.

૫

ઉપરોક્ત વાત થયાને આજે બે મહિના પૂરા થયા છે તો પણ પંડિત વળી આંખોના ચિત્રાભ્યાસમાંજ પોતાની કક્ષામાં આગળ વધ્યો જાય છે. સાથે સાથે એ પોતાનો કૉલેજનો અભ્યાસ પણ કરે છે. એમ કરતાં પરીક્ષા આવી. પંડિત પાસ થયો અને નવાં વર્ષની શરૂઆત થઈ. આજે કૉલેજમાં મીસ મુનશીનું લેકચર હતું અને ઇંદ્રનાથે પંડિતને કહ્યું, “કેમ ચાલશે કે નહિં ?”

પંડિત—ઇન્દ્રનાથ ! તું જાણે છે કે હું એવી એવી બાબતમાં બહુ નિરસ છું.

ઇંદ્રનાં—માઈ ! કદાચ લેકચર તમને પસંદ નહિ હોય પણ તમને ત્યાં નેત્રાભ્યાસ સારો થશે. આજનાં ભાષણ કરતાં પણ ભાષણકર્તાની તમે આંખ જોશો એટલે તમને ચીતરવાનો એક ખાસ વિષય જડશે. મીસ મુનશી એની આંખથીજ બહુ જાણીતાં છે. આંખ ધણીને હોય છે પણ આવી આંખ કોઈકની જવલેજ જોવામાં આવે છે.

પંડિત—જો એમ હશે તો હું જરૂર આવીશ. ઉપરોક્ત ગોઠવણ થયા પછી પંડિત ભાષણ સાંભળવા ગયો પણ ત્યાં ભાષણ સાંભળવાને બદલે એણે બધો વખત મીસ મુનશીની આંખોજ નહિં પણ તેના મુખચંદ્રનું, એથી આગળ વધી તેના આખા સુષ્ટિત તનમંદિરનું અવલોકન કરવામાં ગાળ્યો. મીસ મુનશીના અવયવેઅવયવોમાં એને કાંઈ નવીનજ સુંદરતા ભાસી અને થયું કે આટલા દિવસ કમળના ઉપર કમળની ઉત્પત્તિ સંભવી હતી પણ અહીં તો એ પ્રત્યક્ષ છે. એના વદનકમળ ઉપર બે નયનેન્દ્રિયો આવી રહી છે. અનંગ ભસ્મીભૂત હોવાથી મીસ મુનશીના હાવભાવને હાથ બનાવી એની ભ્રમરરૂપી કમાનમાંથી દૃષ્ટિરૂપી શર ફેંકી એ કેટલાયે અંતઃકરણ વીંધી રહે છે. અહીં જાણે વિપરીતતાનો સમુદાયજ ભેગો મળ્યો હોય તેમ એણે ગિરિ શૃંગ ઉપર લતાને બદલે

હતા ઉપર ગિરિશૃંગો જોયાં. વિશેષમાં એણે સિંહની કટીની પાસેજ નિઃશંકપણે કરમાં કમળ લાઇ કીડા કરતાં એણે મીસ મુનશી બે બાહુ જોયા. એના કદલીગર્ભસમ બે ઉરદંડ જોઇ પંડિતને એમ થયું કે એ જાણે કે એના તનમંદિરના સિંહદ્વાર ઉપર એ બન્ને વિજયપતાકાના સ્તંભો છે. આ સૌન્દર્યના સારના સમુદાયને જોઇ પંડિતને થયું કે એની પ્રતિકૃતિ માટે મ્હારી પીંછીમાં રંગ રહેશે કે નહિં ? હું કયા રંગ બેળવી એનું યથાર્થ ચિત્ર મ્હારા કાગળ ઉપર કરી શકું ? આને જોઈ કોઈ દિવસ ન અનુભવેલો એવો આ સળવળાટ મ્હારા મનમાં શો થાય છે ? મ્હને સમજાતું નથી કે, મ્હારામાં આ મૂઢતા કેમ આવી જાય છે ? બાપણુ ખલાસ થયું. પંડિત પોતાના રૂમ પર આવ્યો. તરતજ એણે પોતાની પીંછી અને રંગની પેટી લીધી. કદાચ કોઈ વસ્તુ ભૂલી જાય અને એજ પૂર્ણ સૌન્દર્યની મૂર્તિ ખડી થાય. પીંછી રંગમાં બોળી પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરવા માંડી. પોતે કાઢેલી લીટીઓ એને ઉણી ને ઉણી લાગતી. અહીં જરા વધારે લાઇટ મૂકીશ તો એ બહાર પડતો ભાગ બરાબર જણાશે; આ આંખનો ખૂણો જરા લાંબાવીશ તો બરાબર એ કતરાતી દેખાશે, એમ અનેકાનેક વિચારો એની કલ્પનાના જોર પ્રમાણે એને સૂઝવા માંડ્યા. આખરે એના હાથ થાકી ગયા; કલ્પના ન થાકી. એણે પીંછી બાજુમાં મૂકી. એને નિર્વેદ પેદા થયો. એને પોતાનામાં અધુરાપણું લાગ્યું. એ એમનો એમ જાંધી ગયો.

૬

પંડિત અત્યારે પોતાના પલંગ ઉપર સુતો હતો. એની આંખ મીચેલા હતી પણ શું એ જાંવતો હતો ? ના, એનું અંતર જાગતું હતું. અત્યારે એ કાંઈક ખીજી દુનિયામાં વિહરતો હતો; એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રમતો હતો. એને શું સ્વપ્નાં આવતાં હતાં ? એને પહેલાં તો એમ લાગ્યું કે એને લેવાને માટેજ અત્યંત આકાશપ્રદેશમાં એક અત્યંત સુશોભિત વિમાન એના તરફ ઉતરી આવ્યું. જાણે એને કોઈ ખેંચતું હોય તેમ એ પોતાની મેજે ઊઠ્યો અને વિમાનમાં બેઠો. વિમાન ઉપર ચઢવા માંડ્યું. એને લાગ્યું કે પૃથ્વી પરથી ઉપર ચઢતાં એનામાં કાંઈક જુદાજ ફેરફાર થવા લાગ્યો. એને એમ લાગ્યું કે મ્હાં આ સ્થૂલ શરીર મેં ત્યાગી દીધું છે. એ મ્હારા

પલંગ પરજ પડ્યું છે અને હું કાંઈક જુદેજ રૂપે જાઉં છું. મહારામાં અત્યારે ખીલકુલ ભાર નથી પણ એક એવું બળ છે કે તે બળથી હું ઉપર ખેંચાતો જાઉં છું અને પવનના આટલા આટલા ઝપાટા છતાં પણ મહારા માર્ગ પરથી હું આડોતેડો નથી જતો રહેતો. થોડે વધારે ઊંચે ચઢ્યા પછી તેણે નીચે જોયું અને પૃથ્વી એને મોટા ગોળા રૂપે પોતાની ધરી ઉપર અત્યંત સપાટાથી ફરતી લાગી. પૃથ્વી પરનાં ઝાડો અને જુદા જુદાં ધરો માત્ર ડાઘા જેવાં જણાતાં હતાં. મોટા પર્વતો જાણે પૃથ્વીમાંથી નીકળેલા દાંતા હોય એમ એને લાગ્યું ને પૃથ્વી પરની નદીઓ અને પાણી એને લીસોટા જેવાં જણાવા લાગ્યાં. જરા વિશેષ ઊંચે ચઢતાં ખીજાં અનેક ગ્રહમંડળ બળતાં લાગ્યા અને એને વિશ્વની વિશાળતાનું ભાન થયું. બસ, વિમાનની ગતિ આટલેજ આવી અટકી; એ વિશેષ ઉંચે ચઢી ન શક્યું. એને એમ લાગ્યું કે, હવે એને પાંખ ફૂટી છે અને એ પાંખવતી એણે આગળ વધવા માંડ્યું. આખરે સધળે ફરી એ પાછો પોતાને ઘેર આવ્યો. ત્યાંજ એને આખી દુનિયાનો છેડો જણાયો. એ પોતાની મેડીએ પેડો. ત્યાં એણે શું જોયું? એની પત્ની સોળે શણગાર સજ્જ લાજ તાણી આરડાની એક બાજુ પર બેઠી છે. પોતે ધીમે પગલે આરડામાં આવ્યો. ધીરે રહી બારણાં બંધ કર્યાં અને સાંકળ ચઢાવી.

હવે એની સાથે શી રીતે બોલવું? શરૂઆત કેવી રીતે કરવી? આગળ કેમ વધવું? પંડિત ! ત્હને આ પ્રશ્નો ગુંચવાડા ભરેલા લાગે છે? કોઈ અનુભવીની પાસે કેમ ન ગયો? પંડિત ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો. પણ એક હાથને અંતરેજ ઉભો રહ્યો. શું બોલવું? “હવે લાજ ક્યાં સુધી રાખશો?” પંડિતથી એની મેળેજ શરૂઆત થઈ ગઈ. પત્નિ તર ન પડ્યો. “કેમ બોલતાં નથી? આમ અબોલાજ રાખવા છે”!

હજુ જવાબ ન મળ્યો. પંડિત કાંઈક આગળ વધ્યો. “હવે નહિ બોલો તો લાજ હું ઉઘાડી નાખીશ.” હજુ એમનું એમજ. પંડિત વધારે નજીક ગયો. એની સુખદાત્રીની તરફ પીઠ ફેરવી અરે પંડિત ! આ શું ! તને બોલું લાગ્યું? પાછો કેમ ફર્યો? એ તો નવોઢા ! એ એમજ કરે. પંડિત પાછો ફર્યો. એ સ્વપ્નમાંજ પોતાના કાંચ ઉપર સુધ ગયો. એને

સ્વપ્નમાંજ નવા સ્વાનની શરૂઆત થઈ. એક અત્યંત સુંદર મોટા મહાલયમાં એ બેઠો છે. મીસ મુનશી પણ પાસેજ હાવભાવ કરતી સામી બેઠી છે; કંઈક કઢેલાં દુધનાં કપ એ એક બીજાને આપે છે; કંઈક કટાક્ષો એકબીજા તરફ ફેંકાઈ રહ્યા છે. સુંદર બાવન મસાલેદાર પાનની પટ્ટીઓની એક બીજાને આપણે થઈ રહી છે. કંઈક નર્મ મર્મ વાગ્યોના સપાટા ચાલી રહ્યા છે; સુખનાં સર્વે સાધનો તૈયાર છે. પાસેજ એક સુંદર નાનકડો નાળુક છત્રી પલંગ પણ પડેલો છે. તેના પર પાથરેલું સફાઈદાર મશરૂનું બીજાનું જાણે કે થોડીજવારમાં ચોળાઈ જવાનું હોય તેથી વિશેષ સફાઈદાર લાગતું હતું. કાંઈક સોગાં દીયાયાં; કાંઈક ગંજીયા ચીપાયા; પંડિતની હાર થવા લાગી. સ્વપ્નમાંજ મીસ મુનશી બોલી “કંઈ નહિં. હારશો તો પણ મહારા તો હૃદયહારજ રહેશે.” વધુ વાતનો અવકાશ ન હતો. પંડિત દીવો ઘેર કયે. પંડિતના શરીર ઉપર કાંઈક વજન આવ્યું. પંડિત એક સ્વપ્નમાંથી મુક્ત થયો. એની સ્વપ્નમાંજ આંખ ઉગડી ગઈ. સ્મૃતિ તાજી થઈ. જેને બોલાવવાને આટલું મથ્યો હતો તેજ અત્યારે તેની સોડમાં સુતેલી હતી. એનાજ ઊંધમાં આલિંગનને લાંબે આંખ ઉઘડી ગઈ હતી. દીવો હજી ઝગઝગતોજ બળતો હતો. એ વાંકો વળ્યો. એણે જોયું. એ આભોજ બન્યો. એ તો એજ મીસ. મુનશી! એને થયું. આહા! શી શરમાળ છોકરી! આ તો કાઠિયાવાડી ઓડાંની ઉદ્ધતાઈ ન હોય? પણ સુંદર સ્ત્રીનું આભૂષણ શરમ હતી. ફક્ત એણે નવોદાની નીતિજ સાચવી હતી. એ વાંકો વળ્યો. એણે ધીમે રહી મીસ મુનશીને એક ચુમી કરી. એ ધીમે રહી એ જાગે નહિં તેમ એની પાસેજ સુઈ ગયો. એણે પોતાનો હાથ એના ઉપર નાંખ્યો. તરતજ ભાગવાન અનંગ એનો સાક્ષી થવા આવ્યો પણ આલિંગન કરવા જતાં ગરીબ પંડિત રેસીડન્સીના રૂમમાં પલંગ ઉપરથી હટી પડ્યો. ધબકારો થયો. કંમ્પેનિયન જાગી ઊઠ્યો. “મી. પંડિત! શું છે? હું તો યાર! ચમકી ગયો.” બિચારો પંડિત શું જવાબ આપે? એ શરમાઈ ગયો તો પણ એણે કહ્યું કે “તમે તો ચમક્યાજ, પણ મહારાં તો આજે વહાણ ખુડી ગયાં.”

આજથી પંડિત તદ્દનજ બદલાઈ ગયો છે. એ કંઈ સાથે બોલતો નથી. માત્ર પોતાની રંગની પીંછીઓ, રંગની પેટી અને કેનવાસ લઈનેજ

બેઠો રહે છે. ઇંદ્રનાથ સાથે પણ ઝાઝી વાતચીત કરતો નથી. એ માત્ર છાત્રીઓજ ચીતર્યા કરે છે પણ એકજ વ્યક્તિમાં માત્ર એનું જગત સમાધ ગયું છે. પંડિતની એમ કરતાં બી. એ.ની પરીક્ષા આવી પહોંચી. કોણ જાણે શી રીતે પણ બી.એ.ની પરીક્ષામાં એ ઇશ્વરકૃપાથી પાસ થયો. હવે એનાં ચિત્રો લેવા સૌ કોઈ આવવા લાગ્યા હતા. એનાં ચિત્રોનાં એને મ્હોંમાગ્યા દામ ઉપજતા હતા. ચિત્રોથીજ એની માસિક ઉપજ કમમાં કમ ૫૦૦થી ૬૦૦ રૂપયાની થતી. એ બીજું કશું કામ પણ કરતો નહિ. સર્વ જગત એનાં ચિત્રો વખાણતું પણ એને હમેશાં પોતાનાં ચિત્રો માટે અસંતોષજ રહેતો. સુરત આવી એણે એક સ્ટુડીઓ ઉઘાડ્યો હતો. પણ ત્યાં એ બીજા કોઈનું પણ કામ ન કરતો. તેમજ એ સ્ટુડીઓમાં કોઈને પણ આવવા ન દેતો. એ સ્ટુડીઓમાં કાંઈક ભેદ હતો. એક માત્ર ઇંદ્રનાથને કોઈ કોઈ વાર એ સ્ટુડીઓમાં લઈ જતો. ફક્ત ઇંદ્રનાથજ એ સ્ટુડીઓના ભેદને કાંઈક જાણતો હતો. એક વાર ધીમે ધીમે ઇંદ્રનાથે પંડિતને મ્હોંએ વાત છેડી. પંડિત તમે સ્કલ્પટર થાઓ તો? પંડિતને એ વાત પસંદ પડી. એણે સ્કલ્પટરનું કામ શરૂ કર્યું. રંગ, કેનવાસ અને પછી એની સાથે પત્થર, ટાંકણી અને હથોડી જોડાયાં. પંડિતને એ કામમાંથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ ધણીજ સારી થઈ તો પણ હજી એને અસંતોષજ હતો. હવે પંડિતે મુંબાઈમાં પોતાનો સ્ટુડીઓ ખોલ્યો છે તો પણ સ્ટુડીઓનો ભેદ હજી તેનો તેજ છે. આજ ઇંદ્રનાથ મુંબાઈ આવ્યો છે. પંડિત પોતાનાં ટાંકણાં વતી અત્યંત હલકે હાથે કાંઈક કામ કરી રહ્યો છે. ઇંદ્રનાથે કહ્યું “પંડિત ! હવે આટલી ન્હાની બાજત માટે આટલી આટલી માથાકુટ શું કામ કરો છો ? પંડિતે જવાબ દીધો કે “ ન્હાની ન્હાની બાજતોમાંથીજ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પૂર્ણતાને તમે ન્હાની વસ્તુ ન લેઓ ”. ઉપર પ્રમાણે એ મિત્રો વાત કરી રહ્યા હતા ત્યાં બીજી પાસ વિધિ પંડિતને માટે શું પરિણામ લાવવા કાર્ય કરી રહ્યું હતું તે હવે તપાસીએ. સ્ટુડીઓની બહાર મીસ મુનશી આવીને ઉભાં હતાં. ભૈયો તેમને અટકાવતો હતો. મીસ મુનશી ચિત્રારમાં પડી ગયાં. શું કરવું ? છ છ વર્ષ વચ્ચે નીકળી ગયાં હતાં. હમણાંજ એમને પોતાના ભક્તની ખબર પડી હતી. તેને શી રીતે મળવું ? એ મહારા ભક્ત કે હું એની ભક્ત ? ભૈયાને સમજાવ્યો. ભૈયાના હાથ

કંઈક પૂજ્યા. ભેવાએ કહ્યું “ દેખો, વાં નજીક મગર ખડખડાટ મંત કરેલી, બહાર દેખના.” મીસ મુનશી કહે “ અચ્છા.” મીસ મુનશી દાદરનાં પગથીઆં ચઢવા લાગ્યાં. એક દાદર પૂરે કર્મો; બીજો ચઢવા માંક્યો. એની છાતી ધબકતી હતી, એનું મગજ કાંઈક વિચારોને ચગડેલો ચઢ્યું હતું. એને પોતાના શરીરમાં જડતા વ્યાપી પણ આખરે એ ઉપર આવ્યાં; ધીરે રહી બારણું ખુલ્લું કર્યું. ઇન્દ્રનાથ છબીઓ જોતો બીજા રૂમમાં ફરતો હતો. મીસ મુનશી બાવરી બની જઈ બારણાની બહારજ ઉભી હતી. એણે પોતાના શ્વાસ લેવા પણ બંધ કરી દીધા હતા. અરે આ શું ! હું કોને જોવા આવી હતી અને હું અહીં આ શું જોઉં છું ? આ તો કોઈક અત્યંત સુકુમાર સુંદરી હાથમાં પીંછી લઈ કેનવાસ ઉપર કામ કરી રહી છે. એને તમ્મર આવ્યાં. એ ધબ ઘડ મૂર્છા ખાઈ પૃથ્વી ઉપર પડી. પંડિતે ધબકો સાંભળ્યો; એ ચમક્યો; તરતજ દોડતો આવ્યો. “અરે ! આ તો મીસ મુનશી ! મ્હાઈં કયું કામ આખરે આમ મ્હારી પાસે આવ્યું ?” એ એકદમ એને ભેટી પડ્યો. વિશેષ ને વિશેષ મીસ મુનશી એના હાથના સંકળમાં સપડાતી ગઈ. ઇન્દ્રનાથ પણ દોડતો આવી પહોંચ્યો. “અરે મી. પંડિત ! આ શું ? મીસ મુનશી ક્યાંથી આવી પહોંચ્યાં ?” પંડિત-“ભાઈં ઈંદુ ! આજે મ્હારો સર્વ પ્રયાસ સફળ થયો. આજથી આ જગતમાં મ્હાઈં નામ અમર થયું. આજ મ્હને ખાત્રી થઈ કે મ્હારામાં ખરી તનમયતા છે; મ્હારામાં ખરી કલા છે.” એટલામાંજ મીસ મુનશીની આંખ ખુલવા માંડી. એને મૂર્છા વળવા માંડી હતી. હજુ એ તદ્દન જાગૃત નહોતી થઈ પરંતુ એને અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં લાગ્યું કે આવી સખત સંકળમાં લેવી એ સુકુમાર સુંદરીનું ગળું ન હોય. એ તો પુરુષસિંહ પુરુષોત્તમ પંડિતજ હોવો જોઈએ. તરતજ પાસે ઇન્દ્રનાથ ઉભો હતો તેના તરફ એની દૃષ્ટિ દોરાઈ. એ શરમાઈ ગઈ; વચ્ચે સંકેલી એ પંડિતથી છૂટી થઈ.

પાંચ વર્ષે બન્ને પ્રેમીઓ મળ્યાં. પંડિતના સ્ત્રીવિવેકનો ખુલાસો થયો. સ્ટુડીઓનો ભેદ સમજાયો. પૂર્ણ તનમયતાએ પહોંચી એકાદ એવું ચિત્ર ચીતરવું કે તે સજીવ થઈ પંડિતની સાથે સંસારના લહાવા લે. વાહરે !

ગાંડા પંડિત ! આ તારો આશ્ચર્ય ! પણ પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે પ્રતિકૃતિને
અદ્વૈતે તારું પ્રેમપાત્રજ ત્હને મોકલી આપ્યું.

તમારા પ્રેમમાં દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાઓ એજ અમારી ઈશ્વર
પ્રત્યે દીન પ્રાર્થના છે. અસ્તુ.

ઈંદિરા

૧

સુધરેલા લોક ગમે તેમ સ્નેહ-લગ્નની તરફેણ કરે પણ મહેને તો આપણોજ આદર્શ લગ્નસંબંધમાં હવે વધારે ઉચ્ચ લાગવા માંડયો છે. કારણ ફક્ત બીજાં તો કાંઈ નહિ પણ જો તમને મ્હારી ખાનગી વાત કહી દઉં અને તમે હસો નહિ અને મ્હારી મસ્કરી કરો નહિ તો મ્હારો પોતાનોજ અનુભવ છે. જો કે માંહોમાંહેની અલાઅલીની વાત પવિત્ર કહેવાય છે અને એ ખાનગી રાખવી જોઈએ પરંતુ આ વાત જાહેરમાં આવે તો આપણી સમાજને કાંઈક લાભ થાય અને આપણા સત્ય આદર્શનું સ્વરૂપ કાંઈક વધારે સ્પષ્ટ થાય એમ છે તેથી હું મ્હારી અલીની જરા લાગણી દુખાશે તોયે જનસમાજ આગળ કહીજ દઉં.

૨

મહેને યરાયર તો યાદ નથી પણ હું બ્યારે ૧૫-૧૬ વર્ષનો હતો ત્યારે મ્હારાં લગ્ન મ્હારા પિતાએ ઈંદિરા સાથે કરેલાં. તે વખતે ઈંદિરાની ઉંમર ૯-૧૦ વર્ષથી વધારે ન હતી. લગ્ન પછી વર્ષે બે વર્ષે મ્હારા પિતાનો કાળ થયો અને હું મેટ્રિકમાં ઉપરે નાંચરે પાસ થઈ કોલેજમાં અભ્યાસ આગળ વધારવા પુને ગયો. એ વખતે લગ્ન અને તેની જોખમ-દારી અને જવાબદારીનો મહેને બીલકુલ ખ્યાલ ન હતો; મ્હારું ચિત્ત જરા બળુવા તરફ વિશેષ ઝેટલે કોલેજમાં ચારે વર્ષ હું પુનામાંજ રહેલો. સુરત ગએલોજ નહિ. મ્હારી માના મ્હારા પર ધણાએ કાગળો આવેલા. એમ પણ આવેલું કે હવે વહુ બહુ મોટી થઈ ગઈ છે. ઘેર રાખવી જોઈએ માટે તું સુરત આવજે; પણ મહેને તો વહુનું નામ આવે ને કંઈ થાય. મ્હારાં મનમાં કે વહુ ઘેર હોય અને પછી બણાયજ શી રીતે ? તેથી જો કે ઘેર જવાનું મન થાય તોયે વહુને લીધે દાર્મ. કંઈ હું ઘેર જતોજ નહિ. એમ કરતાં બી. એ. ની પરીક્ષામાં હું બેઠો

અને તેમાં પણ ઉપલા વર્ષમાં પાસ થયો. પણ કમનશીમે એ દરમ્યાન મ્હારી માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને મ્હારે માથેથી છત્ર જતાં હું ઉધાડો થઈ ગયો. મ્હને સુરતમાં કોઈ એવું વહુ વગર બોનું સગુંબહાલું જ નહોતું કે તેને લીધે મ્હને સુરત જવાનું મન થાય. માતાના સ્વર્ગવાસ વખતે પણ હું સુરત નહોતો જઈ શક્યો કારણ કે પરીક્ષાના મંડપમાંજ એનાં અવસાનનો તાર મ્હને મળેલો અને ત્યાર પછી એની સર્વ ઉત્તર ક્રિયાની સગવડ મ્હેં બારેબાર જ પતાવી દીધેલી. કારણ કે મ્હને ગવર્નમેન્ટ સ્કોલરશીપ મળે એમ હતું અને મ્હારે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા વિલાયત જવું હતું તેથી મ્હેં મ્હારા દરના એક પિતરાઈકાકાને બધી વ્યવસ્થા કરવાનું લખી દીધેલું અને કાંઈ ખાસ પૂછવું પડે તો મ્હારા સસરાને પૂછવું એમ લખી દીધું હતું.

૩

હું વિલાયત ગયો. મ્હેં સધળો અભ્યાસ કર્યો અને સમાજશાસ્ત્રની ખાસ ઉપાધિ મ્હને મળી પણ આ સહુ વખત દરમ્યાન મ્હારા સર્વ આદર્શો, વિચારો સધળુંજ બદલાઈ ગયેલું અને પશ્ચિમનાં સમાજશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો મ્હારાં મગજમાં ધર કરી બેઠેલાં એટલે મ્હને આપણું સધળું જંગલી લાગતું અને ધણીવાર તો મ્હારાં લગ્ન થઈ ગયેલાં તેથી મનમાં મુંઝાતો. વાંચક ! મસ્કરી ન કરીશ. કોલેજમાં મ્હારી સાથે બહુતી વિદ્યાર્થીનીઓ તેમજ વિલાયતમાં જોયેલી ધણી ગૌર આંગલ લલનાઓનાં લાવણ્યની છટાથી હું લોભાતો અને ધણીયે વાર મનમાં એમ થતું કે આવી આમાંની એકાદેક સાથે જો આપણું લગ્ન થયું હોય તો જન્મનું સાર્થક થાય. એ વળી કોણ જાણ કેવીયે હશે ? મ્હેં જોયેલી ત્યારે તો તદ્દન ગામડીબાણ, રોંચી જેવી નાદાન છોકરી હતી. એની સાથે સંસાર માંડવો તેના કરતાં તો એકાકી જીંદગી ગાળવી અને કલ્પનામય આપણી અર્ધાંગિનાનું સેવન કરવું એજ મ્હને વધારે સાઈ લાગતું.

૪

પણ એમ તે કાંઈ ચાલવાનું હતું ? આખરે સુરત છોડ્યા પછી બેરાબર દશ વર્ષે હું સુરત આવ્યો. એ દરમ્યાન હું તને કહેવાનું બૂલી

મથેલો પણ વાંચક! મહારાં સાસુસસરા પણ સ્વધામ પહોંચી મથેલાં અને ઇંદિરાએ એ સંબંધી મહને કાગળ લખેલો પણ આખાં દસ વર્ષ દરમ્યાન એનો એટલો એકજ કાગળ આવેલો અને તે પણ એવો લુપ્તો સુકો અને ગ્લાનિ ઉપગમે એવો કે એ બિચારી એકલી નિરાધાર થઈ ગયેલી તો પણ એને મળવા માટે મહારાં મનમાં દયા પણ ન આવી. એને કોઈ બીજું સગું વહાલું ન હતું એટલે એ પોતાની દૂરની એક માસીને ત્યાં રહેલી હતી. એટલી ઈશ્વરની મહેરબાની હતી કે ઇંદિરાનાં માતા પિતા તેમજ મહારાં માતાપિતા મીઠકત સાધારણ સારી મૂકી ગયેલાં તેમાંથી ઇંદિરાનો નિર્વાહ ચાલતો. બાકી જે પ્રાણી આપણને રચતું ન હોય અને આપણે માથે લાગ્યું હોય તો તેને માત્ર પાળવું એજ આપણી ફરજ છે એમ સમજી એને માટે નિર્વાહનું સાધન પૂરતું છે એમ વિચાર કરી હું એનું મનુષ્યત્વજ વીસરી ગયેલો હતો.

હું સુરત આવવાનો હતો તે સંબંધી કાગળ મહેં ઇંદિરાને લખ્યો હતો તેથી તેણે મહારે ઘેર જઈ પોતાના મનથી મહને જે જે કાંઈ સગવડ જોઈએ તે તે બંધી ગોઠવણ કરી રાખી હતી અને હું ઘેર ગયો ત્યારે મહને બરાબર યાદ છે કે એ બિચારી ધણી આનંદમાં હતી. એણે બે નોકર પણ રાખી લીધા હતા. આવી બંધી ધણીજ સારી સગવડ રાખી હતી પણ તે વખતે મહારી આંખે સુધારાનાં ચશ્માં આવી ગયેલાં એટલે હું એક બે દિવસ ઘેર રહ્યો તે દરમ્યાન જેટલા અને તેટલા ઓછા શખ્દોમાં મહેં ઇંદિરા સાથે વાત કરી અને એ બિચારીએ આંખમાં આંસુ લાવીને એને મહારી સાથે મુંબાઈ લઈ જવા કહ્યું પણ મહેં એટલોજ જવાબ દીધો કે “ઠીક છે; જોઈશું; તમારામાં મહારી સાથે રહેવાની લાયકાત આવશે પછી મુંબાઈ ખોલાવીશું.”

૫

સુરતથી મુંબાઈ આવ્યાને મહને પૂરાં બે વર્ષ થયાં હતાં. એ દરમ્યાન મહને ઇંદિરાના બે ચાર કાગળ મળેલા તેમાં એનું એજ પિષ્ટપેષણ હતું. એને મુંબાઈ ખોલાવવાનું. પણ એવી જંગલીને હું મહારી સાથે શી રીતે રાખું ? મહારા સુધરેલા મિત્રો મહારી મસ્કરી કરે અને તે વખતે મહારે કાચલીમાં

ખાણી લઈ ખુડી મરવાનું થાય તેના કરતાં એ એની મેળે સુરત રહે અને હું મુંબાઈ રહું એજ મહેને રચતું, તેથી મહેં એને મુંબાઈ ન બોલાવી. આખરે એક દિવસ મહારા મિત્રનો મહારા પર પત્ર આવ્યો કે તેની બહેન મુંબાઈ આવનાર હતી અને મહારે ત્યાં ઉતરનાર હતી. મહેં જવાબ લખ્યો કે “ખુશીથી મહારે ત્યાં ઉતરે.” પરંતુ તરતજ મહેને ખ્યાલ આવ્યો કે મહારા ઘરમાં બૈરી નથી અને એકલી પારકી સ્ત્રીને આપણે ત્યાં શી રીતે રાખવી ? તેથી તરતજ ઈંદિરાને કાગળ લખી દીધો કે મહારો પત્ર મળે કે તરતજ એણે બીજી ગાડીએ મુંબાઈ આવવું.

૬

ઈંદિરા મુંબાઈ આવી. હું એને તેડવા સ્ટેશન પર ગયો હતો, પણ અહીંજ મહારે મહારી નાલાયકીનો સફાટ કરવો પડે છે. હું સ્ટેશન ઉપર ઈંદિરાને ઓળખીજ ન શક્યો.

મહેં સ્ટેશન પર આમતેમ એક બે આંટા માર્યા; ઈંદિરા ઉભી હતી ત્યાંથી એક બે વાર પસાર થયો પણ ઈંદિરા મહારા સામું જુએ અને હું એના સામું જોઈ ચાલ્યો જઈ કારણ કે તે નાનપણની ગામડીયણ રોંચી કે ઘેર જોયેલી સુશીલ, સોડીઆમાં મહેં સંતાડતી, શરમાળ સુંદરી ન લાગી. આખરે ત્રીજે ફેરે હું એની પાસે ગયો. પ્રેમ-શૌર્યનો પાઠ હું બરાબર ભણ્યો હતો. હું એની પાસે ગયો. મહેં ધીરે રહી એને પૂછ્યું “આપ કોઈની વાટ જુઓ છો ? કોઈ તેડવા આવ્યું નથી ?” આ સવાલ સાંભળી ઈંદિરા જરા વિચારમાં પડી, પણ તરતજ મહેં મલકાવીને એણે જવાબ દીધો “ના, કોઈ આવ્યું નથી પણ ફિક્કર નહિ; શરનામું હું જાણું છું એટલે વિક્ટોરીઆ કરી ચાલી જઈશ.” મહેં તરતજ કહ્યું “હું પણ કોઈને તેડવા આવ્યો હતો, તે આ ગાડીએ આવ્યું નથી. આપને હરકત ન હોય તો મહારી ગાડીમાં આપ સામાન મૂકાવી દો. આપને ઘેર પહોંચાડી દઈશ” ઈંદિરાએ તરતજ કહ્યું “હા, ચાલો.”

સામાન ગાડીમાં મૂકાવી દીધો. ઈંદિરા ગાડીમાં બેઠી. હું સ્થામો બેઠો. ઈંદિરાએ ગાડી વાલકેશ્વર તરફ હાંકવા કહ્યું. ગાડોમાં બેઠાં બેઠાં મહેને

એને જોવાની પૂરી તક મળી. મહેને એને પહેલાં જોઈ હોય એવું બાન થયું. તરતજ મહેં મહારી શંકા એને કહી અને પછી એ ક્યાંના વતની છે એમ પૂછ્યું; કોને ત્યાં જવાનાં હતાં તે પણ પૂછ્યું. ઈંદિરાએ તરતજ પોતાનાં ગજવાંમાંથી x x x x એ નામનું કાર્ડ આપ્યું અને હું તદ્દન છોભીલો પડી ગયો. મહેં તરતજ કહ્યું “ઈંદિરા ! આવી તે મજાક હોય” ઈંદિરાએ તરતજ જવાબ દીધો કે “હોય, જે માણસ પોતાની પત્નીને કદાચ એ દિવસ તેની સાથે રહેવા છતાં ભૂલી જાય તો પણ શું ? તહેને એકાએક ઝોળખાણુ શી રીતે આપું ? ઝોળખાણુ આપતાં કદાચ નાલાયક પત્ની વધારે નાલાયક બને ત્યારે?” એનીબોલવાની આ સફાઈથી હું આભો બન્યો. મહેં પછી લાયકાતની તપાસ કરવા માંડી. ઈંદિરાને ભરતાં, ગુંથતાં, સીવતાં આવડતું હતું; રાંધતાં આવડતું હતું, ગાતાં આવડતું હતું. ઈંદિરા કવિતા કરી શકતી હતી. મહારા સોશ્યલ રીફોર્મરમાંના લેખો વાંચી અને સમજી શકતી હતી. એ સ્વરૂપવાન હતી. શરીરે સશક્ત, નિરભિમાની, લાવણ્યવતી, ઉત્સાહી અને આનંદી હતી. સર્વ રીતે લાયક પણ માત્ર એકજ રીતે એ નાલાયક રહી હતી કે આટલાં કઠોર વર્તન છતાં એણે આંગૂઠલલના અને બીજી સુધરેલી લલનાઓની માફક મહારા પર છોડો ફાડી આપવાની ફરિયાદ નહોતી માંડી.

મેના

૧

પ્રિય વાંચક ! મહારો ઇતિહાસ અનુકરણ કરવા જેવો નથી, પણ કોઇકવાર કોઇને મહારા જેવા સંજોગો આવી પડે તો તેણે બેઘડક એનું અનુકરણ કરવું તેમાંજ આ લોક અને પરલોક બન્નેનું સુખ સમાયેલું છે.

૨

મહારા પિતા નવાગઢમાં દિવાન હતા. નવાબસાહેબની એમના ઉપર બહુ મહેરબાની હતી. અમારાં કુટુંબમાં શ્રીમંતાઈનાં સર્વ લક્ષણો હતાં. મહારાં ધરમાં ગાડી ઘોડા હતા; બટ, નોકર, નોકરડીઓ હતાં. મહારાં ધરમાં મહા છ વખત થતી. મહારા બાઈબાંડુઓને બણાવવા માસ્તરો આવતા; સંગીતમાસ્તર પણ આવતા. મહારા બાઈ કોટ, પાટલુન, ટાઈ, ચઢાવતા અને ચસ્માં પહેરતા. કોઈક કોઈક વાર એમના હાથમાં સીગારેટ પણ જણાતી અને એક દિવસ બાબીએ જ્યારે બાઈનું ખાનગી કપાટ ઉઘાડેલું ત્યારે લાલપાણીની શીશી પણ મહારા જેવામાં આવેલી. આ સર્વ લક્ષણયુક્ત ‘સર્વે ગુણાકાન્વનમાશ્રયન્તે’ એ ન્યાયે મહારે કુટુંબ કુલીનમાં ગણાતું.

૩

મહારી ઉમ્મર અઠાર વર્ષની હતી તો પણ મહારો વિવાહ કર્યા છતાં લગ્ન નહોતાં કર્યાં કારણ કે હું હઠ લઇ બેઠી હતી કે મહારે એની જોડે નથી પરણવું. પ્રિય વાંચક ! તને નવાઈ લાગશે પણ મહારા સસરાની અને મહારા ભવિષ્યના પતિની તને ઝોળખ આવ્યા પછી તને નવાઈ નહિં લાગે. મહારા સસરા નવાગઢમાંજ ન્યાયાધીશ હતા. એમનો સ્વભાવ ધણોજ વહેમી હતો. એટલે સુધી કે રસ્તે જતાં કોઈ એમના સામું જીએ અથવા બેલાવે તો ઘેર આવ્યા પછી બે દિવસ વિચાર કરે “પણ મહારા સામું એને જેવાનું કારણ શું ? એ જા માટે મહેને બેલાવે” ? એક દિવસ મોટી સડક ઉપર સમારકામ ચાલતું હતું અને તેથી ગાડી ઘોડા અટકાવવા

આડા વાંસ બાંધ્યા હતા, તે રસ્તેથી આવતાં એ પડી ગયા. પછી, “વાંસ ત્યાં કેમ બાંધાયા ?” એ વિષે વિચાર કરતાં મુરખીશ્રીએ શોધી કાઢ્યું કે મહારા ન્હાનાકાકા મ્યુનિસિપાલિટીમાં છે તેણે એક દિવસે નિશાળમાં ન્યારે પેન્સીલ માગેલી તે એમણે નહિં આપેલી તેથી લાગ આવ્યો એટલે એમને પાડી નાંખવા માટે આ બધી ગોઠવણ કરી મૂકેલી !

મહારા સસરા પૈસાના ચુસ્ત ભગત હતા. હમેશાં તીજોરીના ઓરડાની જોડેજ સુધ રહેતા. ઇશ્વરનું કરવું તે એક દિવસ રાત્રે આઠેક વાગે તીજોરીના ઓરડામાં ખડખડાટ થયો. એમણે ગભરાઈને જુમ પાડી કે “ચોર ! ચોર !”. લોક ભેગા થયા. એમણે કહ્યું કે છરો લઈને ચોર તીજોરીવાળા ઓરડામાં પેઠો છે. કોની માએ સવાસેર સુંઠ ખાધેલી કે ઓરડામાં પગ મૂકે ? બધા બહારથી કહે કે “પોલીસને બોલાવો; ફાણું કરો ને ઠીકણું કરો.” આખરે મહારાં ધરડાં ફાંઈને અકળામણુ આવી. તેમણે કહ્યું ‘મહેને રાંડને ડોશીને એ શું કરવાનો હતો ? લાવ હું અંદર જાઉં.’ એ અંદર ગયાં ને અંદરથી એક બકરાંને એમણે હાંકી કાઢ્યું. થયું, બકરૂં મહારા સસરાજીને ગભરાવવા એણેજ ઓરડામાં હાંકેલું નહિં તો કોઈની હિંમત ન ચાલે અને એની કેમ ચાલી ?

પ્રિય વાંચક ! મહારા સસરાજીની આટલી પિછાન તને બસ થશે. હવે મહારા ભવિષ્યના પતિની પિછાન કરાવું છું. એઓની ઉમ્મર વીસ વર્ષની હતી તોપણ એમને એકલા સુતાં બીક લાગતી તેથી એ મહારાં સાસુજીની પથારી પાસેજ સુતા. જગજગમાં જતાં એ એટલા ખીતા હતા કે વખત છે વાંદો કરડી જાય ! જો કોઈ વાર સસરાજી એમને એક ફેરો ખવડાવે અને નાનાબાઈ જો બીજો ફેરો ન ખાય તો એ ત્રીજો ફેરો કદી ન ખાય.

મહારા પતિ સાક્ષાત્ સ્વાર્થનું પૂતળું હતા. બીકણુ પણ તેટલાજ હતા. વહેમમાં એ પિતાનાજ પુત્ર હતા. ધરમાં કોઈ કોઈ પર વિશ્વાસ નહિં જો કોઈ જરા બહાર ગયું હોય અને આવતાં જરા વાર લાગે તો તરતજ બીજું જોવા જાય કે વાર કેમ લાગી. આવું મહારૂં સાસરૂં હતું. મહેને ખાસ કરીને ત્યાં પરણવાનો કંટાળો નીચેનાં એ ત્રણ કારણોને લીધે આવેલો.

એક દિવસ મહારા પતિ હમારી સાંથે ગાંમે પોંખ ખાવા આવેલા. ત્યાં અમે એક સારાં ધરમાં ઉતર્યા હતાં. મહારા પિતાને રાત્રે કાંઈક ખાનગી કામસર ગામમાં બીજે ઠેકાણે જવાનું હોવાથી તે ગયા હતા. એમને રાત્રે સહેજ બહાર જવું હશે પણ બીક લાગે તેથી એ આમ તેમ ફર્યા કરે પણ બહાર જાય નહિં. મહને વિચાર થયાં કરે કે આ આમ કેમ કરે છે ? હમે એ જણ્યો બોલતાં નહોતાં પણ મહને એમના મહોંડા પરથી ચોખ્ખું સમજાતું હતું કે એ બોલું બોલું થઈ રહ્યા હતા પણ તેમાં પણ હિમ્મત ચાલે ત્યારે કેની ! હું મહારાં મનમાં ને મનમાં એની નામદાંધ ઉપર હસતી હતી.

આખરે યાહોમ કરી એમણે ઝોકાવ્યું પણ બહાર અંધારામાં ભોગજોગે કુતરું બેઠેલું તેના ઉપર એમનો પગ પડ્યો અને તેથી કુતરું બસતું બસતું નાહું. એમનો થું ગબરાટ ! એકદમ ફાળભર્યા એ ધરમાં દોડી આવ્યા. આ વખતે મહારા વગર એમને બીજું શરણુજ ન હતું. એ તો પડતા આખડતા દોડતા આવી, ધડકતે હૈયે ‘ઓ મહારી મા ! ભૂત !’ કરી મહને બાઝી પડ્યા. મહને તો હસવું ને હાથ તેના જેવું થયું. જેમ તેમ કરી મહે એમને સાન્તવન કરી સુવાડ્યા.

પ્રિય વાંચક ! બોલ સાચે સાચું કહી દે એ મહારા પતિ કે હું એમની ?

૫

આ સસરા અને આ ઘણી કરતાં સો જન્મ કુંવારા રહેવું મહને વધારે ઠીક લાગતું પણ જો બોલવા જમ્મએ તો ઉદ્ધત ગણાય. વાંચક ! મહારી ઉમ્મર મોટી હતી, હું એટલી બધી ખુબસુરત તો ન હતી, પણ જીવાની સ્ત્રીનાં શરીરમાં કાંઈક અવનવોજ ફેરફાર કરે છે. એક દિવસ બાગમાંથી ફરીને આવતાં નવાબસાહેબની અને મહારી ગાડી સામ સામી પસાર થઈ. હમારી આંખ અચાનકજ મળી ગઈ. નવાબસાહેબની આંખમાં કાંઈ જૂદુંજ તેજ ચમકી ઉઠ્યું. થોડા દિવસ પછી મહારા પિતા મહને શરમ લાગે છે કે નવાબસાહેબને પોતાનો અધિકાર બ્રહ્મ શ્રવાના ધાકમાં મહને મોકલી આપવા વચન આપી આવ્યા. મહારી

મોતાને પણ મ્હારે શું કહેવું ? એ મ્હને સમજવવામાં-ધિકાર હજો એવાં માતાપિતાને ! આંસુ ઢાળતી મ્હને નવાખસાહેબના માણસો ગાડીમાં ધાલી લઈ ગયાં.

અહા ! પણ તે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરને સહુની રીકર છે. મ્હને સમજાયું નહિ કોણ જાણે શી રીતે મ્હારું રૂમસ મ્હોં, મ્હારી આજીજી, કાલાવાલા એ સહુથી મ્હને નવાખસાહેબે જવાની રજા આપી. ઇશ્વરે મ્હારી લાજ રાખી, મ્હારું શીયળ સચવાયું. હું નવાખસાહેબના મહેલમાંથી નીકળી, પણ મ્હારે ક્યાં જવું ? એ મ્હારાં માતાપિતાને સાં પાછા કાલાન્તે પણ ન જવા મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. મ્હારા મ્હોલામાંજ રવીન્દ્ર રહેતો હતો. એ મ્હારી ન્યાતનોજ હતો અને એની ઉમ્મર પચ્ચીસથી વધારે ન હતી. એ શરીરે સુદૃઢ અને ખુબસુરત યુવાન હતો. એકવાર એણે મ્હારી સામું જોયું હતું; મ્હેં એના સામું જોયું હતું. અમારી આંખ મળી હતી. હૃદયે હૃદય સાથે વાત કરી હતી પણ એ પાંચ સેકન્ડનો સમાગમ જો કે માત્ર માનસિક હતો તો પણ જન્મોજન્મના સંબંધ જેવો અલારે મ્હને સમજાયો. એ બિચારાને આ દુનીઆમાં ખીજું કોઈ ન હતું. એની મા પણ આજે દશ દિવસ થયાં આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી પોતાના વ્હાલામાં વ્હાલા એકના એક પુત્રને છોડી સ્વર્ગે સીધાવી હતી.

મ્હેં ગુપચુપ એના ઘર તરફ ચાલવા માંડયું. પિતાતુલ્ય નવાખસાહેબે મ્હને પોતાની લડકી તરીકે ગણી એક સુંદર કિમતી મોતીની માળા આપી હતી તે અલારે મ્હારાં ગળામાંજ હતી. હું રવીન્દ્રનાં ઘર આગળ આવી પહોંચી. મ્હેં ધીરેથી રાત્રે એક વાગે એનું બારણું ઠોકયું. એણે પૂછ્યું “કોણ છે ?” મ્હેં અવાજ બદલી ધીરેથી કહ્યું. “પહેલાં બારણું ઊધાડી અંદર લ્યો.” એ નીચે આવ્યો. બારણું ઉઘાડયું. હું તુરતજ ઘરમાં ધસી ગઈ. એ તો આભોજ બની ગયો. મ્હેં અંદર પેસતાંજ મ્હારી પછાડી બારણું બંધ કર્યું. આગળા સાંકળ ચઢાવ્યાં. હું ધડકતે હૈયે એને વળગી પડી, રડી પડી. એણે પૂછ્યું “શું છે ? આનો અર્થ શું ?” પણ હું શું જવાબ દેવાની હતી. મ્હારી સર્વ હિમ્મત ખપી ગઈ હતી. મ્હેં થોડીવાર પછી જવાબ દીધો “કાલે બધું કહીશ.”

પણ અભારથીજ આવતી કાંસે નવાગઢ છોડવાની જોઈવણુ કરો.” રવીન્દ્ર કથું સમજ્યો નહિં પણ જાણે મહારા બોલવામાં જાદુ હોય તેમ તેણે સહુ તૈયારી કરી દીધી. સવારે એનો એક મિત્ર સુરત રહેતો હતો તેને તાર કીધો કે એ સુરત આવવાનો છે. ખીજે દિવસે રાત્રે મરદના પોશાકમાં હું રવીન્દ્રની સાથે સ્ટેશન ઉપર ગઈ લાંથી ટ્રેનમાં બેઠી અને મ્હેં નવાગઢને છેલ્લા રામરામ કર્યાં.

પ્રિય વાંચક ! મ્હેં રવીન્દ્રને સહુ વાત કહી. એને મહારામાં વિશ્વાસ હતોજ. આજે એ મારા વ્હાલા પતિ અને હું એની વ્હાલી પત્ની સુરતમાં રહીએ છીએ. ઇશ્વરે અમને કૃપા કરી એક પુત્રરત્ન પણ આપ્યું છે. મહારાં ધર વિષે વાંચક ! હું તને વધારે ખબર આપવા રાજી નથી તેથી મહારો દાખલો કોઈને પણ ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી મહારું આટલું ટૂંકાંત લખી અહીંજ મહારી કહાણી બંધ કરીશ.

અનંતાનંદ

૧

વાંચક ! તને ખબર હશે કે જીવાનીમાં સ્વતંત્ર મગજના દીકરાને માતાપિતાની સામાન્ય આજ્ઞા પાળવાનું પણ કેટલું અઘરું લાગે છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે તુંજ મહારી વિટંબણાનો વિચાર કરી લેજે કે સાસુસસ-શના હુકમ ઉઠાવવાનું મહને કેટલું અઘરું લાગતું હશે અને હુકમ ઉઠાવ્યા પછી પણ જશમાં તો જીતીઆં. ગમતે ન ગમતે પણ હુકમ માથે ચઢાવી નિહાસનો વિષય બી. એ. ની પરીક્ષા માટે મ્હેં લીધો. હું મુંબઈ આવ્યો અને વિલ્સન કૉલેજમાં દાખલ થયો. પણ અત્યાર સુધી તો ઠીક કુતું કે મહારા કાકાને એલિફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં નોકરી હતી અને હું તેમને ત્યાં રહેતો, પણ હવે એમની બદલી થઈ અને તેથી મહારે ક્યાં રહેવું તે સવાલ થઈ પડ્યો. મ્હેં ધાર્યું કે સસરાજીને સેક્રેટરીએટમાં નોકરી છે તો તેમને ત્યાં રહીશું. ત્યાં બીજું તો કંઈ નહિ પણ મહારા વિવાહિતાના સમાગમમાં તો રહેવાશે. જો કે મહારી વિવાહિતા કંઈ રૂપગુણનો ભંડાર તો ન હતાં અને મિજસમાં જરા જરામાં નાક ચઢાવે એવાં હતાં. વળી મહને અણુગમાના કારણમાં મહારા કરતાં કંઈક ઊંચા પણ ખરાં. તો પણ વારંવાર સહવાસમાં આવ્યાથી કંઈક મન હજે અને જોવાની ટેવ પડે તો અણુગમે ઝોછો થાય એવી આશાથી મ્હેં મહારે સાસરે રહેવા વિચાર રાખેલો; પણ હું મુંબઈ આવ્યો અને સાસરે ગયો ત્યારે પહેલોજ સવાલ મહને એમ થયો કે “કેમ, આ છેલ્લાં બે વરસ તો રેસીડન્સીમાંજ ગાળશે કેની ?” હું તો આભોજ બની ગયો. મ્હેં પણ ધીરે રહી જવાબ દીધો “મહને રેસીડન્સીમાં રૂમ મળે તેમ નથી.” ત્યારે મહારા સસરાજી પણ જમાનાના ખાધેલા તે બોલ્યા “તેમાં શીકર નહિ; હું ગોઠવણ કરી દઈશ.” થયું; આપણને તો “ડુટા હુવા તીનપાટ મીલ ગયા.” આપણો સાથરો રેસીડન્સીમાં પથરાયો.

૨

વાંચક ! મનની મનમાં રહી. સાસુના હાથનું સુંદર સ્વાદિષ્ટ બોજન મળવાને બદલે કલ્પના રસોધ્યાનાં પરસેવાનાં ટીપાં ટપકતી દાળ ને ડબ્બાના ગંદા ધીએ ચોપડેલી રોટલી મળવા માંડી. ઇશ્વરાજા પ્રમાણે મુરખી સસરાજીની આજ્ઞા માથે ચઢાવી આપણે જેમ તેમ દહાડા કાઢવા માંડ્યા. નાનપણથીજ કોણ જાણે કેમ પણ મહેને ખીજના હુકમ માથે ચઢાવ્યાં કરવા પડતા અને ટેવ પડી જવાથી મહારી ચામડી પણ કંઈક જડી થઈ હતી તેથી એ સ્થિતિમાં મેં ખુદના શુકરાના માન્યા અને ટર્મ જેમ તેમ પૂરી કરી નાંખી. કોઈકવાર હું જ્યારે બહુ કંટાળતો ત્યારે મહારે સાસરે જતો પણ ત્યાંના સત્કારમાં મહા અને પાનની ખીડી નોકર આપી જતો અને ન્યુસપેપર વાંચવા મળતું. સસરાજી તો ઓશીસર સાહેબ તે કામમાં હોય અને સાસુજી સાથે વાત કેમ થાય ? કોઈકવાર જ્યારે સસરાજી નવરા હોય ત્યારે પૂછતા કે ‘કેમ ઠીક ચાલે છે ને ?’ મહોં ઠાવકું રાખી હું પણ જવાબ દેતો કે “વખત પ્રમાણે ઠીક ચાલે છે.” આ બધું તો હું ખમી શકતો, પણ વારંવાર મહેને ઓળખાવવા લોકો જે અધમ ઓળખાણ આપતા અને આ કોણ તો કે ‘ફલાણાનો જમાઈ’ એમ કહેતા, તે મહેને બહુજ લાગી આવતું તો પણ “ઓ ખી દિન જાયગા” એમ મન વાળતો. અધૂરામાં પૂરું ખીજ ટર્મમાં સસરાજીએ મહારા પર તપાસ રાખવા મહારા સાથી તરીકે એક વાણીયાના છોકરાને મહારા રૂમમાં જગા અપાવી. વાંચક ! કહે જોઈએ, આ તે નજરકેદ કે કંઈ ખીજું ?

૩

મહારી કહાણી આગળ કહેતાં મહેનેજ શરમ લાગે છે પણ હવે તો “ગધેડે બેઠા તે ઘેરજ ઉતરવાના”-મુંબઈમાં ઇન્ડિયન-ઝા ચાલ્યો પણ કોલેજમાં ટર્મ આન્ટ થતાં વાર લાગી તેથી સસરાજી મહેને સાથે લઈ અંધેરી રહેવા ગયા અને અંધેરીને મુંબઈ એમ સસરાજી સાથે ફેરા ખાતાં વારંવાર મહારી આંખે અંધારાં આવતાં. વારંવાર મહારાં મનમાં ઓછું આવતું કે મહારાં માઆપ શું કરવા મરી ગયાં ? આની સાથે મહારે મોંનું ક્યાં પડ્યું ? પણ પડ્યું પાતું સુધારી લેવાનું હતું. મહારે એમના

સિવાય ખીજે આશરોજ ન હતો. મ્હારા બાપ મિલકત તો સારી મૂકી ગયા હતા. પણ સૌ સગાનો વિશ્વાસ નહિ અને છોકરીને લીધે સસરાનો સ્વાર્થ એમ સમજી એનેજ વાલી તરીકે પિતાજી મૂકી ગયા હતા એટલે મ્હારે ખીજે રસ્તોજ ન હતો. બાકી આટલો અવિશ્વાસ? વખત છે મ્હારી છોકરી સાથે પરણ્યા પહેલાં બોલી જશે, વાત કરશે. વખત છે કંઠાય છોકરીનું મન એના પર ચોંટી જાય. વખત છે ઘરમાં છોકરી એનો પક્ષ લેતી થઈ જાય અને વખત છે ઘરજમાઈ કરી રાખવાનો એમનો વિચાર મ્હને ખબર પડી જાય. પણ હું તો બધું સમજતો હતો. જે આમ હતું તો વિવાહજ શું કામ કર્યો?

જેમ જેમ મ્હારી ઉમ્મર વધતી ગઈ તેમ તેમ મ્હારી સમજ પાકી થતી ગઈ અને સંસારનાં સાચાં સુખના અભાવે કલ્પના ને ભાવનાનું મ્હે મ્હારું નવું જગત રચવા માંડ્યું. મ્હે વાંચવાનો શોખ વધાર્યો અને કવિની પેઠે તર્કવિતર્કોમાં વખત ગાળવા માંડ્યો પરંતુ એથી તો ઉલટા મ્હારા ભોગ લાગ્યા. કાલિદાસનું શાકુન્તલ વાંચ્યું અને મ્હને મ્હારી શકુન્તલા સરખાવવાની ઇચ્છા થઈ. મનમાં એમ આવ્યું કે કાલિદાસના યક્ષ મેઘને દૂત બનાવ્યો તો હું કાગળને દૂત બનાવું; પણ મેઘદૂતના આદરસહાર સાથે સરખાવતાં હું શું લખું? મ્હે એક કવિતા લખી અને બ્યારે કોઈ ન હતું ત્યારે લાગ સાધી તે ટેબલ પર મૂકી મ્હારી પરણેતર થનારીને આંગળીવતી બતાવી. તે આવી; તરત ઉપાડી, આમતેમ કવિતા ઉપર આંખ ફેરવી અને કાગળ વાંચી ફાડી નાંખી ને કંઈક મ્હોડું મચકોડીને ચાલતી થઈ. મ્હે તો મોટી મોટી આશા રાખેલી કે એ કવિતા લઈ જશે ને હંમેશાં પોતાના હૃદય ઉપર રાખશે; પણ એ બધી આશાઓ હવામાં ઉડી ગઈ. ક્યાં ઉર્વશી તે પુરૂરવસને ને લખે કે:—“મમ અંતર નવ જાણો, તથાપિ જેવી મ્હને ગણો નાથ; તેવી નિર્દય છું તો, પ્રેમે બીના સદાય તમ સાથ. સુતાં લૂલાં કોમળ પત્રો પારિજાતકની શય્યામાં, આ નંદનવનની લેરે, બાળે તમામ ગાત્રો શૈ મ્હારાં?” અને ક્યાં આ મ્હારી ઉર્વશી કે તે મ્હારી કવિતા વાંચી મ્હારા પર મ્હોડું મચકોડે!

વાંચક! એળાઓ જેણે ખાધો હોય તેજ તેની કડવાસ જાણો.

૫

એમ કરતાં કરતાં મ્હારી બી.એ.ની પરીક્ષા આવી. મ્હારા સસરાજીનો વિચાર હું બી.એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થાઉં અને નોકરી લઈ ઠેકાણે પડું ત્યારે મ્હારાં લગ્ન કરવાનો હતો પણ ધરમાં પાણીના રેલાની માફક છોકરીની જીવાની વધતી જતી હતી અને આગળ સંઘસનું વરસ આવતું હતું ને જીવાન છોકરીને સાચવવી અને સાપનો ભારો સાચવવો તેથી કમનસીબે જો કે હું માર્યમાં નાપાસ થયો તો પણ મ્હારાં લગ્ન કરી દીધાં. હું પણ તેજ વાટ જોતો હતો. વળી આગળ શું થાય છે તે જાણવા પણ હું આતુર થઈ રહ્યો હતો.

હવેજ ખરેખરી કમળપ્રતીની શરૂઆત થઈ. મ્હારા સસરાજીએ લગ્ન પહેલાંજ મ્હારું ઘર વેચી નાંખ્યું હતું કારણ કે રૂપિયાનું બ્યાજ ખોડું થાય, એટલે કમનસીબે સાસરવાસોજ મ્હારાં નશીબમાં હતો. વળી હું લાયક ઉમ્મરનો થયો ન હતો કે સસરા પાસે હિસાબ લઈ છૂટી શકું. હજી મ્હારી ઉમ્મર વીશ વર્ષનીજ હતી. એથી એકવીશમું વર્ષ મ્હેં કેવી વિટંબણામાં પસાર કર્યું ? સાસરામાં રહેવું અને વહુને દેખવી પણ મોંએ તાળું મારવું. એક દિવસે ન રહેવાયાથી મ્હેં ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને સસરાજીને તેની ખબર પડી. પછી પ્રૂછવુંજ શું ? આમન્યાનો લોપ કરી એમણે મ્હારા સામું આંખ કાઢી કહ્યું કે “અનંતાનંદ ! આ શું ? મ્હારાં ધરમાં એ નફ્ટાઈ નહિં ચાલે. આમાંને આમાંજ નાપાસ થયા; હજી પાસ થવું છે કે આગળ રખડવું છે ? મ્હારાજ માલ પર તાગડ ધીંગા કરવા વિચાર છે કે શું ? ક્યાં વખત વહી ગયો છે ? એ પણ કેટલી બાળક છે ?” “અરાઠ વર્ષનીજ બાળકી !! તેને પરણ્યા પછી પણ કેમ ખોલાવાય ? આમન્યાનો લોપ થઈ જાય !” દરરોજ સાસરામાં શાકભાજી મ્હારેજ લાવવું પડતું હતું અને બગર સંબંધી પણ બીજું કામકાજ મ્હારેજ માથે હતું. મ્હારી વહુના ન્હાના ભાંડુઓને બણાવવાનું પણ મ્હારેજ માથે કારણ કે મ્હારાથી સાસરામાં કાંઈ હરામનું ખવાય ? વળી બગર જવામાં તો સસરાજી મ્હને દુનીઆદારીની તાલોમ આપતા હતા. બગરનું કામ કાજતો કાંઈ નહિં પણ સાસુજીનો તકાદો જીદો તેથી હું બહુ હરાજ

થઈ ગયો હતો. “અનંતાનંદ ! દૂધી લાવ્યા તો જરા જોધને તો લાવીએ ! આખી કેમ લાવ્યા ? આ મુંડી તરફનો ભાગ આવે તે સમજતા નથી ? આ ચોળી લાવ્યા તે પણ ભરેલી ! તમને તો કાંઈ વિચારજ નથી. ગઈ કાલે મોગરીનો ભાવ તો અગિઆર પૈ હતો ને તમે તો આનો આપી આવ્યા !” આ અને આવું ખીજું ઘણું સાંભળતું પડતું. વળી કોઈ કોઈ વાર કહેતાં કે ‘તમારામાં અક્ષલજ ક્યાં બળી છે ? તમે તે કેવા મૂર્ખા !!’ આવું આવું ઘણું સાંભળતું પડતું. મનમાં તે વખતે એમ આવતું કે ‘ત્યારે મહારા જેવો મૂર્ખો માટી તમે તમારી લાડકી દીકરીને માટે શું કામ શોધી કાઢ્યો ?’ પણ વળી તરતજ ખ્યાલ આવતો કે મૂર્ખો માટી શોધ્યો હોય તોજ હોકરીના ઢોંખા અને ધપ્પા ખાય કેની ? તોજ જમાઈને હાથમાં રાખી શકાય અને દીકરી જેમ ફાવે તેમ વર્તી શકે. પણ એમને માલમ ન હતું કે હું મૂર્ખો ન હતો. જે સહન કરતો તે ફક્ત વખતને માન આપીનેજ કરતો હતો. વાંચક ! એટલું નક્કી સમજજો કે મહારાં હૃદયમાં તો જવાળામુખી સળગતો હતો પણ તે ફાટવાની વાર હતી; તો પણ હદ આવી રહી હતી. એક દિવસે મહારે માટે એ લોકોએ ઓરડો ખાસ શણગાર્યો હતો. તે દિવસે ઘરમાં જમવાનું પણ કર્યું હતું અને તેજ દિવસથી હમારે વરવહુ તરીકે સંસારસાગરમાં હમારું નાવ ઝંપલાવવાનું હતું. તે દિવસે મહારાં મનની સ્થિતિ કેવી હતી !!!

મહારું મગજ આટઆટલાં અપમાનથી ફાટતું હતું. એમાં ન હતો એક પણ ઉમળકો કે નોંતી રસિકતા. મનમાં સહુ ઉજ્જડ વેરાન થઈ ગયું હતું. મા સાંભરી, પિતા સાંભર્યા; મારી અનાથ સ્થિતિ યાદ આવી, સસરાનાં મહેણાં સાંભર્યા અને સાસુના વાગમાણના ધા તાજ થયા. તે ઉપર મીઠું છંટયું હોય તેમ મહારી વહુએ મહારે માટે જે બેદરકારી બતાવી હતી તે યાદ આવી અને મોહું મચકોડેલું તે પણ યાદ આવ્યું. આવી સ્થિતિમાં શું સુખ જોવાનાં હતાં ? શું સુખ ભોગવવાનાં હતાં ? રાત્રિના દશ વાગ્યા. હું ઉપર ગયો. પથારીમાં પડ્યો તો પણ મહારાં મનમાં હતું કે જો એ ઉપર આવે અને બોલાવે તો એને નારાજ ન કરવી. એની સાથે જેટલું

અને તેટલું સુખ મળે તેમ વર્તવું તો પણ પહેલી શરૂઆત એ કરવી જોઈએ. હું આંખ મીચી પડી રહ્યો. અગિયાર વાગ્યા; એ ઉ આવી. હું જાગતો હતો. તે આવી તે મહેં જાણ્યું પણ આંખ મીચી સૂઈ રહ્યો. મનમાં આશા રાખેલી કે એ થોડી વારમાં બોલાવશે. પાંચ મિનિટ થઈ, દશ મિનિટ થઈ, પા કલાક થયો, પણ કંઈ નહિં. પણ દૃઢ રહ્યો. એક કલાકે મહેં આંખ ઉઘાડી. મહેં શું જોયું? મહેંએ મ આઠી એ બાજુએ સૂઈ ગઈ હતી. ત્યારે શું હું બાજુપાલો? બાપા રાખેશે નોકર? હું જાણે કે ધગધગતા અંગારાની નજીકથી આવેો ખસ હેઉં તેમ ઉડી ગયો. થોડી વાર ઉભો રહ્યો. મહેં એ સૂતી હતી તેના ત જોયું. મહારાં મનમાં તિરસ્કાર આવ્યો; ધિક્કાર છૂટ્યો; નિવેદ પેદા અને અત્યંત સાવચેતીથી પણ વિજળીને વેગે હું તે ઓરડાના બાર આગળ આવ્યો. મહને નળના જેવું થયું. હું ફરી મહારી દમયંતીને જો પાછો ફર્યો. મનમાં એમ થયું કે કદાચ એ દમયંતી જેવીજ નિર્મળ હો પણ ના. નહિં તો મહોડું ન મચકોડત. ધીમેથી મહેં બારણું ખોલ્યું. ર દાદર ઉતર્યો, બીજો ઉતર્યો. ધરનું આગલું બારણું ખોલી સાવચેતીથી બ કરી હું ધર બહાર નીકળી ગયો.

૭

થોડીવાર ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. મહારી મીલકત? હું ક્યાં જઈશ થોડી વાર વાટ જોઈ હોત તો? પણ ના. ઠરાવ થઈ ચૂક્યો હતો. આગળ વધ્યો. સઘળે રાત્રી સનસનાટ ખોલી રહી હતી. આજુબા અંધારું હતું. મહારાં મનમાં પણ અંધારું હતું. અંધારામાંજ હું આગ વધ્યો. ભાગળ છોડી આગળ જતાં સ્ટેશન આવ્યું. તેના દીવા દેખા મહારાં મનમાં પણ કાંઈક અજવાળું પડ્યું. આજુબાજુ જોયું. શરીર કંકટ બદનજ હતું. ન હતો કોટ કે ન હતી ટોપી. વળી સ્ટેશન પર રીતે જવું અને આગગાડીની ટિકિટના પૈસા ક્યાંથી લાવવા? મન બહુ તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. ટિકિટ વગર મુસાફરી કરવી? ગુડસર્વાઈ જઈ કોઈ ડબ્બામાં ભરાઈ અમદાવાદ પહોંચવું? શું કરવું? હું નિરા થઈ સડકના ફ્રેટપાથ પરજ બેસી ગયો. બીખ માંગવી? ના. ઈશ્વરને સૌ

શીકર છે. મને તરતજ યાદ આવ્યું કે નાનપણથી મારા ગળાંમાં એક સોનાની કંડી છે. મહારામાં આશા આવી, પગમાં જોર આવ્યું. પણ તેને વેચવી ક્યાં? અત્યારે કોને ખતાવવી? કોશીષ કરવામાં કાંઈ જતું નથી. હું સ્ટેશન પર ગયો. એક પોર્ટરને બોલાવ્યો. તેને દૂર અંધારામાં લઈ ગયો અને કહ્યું કે મહારે અમદાવાદ જવું છે પણ નથી પૈસો કે નથી કપડાં. મહારે બન્ને વાનાં જોઈએ છે. પોર્ટર કહે કે પૈસા હોય તો બધું બને પણ તે વિના શું કરવાના હતા? મહેં કહ્યું કે મહારી પાસે કંડી છે તેમાંથી એક સેર હું તને તોડીને આપું; તું બધી ગોઠવણ કર. મહેં સેર તોડી આપી પણ પરિણામ શું આવ્યું? પોલીસે આવી મહને પકડ્યો!!! “માલ ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો?” ધીરજ ને સમયસૂચતા વગર હવે મહારો છૂટકો ન હતો. મહેં ધોરેથી જવાબ દીધો. ‘મહને ફોજદારસાહેબ પાસે અત્યારેજ લઈ જા. એથી તને પણ લાભ થશે.’ સિપાઈ તો લોભમાં લપટાઈ મહને ફોજદારસાહેબ પાસે લઈ ગયો.

૮

નસીબે મહને વાર્યો. વૃદ્ધ ફોજદારસાહેબ મારા પિતાના મિત્ર થતા હતા. તેમને મહેં બધી બીના સમજાવી. તેમને મહારી દયા આવી અને મહને કહ્યું કે આપણે ત્યાંજ રહે. મહેં ના કહી પણ તેમણે બહુ આગ્રહ કર્યો. તો પણ હું દૃઢ રહ્યો. આખરે મહેં એમના અતુગ્રહ તરીકે એમની પાસે કંડી મૂકી રૂ. ૩૦૦) લીધા. હું અમદાવાદ ગયો અને બે મહિના પસાર કરી. બી. એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી. ત્યાંજ મહને ફોજદાર સાહેબ તરફથી અમદાવાદમાં ખબર મળી કે મહારા સસરાજી મહારે માટે છૂપી છૂપી તપાસ કરે છે પણ બહારથી કહે છે કે પરીક્ષાનું વાંચવા એ બહારગામ ગયા છે. કેવું બયંકર જુઠાણું!!! એની પાસે જઈ મહારી મિલકતનો દાવો કરવાનું તથા મહારી વહુને લઈ જવાનું પણ મને ગમ્યું નહિ. મહેં બારોબારજ નોકરીની તપાસ કરવા માંડી. ન્યુસપેપરમાં જાહેરખબર વાંચી કે દરબંગાના મહારાજને ત્યાં લાઇબ્રેરીઅનની જગ્યા ખાલી છે અને તે જગ્યાને માટે રૂ. ૨૦૦)નો પગાર છે. હું તરતજ

દરબંગા તરફ ઉપડ્યો. મહારાં મનમાં કે સસરાજીથી જેટલું દૂર જવાય તેટલું સારું. ઇશ્વરનું કરવું કે તે જગા મહને મળી.

ઇશ્વરેચ્છાનુસાર હું હવે મહારાજનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી થયો હતો. મહને મહિને ૭૦૦) રૂ. મળતા હતા. મહારાજનો મહારા પર પૂર્ણ ભરોસો હતો. હું સર્વ રીતે સુખી હતો પણ મહને કોઇ કોઇવાર વહુ વિના વિમાસણ થતી. પણ આવી વહુને લાવીને શું કરવાનો હતો ? મહારા નશીયમાં તો ધી વગરના કંસાર જેવો લૂખો સૂકો સંસાર ભોગવવાનો હતો.

એક વખત એવું બન્યું કે કાંઈક મહારાજના કામસાર મહારે મુંબઇ જવાનું થયું. ત્યાં મહારે પોલિટિકલ ડીપાર્ટમેન્ટના ચિફ ક્લાર્કને મળવાનું હતું. હું મુંબઇ આવ્યો. ત્યાં મહે એક બંગલો થોડા વખત માટે ભાડે રાખ્યો અને એક મોટર ઘણી જગાએ ફરવાનું હોવાથી ભાડે રાખી. મહે વિચાર કર્યો કે જો ઓફીસમાં મળવા જઇશ તો ત્યાં સસરાજીનું મહેં જોવું પડશે મારે ચિફ ક્લાર્કને બંગલો જોળતો વાલકેશ્વર ગયો પણ ત્યાં માલમ પડ્યું કે એ રજા પર હતા અને કામચલાઉ ચિફ ક્લાર્કનો બંગલો ત્યાંથી થોડે દૂરજ હતો. હું ત્યાં ગયો. તેમને મહારાં કાર્ડ મોકલ્યું કે તરતજ એઓ સાહેબ બહાર આવ્યા. અમે બન્ને એકબીજાના સામું જોઇ રહ્યા. “સસરાજી” ! “અનંતાનંદ !” તરતજ સસરાજીના રૂઆબમાં ફેર પડી ગયો. આવો, આવો, ધરમાં આવો ! તમે તો ઘણી શોધ કરાવી ! આખરે મળ્યા. અમને જણાવ્યું પણ નહિં. લાવણ્યમયી પણ કેવી થઈ ગઈ છે ! ત્રણ ત્રણ વરસ વચ્ચે નીકળી ગયાં. એ બિચારીને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે. હજી શરૂઆતજ છે. આ આવકારના બદલામાં મહારે શું બોલવું ? તરતજ વિચાર થયો કે મોટરમાં બેસી ચાલ્યો જાઉં પણ મહારાજનું કામ રવડે. હું બોલ્યા વગરજ ધરમાં ગયો. સસરાજીએ ધરમાં પેસતાંજ હુકમ કર્યો કે ‘મેંકુ ! સાંભળો છો કે ? આજ તો અનંતાનંદ આવ્યા છે. આપણે લાંબા રહેશે ?’ મહે કહ્યું કે “હું રહેવાનો નથી. મહે બંગલો રાખ્યો છે ત્યાં બેટ સહુ તૈયાર કરી દીધું હશે. ફક્ત મહને મહારાજની આજ્ઞાનુસાર આટલું કામ કરી આપો કે હું પાછો જાઉં.” ધરમાંથી તરતજ

સાસુજી દોડી આવ્યાં. તે બોલી ઉઠ્યાં, ‘ના, ના, એમ તે કાંઈ થાય ? તમને ખોટું લાગ્યું? પણ હવે કંઈ પાછા નાશી જવાશે? મ્હારી લાવણ્યમયીને કેટલી દુઃખી કરી ?’ તરતજ સસરાજીએ આંખ કરીને ધરમાં પાછાં મોકલ્યાં. એ પાછળ ગયા. હું ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. એ બહાર આવતાંની સાથે સાસુજીનો મીઝાજ બદલાઈ ગયો. ‘ધણે દહાડે જમાઈ આવ્યા, કંસાર રાંધો, જીરા! બધું બરાબર તૈયાર કરજો, પાટલા માંડજો, લાવણ્યમયી, તુંજ પીરસજો!’ સાસુજીનો અવાજ મ્હેં સાંભળ્યો. હું ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો. આને ઘેર જમવું ? પણ મન એ માંકડા જેવું છે. વહુને એકવાર ફરી જોવાની ઇચ્છા હું ત્યાગી શક્યો નહિં.

૧૦

કામ કામને ઠેકાણે રહ્યું. અમે જમવા બેઠા. રસોઈ સુંદર થઈ હતી, તો પણ મનના ગુસ્સાને લીધે મ્હેં કંઈ બરાબર ખાધું નહિં. સાસુજીએ આગ્રહ કર્યો, સસરાજીએ કહ્યું, પણ કંસાર છાંડ્યો. ભાત લઈ આચમન કરી હું ઉડ્યો. થયું. માંડે કામ પતી ગયું. એને જોઈ બંગલે જવું પણ ના, સસરાજીએ કહ્યું કે મ્હારે ત્યાંજ રહેવું પડશે. ટેવ પડી ગયેલી હોવાથી હુકમ માથે ચઢાવવો પડ્યો.

રાત્રિના અગિઆર વાગ્યા. મ્હાંડે કામ ખત્તાસ થઈ ગયું. હું ઉપર સુતા ગયો. ઓરડામાં દાખલ થયો. ઓરડાનો ઠાક ઠીક જમાવેલો હતો. વચ્ચે ગોળ ટેબલ હતું. તે પર લેમ્પ બળતો હતો. ભાંતે સુંદર છબીઓ ટાંગેલી હતી. સ્વચ્છ મચ્છરદાનીવાળો એક છત્રીપલંગ પણ બાજુ પર પડ્યો હતો. એક સુંદર સુશોભિત હીંચકો એ ખંડમાં હતો. મ્હેં ઓરડામાં પગ મૂક્યો. હજી પથારી થવાની બાકી હતી. કોઈ સ્ત્રી પથારી સમારી રહી હતી. પથારી પર એણે શું નાંખ્યું હતું? ફૂલહતાં. હું ટેબલ પર જઈ બેઠો. મ્હારાં મનમાં કે આ નોકર ચાલી જાય એટલે સુઈ જાઉં. થાક બહુ લાગ્યો હતો. મ્હેં થોડીવાર પછી પાછળ જોયું. એ હજી પણ ગઈ ન હતી. મ્હેં કહ્યું ‘પથારી થઈ હોય તો તું તારે જા.’ એની મ્હારા તરફ પીઠ હતી પણ તરતજ કપડાં પરથી મ્હને લાગ્યું કે આ નોકર ન હોય. હું કંઈ બોલ્યો નહિં. વિચારવમળમાં પડ્યો. યાદ આવ્યું કે ‘શરઆત

એણે કરવી જોઈએ.’ થોડી વાર વાટ જોઈ પણ મ્હારી આશા ફાકટ-
મ્હારાથી એની મેજેજ બોલાયું કે ‘આ તે અખળા કે બલા ?’ શું એ
મ્હારા આ બોલવામાં જાદુ હતું ? તરતજ એ મ્હારે પગે આવીને પડી.
મ્હારા પગ એનાં આંસુથી ભીંજાઈ ગયા. એણે રડતાં રડતાંજ કહ્યું, ‘ના,
ના, નાથ, હું અખળાજ છું. તેને લીધેજ તમને આટલું દુઃખ પડ્યું છે.
હું એમના સામું થઈ ન શકી. મ્હને બાઈનો બહુ ધાક હતો. ત્હમારેજ
માટે. તમને એ બહુ દુઃખી કરતા હતા. હું ત્હમારી સાથે બોલું તો મ્હને
વધુ ખમવું પડે. તે દિવસે આપ ઊંધી ગયા હશે, થાકેલા હશે, એમ
ધારી મ્હેં તમને ઉઠાડ્યા નહિં. માફ કરો ! માફ કરો ! નાથ ! હું અભા-
ગિણી સમજી ન શકી. મ્હારાં મનમાં તો ત્હમને બધું કહી દેવાની ઇચ્છા
હતી, પણ હું ઊંધી ગઈ. આપ ચાલ્યા ગયા તે દિવસથી મ્હને આજ
સુધી બહુજ લાગ્યાં કરે છે. હું ફરી એ ભૂલ નહિં કરું ?’

મ્હેં પૂછ્યું “પણ તે દિવસે મ્હેં મચકોડેલું તેનું શું ?” “ક્ષમા કરો.
નાથ !” એણે કહ્યું. તે દિવસે આપની કવિતા વાંચી ત્યારથીજ મ્હને
તે લગભગ મ્હોડે થઈ ગઈ હતી. બાઈના હાથમાં કાગળ ન જાય માટેજ
મ્હેં તે ફાડી નાંખેલો અને મ્હોડું પણ મચકોડેલું કે હવે એમનું કાંઈ
વળશે નહિં. કહો તો કવિતા ગાઈ બતાવું.”

પ્રિય વાંચક ! સર્વ વાતનો ખુલાસો થયો મ્હેં મ્હારી હૃદયેશ્વરીને મ્હારી
સમીપ બેસાડી. હવે એની કૃપાએ મ્હને કાલિદાસનાં ‘વલ્કેલનાપિ-
તન્ધી’નું ભાન કરાવ્યું; એનું શામળાપાણું મ્હને સ્વામાનું સ્વરૂપ ભાસ્યું અને
એની ઉંચાઈ મ્હને કદલીવૃક્ષ જેવી લાગી. આગળ જણાતા સર્વ દોષોમાં
મ્હે વિવિધ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું.

કવિતા કરવાનું પરિણામ

૧

મહારો મિત્ર વિનોદ કવિ હતો. એને છેક નાનપણથીજ કવિતા કરવાનો શાખ હતો અને અત્યારે તો એની એક સારા અને પ્રાસાદિક કવિ તરીકે પણ ચાર લોકમાં ગણના થતી હતી. એક દિવસ વિનોદ મહારે ત્યાં આવેલા ત્યારે એની ભાભીએ કહ્યું કે, “વિનોદભાઈ ત્હમને કોઈ પણ વિષય ઉપર કવિતા કરવા આપી હોય તો બનાવી શકો ખરા કે?” વિનોદે જવાબ દીધો કે “કવિતા કાંઈ બનાવેલી નથી થતી, એતો લાગણીનો આવેશ આવે તો એની મેળેજ થઈ જાય.” ત્યારે એની ભાભીએ પૂછ્યું “લાગણીનો આવેશ ક્યારે આવે?” વિનોદે જવાબ વાળ્યો કે કોઈ પણ કુદરતનું સુંદર ચિત્ર નજરે પડે, કાંઈ ગુસ્સે થવાનું, કાંઈ રડવાનું, કાંઈ હસવાનું કારણ મળે, કોઈ સુંદર રમણીની મૂર્તિ જેવામાં આવે તો કવિતા સારી લખી શકાય. તરતજ વિનોદની ભાભીએ ઉડી કપ્પાટમાંથી એક પોટલી કાઢી, માંહેથી એક સુંદર નાની છખી કાઢી વિનોદના હાથમાં મૂકી અને કહ્યું “જુઓ વિનોદભાઈ, આ છખી કેવી સુંદર છે! એ ખિચારી પરણ્યા પછી ત્રીજેજ વષે વિધવા થઈ હતી. તમારા ભાઈની આંખમાં એની વાત કરતાં આંસુ આવી જાય છે. એને સહુએ ધરમાંથી કાઢી મૂકેલી. ત્હમને આ ચહેરો શું નિર્દોષ નથી લાગતો? ત્હમને આ વૃતાંત શું કવિતા કરવા જેવું નથી લાગતું?”

૨

ઉપરોક્ત કોમળ વયનો સાંભળી વિનોદનું હૃદય પીગળી ગયું. એનાં હૃદયના તાર ઝણઝણી ઉઠ્યા અને એકાદ સુંદર કાવ્યની પંક્તિ એની મેળે સ્વતઃ નીકળી અને થોડા વખતમાં રૂઢીને ધિક્કારનાર એક સુંદર કાવ્ય એના વિષે બનાવી કાઢ્યું. તે સુંદર પ્રતિમાની નિર્દોષ મુખમુદ્રા, ભવ્ય લલાટ ઉપર સૌન્દર્ય અને નિર્દોષતાનો પ્રતાપ, વિધિની કૂરતા અને વિધિ કરતાં પણ કૂર એવાં એનાં સગાં. જનસમાજમાં રૂઢીબંધનો તોડી નાંખી સુધારા

કરવાની જરૂર, બાળ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન દાખલ કરવાના રિવાજની બળામણ, એ સહ કાવ્યમાં બહુ સારી રીતે આલેખાયું હતું.

ત્યાર પછી થોડી વાર રહી મહારે મિત્ર પોતાને ત્યાં ગયો પણ કવિતા કર્યા પછી એનાં મન પર કાંઈ બારે અસર રહી ગઈ એમ અમને લાગ્યું. હતું. એના ગયા પછી એની બાબીને તરતજ સાંભર્યું કે પેલી છપ્પી એની પાસે રહી ગઈ હતી. મહેં કહ્યું “કંઈ નહિ, ફરી આવશે ત્યારે માંગી લઈશ.”

૩

થોડા દિવસે વિનોદ પાછો મહારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે કાંઈ એનામાં અજબ ફેરફાર થઈ ગયો હતો. જાણે કોઈ મોટા મંદવાડમાંથી ઉઠ્યો હોય એમ એનું શરીર શીકું પડી ગયું હતું. એની આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. એ તદ્દન સુકાઈ ગયો હતો. અમને એનું કાંઈ કારણ સમજાયું નહિ અને મહારા તો ધ્યાનમાં પણ એ વાત ન હતી. વિનોદની બાબીએ પેલી છપ્પી પાછી માંગી કે તરતજ વિનોદનું વદન દીન થઈ ગયું. એણે કહ્યું “ના, ના, બાબી ! એ છપ્પી હું તમને પાછી આપવાનો નથી. એ તો માફ જીવન થઈ પડી છે અને આજે હું એટલાજ માટે આવ્યો છું. તપાસ કરવા કે એ કોની છે. દુનિયામાં આવાં દુઃખી માણસોની વહારે ધાવુંજ જોઈએ.” આ સાંભળી વિનોદની બાબીથી હસ્યા વિના રહેવાયુંજ નહિ. એણે પૂછ્યું “ત્યારે શું વિનોદભાઈ, એની સાથે પુનર્લગ્ન કરશો?”

વિનોદ ગંભીર થઈ ગયો. આવા સીધા સવાલનો શું જવાબ આપવો ? મહેને પણ હસવું માયું નહિ. તરતજ વિનોદે શરૂઆત કરી. “એમાં હસવા જોવું કાંઈજ નથી. કદાચ હું એની સાથે પુનર્લગ્ન કરું પણ ખરો ? હજી હું ક્યાં પરણ્યો છું” ? એણે મહારા તરફ ફરી “કહ્યું વીરેન્દ્ર, જરૂર મહેને કહે એ કાણ છે ? તું મહેને એને ત્યાં લઈ જશે ? હું એને બધી વાત કહીશ. એની રૂચી પ્રમાણે કરીશ. હું ચીઆવલી દુનિયાની જરા પણ દરકાર કરતો નથી.”

હું તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. મેં કહ્યું “ભાઈ, તું હજી તો એને જાણખતો નથી. આટલો બધો આકળો કેમ થઈ ગયો છે?”

મ્હાણે તો એણે સાંભળ્યુંજ નહિ. એણે તો પોતે અનુભવેલાં સ્વર્ગ અને નર્કની વાતો કરવામાંડી. પચ્ચીશેક કવિતાનું ખંડલ કાઢી એણે મ્હારા તરફ ફેંક્યું અને વિનોદની ભાભી તો આહું જોઇ મનમાં ને મનમાં કાંઇ હસ્યાંજ કરતી હતી. તેણે ધીરે રહી મ્હને આંખથી ઇસારો કર્યો અને હું ચૂપ રહ્યો.

તેણે કહ્યું “કાંઇ નહિ વિનોદભાઈ! એ તમને એ જેની છબી છે તેની પાસે લઇ જશે અને તમે તેને મળજો અને તમારું બધું હૈયું ત્યાં ખાલી કરજો. અત્યારે તો આ રામો ચાહ લાવ્યો છે તે પી લ્યો; જરા ધીરા પડો; લાગણીનું કામજ એવું છે. ચાલો કોઇની જીંદગી સુધરતી હોય તો ધણુંજ સાડું. દુનિયામાં તમારા જેવા પરોપકારી માણસો બહુજ થોડા હોય છે.” વિનોદે જવાબ દીધો “પણ ના, ભાભી, એમાં પરોપકાર છેજ નહિ. એ તો હું મ્હારી ફરજ બજાવવાજ તૈયાર થયો છું. વીરેન્દ્રભાઈ, કાલે આપણે જઇશું. હું આજ વખતે તમારે ત્યાં આવીશ.” હું જવાબ દઉં તે પહેલાં વિનોદની ભાભીએ જવાબ દઇ દીધો “હા. હા, આવજો. કાલે જરૂર એ તમારી સાથે આવશે. ધરમના કામમાં ઢીલ કેવી ? તમે પણ શું; જજો કાલે એની જોડે.” મ્હા પી થોડી વારમાં વિનોદ ઘેર ગયો ત્યાં સુધી એણે બસ પોતાનો પ્રેમ અને પ્રેમપાત્રનીજ વાતો કરી અને અમે પણ એની લાગણી દુખાય નહિ માટે જેમ તેમ કરી હસવું દયાવી સાંભળ્યાંજ કર્યું.

૪

બીજે દિવસે વિનોદ પાછો ઘેર આવ્યો. તેણે કહ્યું “ચાલો કપડાં પહેરી લ્યો.” તરતજ મ્હેં કપડાં પહેરી લીધાં. એટલામાં વિનોદની ભાભી આવી. તેણે કહ્યું “રાખો, વિનોદભાઈ, તમને લઈ તો જાય છે પણ એક શરત કરવાની છે કે તમે ત્યાં જ વાતો કરો તે બધી એમના દેખતાં કરવી અને ઘેર આવ્યા પછી ત્યાં શું વાત કરી આવ્યા, ત્યાં શું શું લાગણીઓ અનુભવી તેનો એક સુંદર સંવાદ કે કવિતા કે લેખ તમારે મ્હને આપવો.” વિનોદે શરત કબૂલ કરી અને હું એને લઈ ઘરની બહાર નીકળ્યો. એ એના વિચારમાંજ મગ્ન હતો. મ્હારી સાથે કાંઇ પણ વાત એણે કરી નહિ. હું પણ મુંગો મુંગોજ એની આગળ ચાલતો હતો.

આખરે અમે એક બધા મહાલય આગળ આવી પહોંચ્યા. બહાર ભેંચે બેઠો હતો તે અમારા આવ્યાની ખબર આપવા અંદર ગયો. અમે પણ અંદર બેઠ્યા વગર પેઠા. તરતજ મ્હારો ન્હાનો સાળો દોડતો દોડતો બહાર આવ્યો અને કહ્યું, “આવો વીરેન્દ્રભાઈ, આવો, અંદર આવો, બા અંદર છે” હું અંદર ગયો. મ્હારાં સાસુ અંદર હતાં. તેમણે મ્હને જોઈ કહ્યું “આવો, આવો, કાંઈ ઘણું દહાડે. એ તો મુંઝાઈ ગયા છે. કંઈ કામ હતું?” મ્હેં કહ્યું “નારે, કાંઈ ખાસ કામ નહોતું. એ તો મ્હારા મિત્ર વિનોદભાઈને જરાક મોટીયાને મળવું હતું તેથી એને તેડી આવ્યો છું.” મ્હેં કહ્યું તે કાંઈ વિનોદે સાંભળ્યું હોય એમ મ્હને લાગ્યું નહિ. એ તો માત્ર પોતાનો પ્રેમ અને પોતાનાં પ્રેમપાત્રનોજ વિચાર કરતો હતો.

મ્હારાં સાસુએ કહ્યું “ત્યારે સાસુજીને બોલાવું?” મ્હેં ડોકું ધુણાવ્યું. મ્હારાં સાસુએ અમને હીંચકા ઉપર બેસવાનું કહ્યું અને અંદર જઈને પોતાનાં સાસુને મ્હારા આવ્યાની ખબર કહી. થોડી વારમાં તે પવિત્રતાના પ્રતાપવાળી વૃદ્ધ છતાં પણ રસજાતી ખુબસુરતીનાં ચિન્હવાળી, સાંઠ વર્ષની વૃદ્ધા બહાર આવી. એણે મ્હારી તખીયતના સમાચાર પૂછ્યા. મ્હેં કહ્યું “ઠીક છે.” ત્યાર પછી મ્હેં પાછા ફરી વિનોદને કહ્યું “ભાઈ, તારે શું કહેવાનું હતું? જે કહેવું હોય તે કહે.”

એણે જરા પણ સમજ્યા વગર જવાબ દીધો “ના, ના, મ્હારે કાંઈ કહેવાનું નથી.” મ્હારાં મનને કે વિનોદને પોતાની ભૂલ સમજાઈ હશે તેથી મ્હેં કહ્યું “આલો ત્યારે જઈએ.” એમ કહી અમે ઘેર જવા તૈયાર થયા સાધારણ ચાહપાણીના સત્કાર પછી અમે ઘર બહાર નીકળ્યા.

૫

વિનોદે કહ્યું “કેમ ભાઈ વીરેન્દ્ર ! ચાલ ત્યારે આપણે પેલીને સાં જવું છે ને?” મ્હેં પૂછ્યું “કોને ત્યાં?” એણે કહ્યું “પેલી જેની છબી છે તેને ત્યાં.” મ્હેં જવાબ દીધો “ત્યાં તો આપણે જઈ આવ્યા.” વિનોદ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો. “હેં ! કોને ત્યાં?” મ્હેં કહ્યું કે “તે છબી તો મોટીયાની છે” વિનોદે કહ્યું “તું શું કહે છે?” ત્યારે તો હું સજ્જડ મૂર્ખો બન્યો.”

મ્હે કહ્યું “હું તો ત્હને ક્યારનો કહેતો હતો પણ તું ક્યાં સાંભળતો હતો.?”

વિનોદે કહ્યું “એ બધી બાબીની કરામત. એણેજ મહેને બનાવ્યો. કાંઈ શીકર નહિ. એનો પણ કોઈવાર વખત આવશે.” અમે ઘેર ગયા. વિનોદને એની બાબીએ પૂછ્યું “કેમ, વિનોદભાઈ! હૃદયનો ઉભરો ખૂબ ખાલી કર્યો કેની?”

વિનોદે જવાબ દીધો, “બાબી, હવે તો એ ઉભરો તમારી આગળ ખાલી કરીશ. મહારાં મન આગળ ખડી કરેલી એ કલ્પિત મૂર્તિ ગમે તેમ કરી આણી આપો નહિતો મહાઈ થું થશે તે મહેને કાંઈ સમજાતું નથી.”

વિનોદના બોલવામાં કાંઈક ભયંકર ગંભીરતા હતી એનામાં કાંઈ જુદોજ આવેશ આવી ગયો હતો. અમે બન્ને જણાએ મળી એનું કાંઈક સાન્તવન કર્યું અને તરતજ એને ઘેર મોકલ્યો.

૬

સાર પછી મહે એને બહુજ ઠપકો આપ્યો. વિનોદના લાગણીવાળા સ્વભાવની મસ્કરી કરવાનું આ ગંભીર પરિણામ આવ્યું હતું તે એને પણ સમજાયું. ગમે તેમ કરી વાત સુધારવાની હતી તેથી એણેજ બધી વાત માથે રાખી. થોડા દિવસ પછી એણે મને વિનોદની ખબર કાઢી આવવા કહ્યું. મહે ખબર કાઢી. વિનોદે ‘વિરહીની વેદના’ નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું હતું પણ એને ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. એનું શરીર દિવસે દિવસે ગળાતું જતું હતું.

૭

આજે વિનોદ મહારે લાં આવીયો હતો. અમે નીચે બેઠાં હતાં. એણે વિનોદને કહ્યું, “વિનોદભાઈ, જરા ઉપર નહિં જાઓ! આજે મહારે તમારી પાસે એક નવી કવિતા લખાવવી છે. તે પણ મહાકાવ્ય લખવાનું છે, અને એની શરૂઆત કરવાનું મૂર્હર્ત આજેજ છે. તેનું નામ સંયોગસુખ રાખવાનું છે.

વિનોદે કહ્યું “બાબી, તમારી મસ્કરી મહેને બીલકુલ પસંદ નથી. તમને હજી મહારી દયા નથી આવતી ?

લલિતા—“વિનોદભાઈ, તમે મહાઈ એટલું કામ નહિં કરો?”

વિનોદ—“કવિતા બનાવેલી તે કાંઈ થતી હશે?”

લલિતા—“તમે ઉપર જશો તો એની મેજેજ થઈ જશે.”

વિનોદ—શી રીતે?

લલિતા—ઉપર જાઓ તો ખરા.

વિનોદ આખરે ઉપર ગયો.

૮

લગભગ પોણા કલાક થયો તો પણ તે પાછો ફર્યો નહિ, સારે મહેને થયું કે “એ ગાંડો ઉપર શું કર્યો કરે છે; લાવ જોઉં.” એમ કહી હું ઉઠ્યો. તરતજ એણે મહેને રોક્યો, ઉપર ના જશો અને જાઓ તો કોઈ જાણે નહિ તેમ ધીરે ધીરે જજો નહિતો કાવ્ય લખવામાં ખતેલ પડશે. નહિ તો ચાલો, હુંએ તમારી સાથે આવું છું. પછી અમે બન્ને બહુજ ધીમે પગલે ઉપર ચઢ્યાં. ધીરે રહી પારણાંની ફાટમાંથી અમે અંદર જોયું, “અરે લુચ્ચા ! મહારાથી અચાનક બોલાઈ ગયું અને ધીરેથી મહે લલિતાને એક તમાચો લગાવી દીધો. તરતજ રંગમાં ભંગ પડ્યો. ગરીબ બિચારો વિનોદ એકદમ ગાબરો બની ગયો. એના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ. એની બગલમાંની બાલિકા એનાથી પણ વધારે ખાવરી બની જઈ તરતજ છટકી. અમે એને બોલાવીએ તે પહેલાં એણે પારણું ઉઘાડ્યું અને વિજળીની ઝડપે સીડીનાં પગથીઆં ઉતરી મહારાં ઘરમાંથી ચાલી ગઈ.

૯

અમે ઓરડામાં ગયાં. એક સરસ કવિતા કાગળ ઉપર લખેલી પડી હતી. થોડે દિવસે વિનોદનાં લખેલ લલિતાની ફાઈની છોકરી ચંદ્રિકા સાથે થયાં. લલિતા વિનોદને હવે વિનોદમાં વિરહી કહીનેજ બોલાવતી અને વિનોદે પણ ચંદ્રિકાનું નામ સંયુક્તાજ રાખ્યું હતું.

ખૂબસુરતીની બહા

૧

ખૂબસુરત જન્મવું એ પણ એક મોટા પાપનું જ ફળ હોય એમ મહેને લાગે છે; વળી વાંસળી વગાડતાં આવડી એટલે પૂરા ભોગ અને કોઈની વાંસળી વીધે એવી વગાડતાં આવડી કે રહી તો થઈ જ રહ્યું. કોલેજમાંથી છૂટી બે ઘડી ઘેર જઈ વાંસળી વગાડી જીવને ખુશ કરવા બેઠા કે ભોગ લાગ્યા. એક બારીમાંથી ડોકી ઉઠાવે, બીજી રસ્તે જતાં ઉભી રહે, ત્રીજી વળી કાંઈ બહાનું કાઢી ધરમાં લેવા આવે; વળી એટલે સુધી નફાદાર કે ઉભી પણ રહે અને આપણી સામુંજ જોયાં કરે. તરતજ મ્હારે વાંસળી વગાડવી બંધ કરવી. ઘેર બેઠાં પણ સુખ નહિં. આ તે કેમ ખમાય ? હું કાંઈ કૃષ્ણ ન હતો કે વૃંદાવનમાં રાસ રમવાનો હતો; આસપાસ ગોપીઓ અને વચ્ચે કહાન ! મહેને તો બૈરી જાત ઉપરજ સામાન્ય રીતે અસલથીજ અત્યંત ચીઢ. માણસનાં સધળાં દુઃખનાં કારણમાં તળીએ એજ હોય છે. માણસ બેપગનો ચોપગો થયો કે પડ્યો ખાડામાં. ગધેડાની માફક એના નશીબમાં ડફળાંજ સરજાયેલાં.

૨

હમણાં હમણાં તો કોલેજમાં પણ મહેને કાંઈ ગોઠવું નથી. જે આવે તે “ કેમ મી. પ્રભાકર ! તમારી વાંસળી સાંભળી ફલાણી તો તમારી ઉપર ખુશ થઈ ગઈ. મીસ શાન્તા તો વાંસળી સાંભળવા તમને ખાસ પોતાને ઘેર બોલાવવાનાં છે. તમારે કાંઈ ગયા વગર ચાલશે ” ? શું હું કાંઈ ગાવા બજાવવાનો ધંધો કરું છું ? પણ ચાલતુંજ નથી. ના કેમ કહેવાય ? બાકી મનમાંથી તો ઘણીજ અકળામણ આવતી. આખો દિવસ એ શું ? આખો દિવસ મ્હારા સામું ને સામુંજ જોયાં કરે. શું કાંઈ મારા મોંઢા પર છે ? હીરા માણેક જડયાં છે ? વળી મ્હારી વાંસળી જે સાંભળવી બહુ પસંદ પડતી હોય તો વળી એને ઘેર જઈ કોઈકવાર વગાડી આવીએ. વળી

સાંભળવાનું કાને કે આંખે ? અને તે પણ વાંસળી મ્હારી પાસે હોય અને વગાડતો હોઉં ત્યારેને ? આખો દહાડો કોલેજમાં પણ મ્હારા સામુંજ જોયાં કરે. હવે હું કોલેજમાં પણ નથી જવાનો એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. પ્રીવીયસની પરીક્ષા પાસ કરી હું મેડીસીનના અભ્યાસ માટે મુંબઈ ગયો. ત્યાં પાસ કરી હું મ્હારી વાંસળી ન લઇ ગયો.

૩

મુંબઈમાં હું મ્હારા મામાજીને ત્યાં રહેતો હતો. એઓને એલફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલમાં નોકરી હતી અને એમને ત્યાં રહેવામાં મ્હને બધી રીતની સગવડ પડે અને ખર્ચમાં પણ કાંઈક ફાયદો થાય એમ ધારી હું એમને ત્યાં રહ્યો હતો. ત્યાંજે પાછા એના એજ ભોગ લાગ્યા. એક દિવસ ભૂલમાંજ મ્હારાથી કાંઈ ગવાઈ ગયું અને મામીએ તે ફરીથી ગાવા મ્હને આગ્રહ કર્યો મામીને કાંઈ ના કહેવાવાની હતી ? મ્હેં ફરી ગાવાની શરૂઆત કરી અને અમારી જોડેની પાડોશણ વાણીયણ હતી તે આવી પહોંચી. “અહો ! પ્રભાકરભાઈ ! ત્હમને તો ગાતાં બહુજ સરસ આવડે છે.” મ્હારાં મનમાં કે “હા આવડે છે.” મ્હેં કાંઈ ગુન્હો તો નહોતો કર્યો. પછી તો જ્યારે પણ મ્હારા મોંઢામાંથી બે લોંટી નીકળી કે આજુબાજુથી ગોળ ઉપર માખીઓ ઉભરાઈજ નય અને આખરે મ્હારે ગાતાં બંધ થઇ જવું પડે. તેમાં એક દિવસ મ્હારા મિત્ર વ્રજેન્દ્રે આવી મ્હને ખબર આપી કે કોઈ મુંબાઈ મેડીસીનનો અભ્યાસ કરવા આવ્યું હતું ત્યારે તો હું પૂરો મુંઝાયો. નાશી છૂટવાને હું મુંબાઈ આવ્યો તો ત્યાં એનું એ. “રાંડ ત્હારો રોટલો ઘડતાં ભાંગ્યો—ભોગ મ્હારા ‘હવે તો પડશે તેવા દેવાશે.’”

૪

હું કોલેજમાં જતો પણ કોઈના સામું જોતોજ નહિં; કોઈ સાથે વાત કરતો નહિં; માત્ર પ્રોફેસરોનાં બાપણો સાંભળતો, માંડ કામ કરતો ને સીધો ઘેર જતો. એક દિવસે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે મ્હારાં ટેબલ પર એક ચીઠ્ઠી પડી હતી અને અક્ષર પણ બેરાંનાં ! મ્હને અંદરથી ચીઠ તો ધણીજ ચઢી. મ્હેં વાંચ્યા વગરજ મામીને એકદમ જઈને પૂછ્યું કે “મામી ! આ ચીઠ્ઠી કોણ આપી ગયું ?” મામીએ ધીરે રહી હસતાં

હસતાં કહ્યું કે “ ભાઈ, કોઈ બે છોકરીઓ આવી હતી. તેઓ એમ કહેતી હતી કે તેમને તમારું કામ હતું. મહેં તેમને બેસાડેલી, પણ તમને આવતાં મોટું થયું એટલે ચીટ્ટી મૂકી તેઓ થોડી વાર વાટ જોઈ ઘેર ગઈ અને તમને ત્યાં મોકલવા કહી ગઈ છે.” હું તો આ સંબંધ સાંભળી ટાઢોળ થઈ ગયો. મહારું સરનામું શી રીતે જાણ્યું ? મહારું શું કામ પડ્યું ? લાવ ચીટ્ટી તો જોઈ. શું હતું ? મહેં ચીટ્ટી ઉઘાડી:—

પ્રભાકર,

અત્યારે હું અને શાન્તા આપને ત્યાં આવ્યાં હતાં. આપની વાટ લગભગ અર્ધી કલાક જોઈ પણ આપ ઘેર પાછા ન ફર્યા તેથી લાચારીએ આ ચીટ્ટી લખવી પડી છે. મહેને ભાઈએ કહેલું કે તમને વાંસળી વગાડતાં બહુજ સરસ આવડે છે અને તમને ખાસ કરી ગાયનનો શોખ છે. આજે મહારા ભાઈની વરસગાંઠ છે અને અમારે ત્યાં આજે જરા પાર્ટી જેવું થવાનું છે એટલે અમે તમને નિમંત્રણ આપવા આવેલાં. હું ધારું છું કે આપને મહારે ત્યાં આવવામાં કશો વાંધો તો નહિં હોય ? કદાચ આપણો પરિચય ઓછો હશે પણ તે જતાં આવતાંજ વધે. એજ.

લી૦ “ સરોજ ”

વળી આ રોઝના જેવી સરોજ કોણ નવી ફૂટી નીકળી ? વળી એનો ભાઈ કોણ ? એને કાંઈ હું ઓળખતો નથી. હું વળી વાંસળી વગાડી જાણું છું એમ એને કોણે કહ્યું ? પણ જવું કેને ત્યાં ? સરનામું તો લખ્યું નથી. જઈશ નહિં તો પણ ખોટું. જોઈએ તો ખરા કે એ વળી કોણ છે.

૫

કપડાં પહેરી ચીટ્ટી લઈ હું વ્રજેન્દ્રને ત્યાં ગયો. ત્યાં વ્રજેન્દ્ર પણ કપડાં પહેરી તૈયાર થયો હતો. હું તો વિચારમાંજ પડી ગયો. મહેં પૂછ્યું “અધ્યા વ્રજેન્દ્ર! કેમ અત્યારે ક્યાં નીકળતો હતો?” એણે કહ્યું “આલો પ્રભાકર ! હું અત્યારે તમારે ત્યાંજ આવતો હતો. આજે મીસ સરોજ, મધુકર અને શાન્તા ત્રણે મહારી પાસે આવ્યાં હતાં અને તમને તેમને ત્યાં લઈ જવા મહેને બહુજ આગ્રહ કરી ગયાં છે અને મહેં કહેલું તેથી તમારે ત્યાં તે નિમંત્રણ પણ કરવા ગયેલાં અને ચીટ્ટી મૂકી આવ્યાં છે. મહેં કહ્યું

“એ વળી કોણ છે? મધુકર તો તારો ફેન્ડને.” એણે કહ્યું “હા અને સરોજ એની બહેન થાય.” સરોજનો તો ખુલાસો થયો પણ મ્હારી પાસે વાંસળી તો હતી નહિ; હું ત્યાં જઈ શું કરવાનો હતો ?

૬

મ્હેં વ્રજેન્દ્રને કહ્યું “ભાઈ ! મ્હારી પાસે વાંસળી તો નથી.” એણે જવાબ દીધો “કાંઈ શીકર નહિ. તું ચાલ તો ખરો. મ્હેં ત્હને લઈ જવા કહ્યું તે કાંઈ ત્હારી પાસે ગાવા બળવવા લઈ જવા નથી કહ્યું. ત્યાં ત્હને આજે ગાયન સાંભળવા લઈ જવાનો છે.” મ્હેં જવાબ દીધો “ભાઈ, ત્હારી ધણીજ મહેરબાની. બાકી હું તો બહુજ ગમરાયો હતો. આ એક શાન્તાતું તો ઝોડ વળગ્યું છે તે તો ઘૂટતું નથી અને એવાં બીજાં કેટલાં વળગાડ વછોડતાં મ્હારી જીંદગી ખરબાદ કરે ?”

અમે બન્ને મધુકરને ત્યાં આવ્યા. ત્યાં શાન્તા આગળથીજ આવેલી હતી. તે બારી સામીજ બેઠી હતી. તેણે અમને આવતા જોઈ તરતજ સરોજને ખખર આપી કે નીચે કોઈ આવ્યું છે. સરોજ અમને લેવા નીચે આવી. પાછળથી મધુકર પણ આવ્યો. અમે ચારે જણ ઉપર ગયાં ત્યાં બીજાં કોઈ પણ ન હતું. મધુકરના પિતા અમદાવાદ ગયા હતા અને એની બા નીચે મુનીમ પાસે મંગાલેલા સામાનનો હિસાબલેતાં હતાં. મધુકરે મ્હને તરતજ કહ્યું “ ચાલો, પ્રભાકરભાઈ ! ત્હમે આવ્યા તે ઘણું સારું થયું. અમે તો ધારેલું કે, ત્હમે કદાચ આજસી જશો પણ આ સરોજને તમારી વાંસળી સાંભળવાનું બહુજ મન હતું. એણેજ ખાસ કરી ત્હમને બોલાવવા મ્હને આગ્રહ કરેલો મ્હેં કહ્યું “ હા, મ્હને ચીઠ્ઠી મળી પણ નામનો કંઈ પરિચય નહિ એટલે હું વિચારમાં પડેલો પણ વ્રજેન્દ્રે સૌ ખુલાસો કર્યો. પણ વ્રજેન્દ્ર તો મ્હને જૂઠું કહેતો હતો અને ત્હમે તો જુદીજ વાત કરો છો. હું તો અહીં સાંભળવા આવ્યો છું, ગાવા નથી આવ્યો. મ્હને કાંઈ એવું સારું ગાતાં આવડતું નથી. વળી વાંસળી પણ હું મુબધથી લાવ્યો નથી.”

મધુકર—“ લો, સરોજ બહેન ! આ તમરા વ્રજેન્દ્રભાઈ તો એમને મ્હોટી આશા બંધાવીને લઈ આવ્યા છે.” સરોજ પર અત્યારે મ્હારી

આંખ સહજ કરી. અહા ! આવું રૂપ મહેં કદી પણ કોઇનું જોયુંજ ન હતું. આટલી કોમળતા, આટલી મૃદુતા, આવી કાન્તિ, આવી નિર્દોષતા, આવી વર્ણ, આવી આંખો ! હું થોડીવાર તો સ્તબ્ધજ બની ગયો. ચીઠ્ઠી વંચી સરોજ નામ સાથે સરખાવેલું રોઝ સાંભર્યું અને પસ્તાવો થયો; પણ તરતજ રોઝને બદલે Rose નો વિચાર કરી મન વાળ્યું.

બાણે કોયલનો શબ્દ હોય તેવી રીતે સરોજે કહ્યું “ભાઈ, એમાં શું રીકર છે, શાન્તા બહેન છે કેની.” મધુકર—વાહ ! તું ખરી; એ પ્રભાકરભાઈની વાંસળી સાંભળવા આવ્યાં છે ત્યારે તું એની પાસે મવડાવવાની વાત કહે છે.

સરોજ—કાંઈ નહિં, ભાઈ ! એ તો બધું થઈ રહેશે. હું સતાર લઈ આવું. ત્હારી વાંસળી ક્યાં છે ? કહે, તે પણ લેતી આવું.

મધુકર—ત્રીજે માળે ટેબલના ખાનામાં. સરોજ ઉપર ગઈ; મ્હારું હૃદય પણ એની સાથે ઉપર ગયું. મહેં શું સાંભળ્યું હતું ? શાન્તાને શા માટે એવું સાંઝે ગાતાં આવડતું હતું ? સરોજ સપાટામાં સતાર અને વાંસળી લઈ નીચે ઉતરી. એટલી વારમાં મધુકરનાં બા ઉપર આવ્યાં. તેમણે કહ્યું, “કેમ મધુકર ! પ્રભાકરભાઈ આવ્યા છે કે ? શાન્તાબહેન પણ આવ્યાં કેની ?” મધુકરે કહ્યું “હા, બા, બન્ને જણાં આવ્યાં છે, પણ બન્ને માની છે. કોણ પહેલું ગાય કે વગાડે તે સવાલ છે.

વિમળાબા—એમાં શું ? સરોજને કહે તે શરૂઆત કરશે; પછી પ્રભાકરભાઈ વાંસળી વગાડશે અને ત્યાર પછી કાંઈ શાન્તાબહેનને ગાયા વગર ચાલવાનું હતું ? આ તો ધર છે. એને માટે તો આટલી બધી મહેનત કરી તાવ આવ્યો હતો તો પણ બિચારી સરોજ પ્રભાકરભાઈની ત્યાં જઈ કહી આવી; એ તો પ્રભાકરભાઈને અને શાન્તાને પણ ખબર નથી બાકી આપણાં ત્રણે કુટુંબને તો બહુજ સારો સંબંધ છે. હરિપ્રસાદ બ્યારે દુમ્મસમાં રહેતા હતા ત્યારે આ પ્રભાકર પાંચ વર્ષનો હતો અને ચંપુબેન બ્યારે દુમ્મસ આવેલાં ત્યારે શાન્તા બે મહિનાની હતી.”

માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે એસી સરોજે તાર મેળવ્યા. થોડી વારમાં સતારના તાર ઝળઝળ્યા અને મ્હારાં હૃદયમાં તાર પણ ઝળઝળી રહ્યાં.

એક ગત વગાડી, બીજી વગાડી સરોજ સતાર બાજુએ મૂક્યું. હું એના સામુંજ જોયા કરતો હતો તેથી શરમાઇને કહ્યું “પ્રભાકરભાઈ! હવે તમારો વારો. હો આ વાંસળી.”

વાંસળી લીધી. મહેં વગાડવાની શરૂઆત કરી પણ મહારી આંખ પોતાનું કામ કરતી હતી. હવે સામું શા માટે લોક જોતા હશે તે મહેને સમજવા માંડ્યું. મહેને શાન્તાનો વાંક ન લાગ્યો. એ બિચારીને પણ મહારા જેવુંજ થતું હશે. મહેં એક ગાયન વગાડી વાંસળી બંધ કરી કે તરતજ સરોજે કહ્યું “ના, એમ નહિં ચાલે. પ્રભાકરભાઈ! બીજું ગાયન વગાડો. શાન્તાબહેન કાંઈ એટલાથી ધરાઈ જાય તેમ નથી.” શું કરું? તો પણ મહેં ધીરેથી કહ્યું “હું એમને ત્યાં અગાઉ પણ વાંસળી વગાડી આવ્યો હતો; એમને ગાતાં આવડે છે તે એમણે મહેને જણાવ્યું પણ ન હતું. એમને ગાવા દો પછી હું વગાડીશ.” સરોજ—“ના, પણ હજી અમારે વાંસળી સાંભળવી છે તો; પછી શાન્તાબહેન ગાશે. એક તો વગાડોજ.” એની આજ્ઞા શી રીતે ઉલ્લંઘન કરવાનો હતો? વળી મહેં વાંસળી વગાડવા માંડી; ગાયન પૂરું થયું. શાન્તાનો વારો આવ્યો. સરોજે કહ્યું “શાન્તાબહેન, હવે આજ તમારી લુચ્ચાઈ પકડાઈ ગઈ છે તે નહિં ચાલે. પ્રભાકરભાઈ કાંઈ ગવૈયાનો ધંધો કરતા નથી. તમે જેવું હોયો તેવું સામું આપવું પણ પડે. જ્યારે પહેલું મહેં સતાર વગાડ્યું ત્યારે એમણે વાંસળી વગાડી; હવે તમે ગાઓ.” ગરીબ બિચારી શાન્તાએ દુઃખીયાઈ મેઠાં કરી સરોજ સામું જોયું અને માંડે જીગર ચીરાઈ ગયું. એણે પૂછ્યું “શું ગાઉ?” એ પૂછવામાં ફેટલું બધું દુઃખ હતું? મહેને તરતજ ખ્યાલ આવ્યો કે હું ક્યારનો સરોજ સામેજ જોયાં કરતો હતો તેજ એનાં દુઃખનું કારણ હશે; પણ શું કરું? મહાઈ મન મહારા હાથમાં ન હતું. સરોજે કહ્યું “શાન્તાબહેન! જે કાલે તે ગાઓ.” જેમ તેમ કરી શાન્તાએ શરૂઆત કરી.

“કાનુડા તારી કામણ કરનારી, વ્રજમાં વાંસલડી વાગી.”

ગાયન એટલું દર્દભરી રીતે ગવાયું હતું કે ગાયન પૂરું થતાં તો શાન્તાનો કંઠ ઇંધાઈ ગયો, ચોપડી પડી ગઈ, એને તાણ આવ્યું અને

આનંદને બદલે શોક છવાઈ ગયો. જેમ તેમ કરી એમોનિયા આપી ગુલાબ-જળ છાંટી શાન્તાને શુદ્ધિમાં આણી, હું અને વ્રજેન્દ્ર એને ઘેર મૂકી આવ્યા. ત્યાંથી આવી થોડીવાર મધુકરને ત્યાં બેસી બનેલા બનાવ ઉપર વાતો નીકળતાં સરોજે કાંઈક સૂચક વાત કરી તે સાંભળી, તે ઉપર વિચાર કરતો સરોજની અને મધુકરની કંપતે સ્વરે રંગ લઈ હું ઘેર આવ્યો.

૭

ઘેર આવ્યા પછી મહને ધણેજ સખત તાવ આવ્યો હતો. શાન્તા પણ પથારીવશજ હતી. સરોજ અને મધુકર મ્હારે ત્યાં આવતાં, મ્હારી ખખર લઈ જતાં. તેઓ શાન્તાને ત્યાં પણ જતાં, તેની ખખર મહને આપતાં. વ્રજેન્દ્ર મ્હારા તાવનું કારણ સમજતો હતો. દિવસે દિવસે મ્હારા મંદવાડે બચંકર સ્વરૂપ પકડ્યું. ખરે, શાન્તા પણ મરણપથારીએ પડી હતી. અમારા બેની વચ્ચે બાપડી સરોજ પણ અત્યંત દુઃખી થઈ ગઈ હતી. એનું મુખ કરમાતું લાગતું હતું, લાલી મ્હોં ઉપરથી ઉડી ગઈ હતી તથા એનું શરીર દિવસે દિવસે ગળાતું જતું હતું.

એક દિવસ વ્રજેન્દ્રકાન્ત અને સરોજ મ્હારે ત્યાં આવેલાં અને વ્રજેન્દ્રકાન્તે મહને કહ્યું “ભાઈ, આ સરોજબહેન આજ ત્હારી સાથે એક લાંબી વાત કરવા માંગે છે. ત્હારી સ્થિતિ સારી હોય તો એઓ શું કહે છે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લેજો. જવાબ ન દેવો હોય તો પછીથી મ્હારી સાથે એમને કહેવડાવજો.” એમ કહી એ બહાર ગયો. સરોજ ખુરસી પરથી ઉઠી મ્હારા ખાટલા ઉપર આવી બેઠી. ધીરે રહી એણે મ્હારું માથું પોતાના બોળામાં લીધું. મ્હું દુઃખભર્યે મ્હોંએ એના સામું જોયું. એની આંખમાંથી એક આંસુ ખરી પડ્યું અને મ્હારાં કપાળ ઉપર પડ્યું. મ્હારાથી કાંઈ પણ બોલી શકાય એમ ન હતું. ધીરે રહી એણે શરૂઆત કરી. “પ્રભાકરભાઈ, તમારી આ માંદગીનું કારણ હું જાણું છું પણ તમારા જેવીજ અવસ્થા બિચારી શાન્તાની છે. મ્હારાં જીવનની આંટી પણ હું ઉકેલવા માંગતી નથી. એમાંથી કોઈ પણ રસ્તો નીકળવો જોઈએ. આપણાં મનના ખુલાસા પરસ્પર થવા જોઈએ. મહને તો એક રસ્તો સૂઝે છે. શાન્તાને ખાતર તમારે તમારી આશાઓનો ભોગ આપવો

જોઈએ.” આટલું બોલતાં એનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો; એની આંખમાંથી નીકળતાં અશ્રુઓથી મહારં એાશીકું ભીંજવા માંડ્યું; મહારી શુદ્ધિ મ્હને તજી જતી હોય એમ મ્હને લાગ્યું. મ્હેં જેમ તેમ કરી હાથ ઊંચો કરી એનો મહારા કપાળ ઉપર મૂકેલો હાથ મહારા હાથમાં લીધો. મ્હેં તે દાખ્યો. અમારાં મન અમે સમજતાં હોઈએ એમ અમને લાગ્યું. એણે હાથ ખેંચી ન લીધો. બીજે હાથે એણે પોતાની આંખ લુછી વાંકા વળી ધીમેથી મારાં કપાળ ઉપર અમીનું સીંચન કર્યું. મ્હને વીજળી મૂકી હોય તેમ મહારા શરીરની રોગરગમાં લોહી ગરમ થઈ ઝપાટાબંધ વહેતું લાગ્યું. એનો હાથ હું મહારા હોઠ પાસે લઈ ગયો. એને રોમાંચ થયો. એનો હાથ કંપતો હતો. ધ્રુજતે સ્વરે એણે પાછું બોલવાનું શરૂ કર્યું. “પ્રભાકર! પ્રભાકર! આજ આપણો સંબંધ છે. આમાં ગરીબ ગાય જેવી શાન્તા રેંસાઈ ન જવી જોઈએ. એનેજ ખાતર હું ત્હમારે ત્યાં આવી હતી. પરિણામ શું આવશે તેનો તે વખતે મ્હને જરા પણ ખ્યાલ નોતો આવ્યો. મ્હને વચન આપો. હા, અત્યારેજ આપો; ત્હમે શાન્તા તરફ હવે બેઠરકાર નહિં રહો. શાન્તામાં ત્હમે મ્હનેજ દેખશો.” મ્હેં શું કર્યું? મ્હને ખ્યાલ ન હતો. મ્હેં વચન આપ્યું; પણ આ આત્મભોગ! શું એક સાગર ને બે સરિતાઓ નથી મળતી? મ્હેં ધીરે રહી કહ્યું “સરોજ, તું ગંગા થજે, શાન્તા યમુના થશે. ત્હમે બન્ને જુદાં છોજ નહિં”. સરોજની આંખમાં નવુંજ તેજ આવ્યું. એને કાંઈ નવીજ યુક્તિ સૂઝી. એ તરતજ મહારી પથારી પરથી ઊઠી. એણે કહ્યું “હું ફરી આવીશ. પ્રજેન્દ્રભાઈ! ચાલો, મ્હેં પ્રભાકરને જો કહેવાનું હતું તે કહી દીધું છે. એમનો જવાબ પણ મળી ગયો છે. ચાલો, શાન્તાને ત્યાં”

૮

શાન્તાની ખબર લઈ રોજ સરોજ પ્રજેન્દ્રને લઈ મહારે ત્યાં આવતી. મહારી લાડકી વાંસળી પણ મહારી સાથેજ હતી; પણ હવે તો શાન્તા મ્હને કદી વાંસળી વગાડવાનું કહેતીજ નહિં; ઉલટું બ્યારે હું વાંસળી વગાડવા જતો ત્યારે એ મહારા હાથમાંથી લઈ લેતી અને કહેતી કે “હવે એનો હક નથી. કેમ સરોજ બહેન, આપણને વાંસળીની અદેખાઈ

ન આવે ?” સરોજ આના જવાબમાં મીઠું સ્મિત કરતી અને મ્હારા અધર વાંસળીની જગ્યાએ વારા ફરતી બીજા અધર સાથે ચંપાતા અને તેનું સુમધુર-જીવનદાયી ચૈતન્યમય સંગીત હૃદયત્રિપુટીને પોતામાં લીન કરી દેતું.

૯

થોડે દિવસે વ્રજેન્દ્ર તથા મધુકર ઘેર ગયા. હમારાં માતાપિતાને એ લોકોએ કેમ સમજાવ્યું, એ લોકોએ કેમ માન્યું; ગમે તે થયું પણ વિધિપુરઃસર થોડા દિવસે અમારાં હૃદયલગ્ન પછી દેહલગ્ન થયાં. અમે સંસારીની રીતે પરણ્યાં. અમે અમારા અભ્યાસ ચાલુ કર્યા. શાન્તા ડોક્ટર થઈ, હું પણ એમ, બી, બી. એસ. થઈ ગયો અને ત્યાર પછી બીજે વર્ષે સરોજ B. A.ની પરીક્ષામાં ફત્તેહમંદ થઈ.

૧૦

પ્રિય વાંચક ! અમે અન્નેએ પ્રેક્ટિસ શરૂ કરો હતી. મહેં પહેલાં તો રસોઇઓ રાખવા વિચાર કર્યો હતો. હું રાખી શકું એમ પણ હતું પણ સરોજે મ્હને તેમ કરવા ના કહી. એજ ઘરમાં રાંધતી, એની બનાવેલી સુંદર રસોઇમાં મ્હને કાંઈક જીદોજ સ્વાદ લાગતો. હવે પહેલાંની મ્હારી માન્યતામાં કાંઈક ફરક પડ્યો હતો. માણસો બેપગાના ચોપગા થવા કરતાં મ્હારી માફક છપગા થવાનું શીખે તો વધારે સુખી થાય એમ હું માનતો થયો હતો અને ઇશ્વરે રૂપ આપ્યું તે પાપનું ફળ નહિ પણ મહાન પુણ્યનું ફળ હું માનતો હતો કારણ કે એનાથી તો મ્હને શાન્તા અને સરોજ જેવી બે સુશીલ પત્નીઓ મળી હતી. તો પણ હજી વાંસળી માટે તો મ્હારી માન્યતા કાયમજ રહી હતી કારણ કે જ્યારે હું તે વગાડું ત્યારે શાન્તાની પાંસળી વીંધાતી અને સરોજ પણ મ્હારી પાસેથી વાંસળી ખુંચવી લેતી અને કહેતી કે કોઈ નવી સત્યમામા આવશે તો અમારું સુખ હાંટાઈ જશે અને કૃષ્ણની માફક ત્હમારો પણ મનાવતાં મનાવતાં દમ નીકળી જશે અને નાદ ઉતરી જશે. હું પણ હસતાં હસતાં જવાબ દેતો કે ખરી વાત છે. વાંસળી નહિં વગાડું; હું તો બસ રાધાને રક્ષમણીથીજ ધરાઈ ગયો છું. પ્રિય વાંચક ! મ્હારા આ વિનોદમાં કોઈકવાર હું કહી જતો કે “બે બાયડીનો સ્વામી થતો આમ હેરાન ! શું ત્હને એ વાત ખરી નથી લાગતી ? દઈ દે જવાબ.

વશીકરણ

૧

હું હતી તો દેખીતી ઠીક અને તેથીજ મ્હારો વિવાહ એમની સાથે થયો હતો. મ્હારો વિવાહ થયો ત્યારે અમારી ઉમ્મર ઘણીજ ન્હાની હતી. જો કે એમના પિતાએ ખાસ પસંદગી કરીને એમનો વિવાહ મ્હારી સાથે કર્યો હતો તો પણ પરણતી વખતે એમની ઉમ્મર છેક ન્હાની હતી તેથી એમને પૂછેલું કે મ્હારી સાથે પરણવામાં કાંઈ વાંધો તો નથી ને ? ત્યારે મ્હને વાત કરેલી તે પ્રમાણે એમના પિતાને મ્હોંએ એમણે મ્હને પરણવા સાફ ના કહેલી. ના કેમ કહી હશે તે તો પહેલાં મ્હને સમજણ પડી નહિં અને ના કહેલી તો પરણ્યા શું કામ ? હું પરણીને સાસરે આવી. મ્હારી સાથે એ કાંઈ ખરાબ રીતે વર્તતા નહિં તો પણ એમનાં મ્હારી તરફનાં વર્તનમાં અતડાપણું લાગતું. એ ન છૂટકે મ્હારી સાથે બોલે છે, ચાલે છે, હસે છે, મ્હને ખુશ રાખવા એમને પ્રયત્ન કરવો પડે છે, એમ મ્હને લાગ્યાં કરતું. મ્હારાથી એમને સંતોષ હોય એમ મ્હને જરા પણ ન લાગ્યું. હું જાણે કે એમના પર બોજ રૂપ હતી. એમનું મન મ્હારી સાથે મળતુંજ નહિં; મ્હારાથી એમને અસંતોષજ રહેતો.

૨

આ સ્થિતિ મ્હને અસહ્ય લાગતી. મ્હારામાં શું ખોડ હતી ? શું ઝોણું હતું ? મ્હને આવા વિચાર ધણીવાર આવતા. એણે મ્હને પરણવા શા માટે ના કહેલી ? હું કાંઈ કદરૂપી ન હતી. મ્હારામાં કાંઈ પણ શારીરિક ખોડ ન હતી. હું સાધારણ લખી વાંચી પણ જાણતી. મ્હને રાંધતાં કરતાં પણ આવડતું. મ્હારાં ધરકામમાં કોઈ પણ વાંધો કાઢતું નહિં. મ્હને સાધારણ ગાતાં પણ આવડતું હતું. મ્હારો સ્વભાવ અતડો પણ ન હતો. મ્હારાથી ધરનાં સઘળાં માણસો રાજી રહેતાં પણ મ્હારુંજ માણસ મ્હારાથી નારાજ ! મ્હારાથી એ ખમી શકાતું ન હતું. હું શું કરું કે એ મ્હારાથી

રાજ થાય ? હું એમને પૂછું પણ શી રીતે ? અને જાણ્યા વગર કરવું પણ શું ? હવે તો “ મન જોડવાં વિધિ હાથમાં ” એટલુંજ રહ્યું હતું.

મહને કાંઈ વાર ઝોણું આવતું; હું કેટલીકવાર આંસુ ગાળતી; અમારો સંસાર સુધરે માટે દયાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરતી.

૩

મહને બરાબર સાંભરે છે કે પરણ્યા પછી બરાબર દોઢ વર્ષે ૧૯૧૧ ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે મહારે ત્યાં એમના મિત્ર નારણજીનો કાગળ આવેલો કે તે અમદાવાદ સ્કૂલ ફાઈનલની પરીક્ષા આપવા આવવાના હતા અને મહારે ત્યાં ઉતરવાના હતા. તે કાગળ આવ્યા પછી થોડે દિવસે નારણજીભાઈ અમદાવાદ આવ્યા તે પહેલાં હું તેમને ઝોળખતી ન હતી. મહારાં ઘરમાં બૈરાંમાં ફક્ત હુંજ હતી. મહારાં સાસુજી આજ નવ વર્ષ થયાં ગુજરી ગયાં હતાં ને મહારા સસરાજીએ ફરી લગ્ન કર્યું ન હતું અને તેથી ઘરનો સંધળો બાર મહારે માથે પડ્યો હતો. આમ હોવા છતાં હું મહારા સસરાજીની લાજ કાઢતી અને મહને નારણજીભાઈની પણ લાજ કાઢવી પડતી. જો લાજ ન કાઢું તો તરતજ લોકોમાં વાત થવા માંડે અને મહારાં ઘરને માટે તે ઠીક ન કહેવાય. નારણજીભાઈ સુરતના હતા અને એમનો સ્વભાવ જરા વિનોદી હતો. તેમણે પહેલે દિવસે જ્યારે જમવા બેઠા ત્યારે એમને મ્હેંએ લાજ કાઢવાના રિવાજ ઉપર ટીકા કરી કે એ રિવાજ કેવો જંગલી છે અને એમણે પણ તે બાબતમાં ટાપસી પૂરી:—“હા. એ વાત ખરી છે; પણ અભણ અને જંગલી બૈરાંઓ સાથે એ બાબતમાં માથાકૂટ કરવા જેવું કાંઈ છેજ નહિં કારણ કે તે લોકોનાં ધ્યાનમાં વાત ઉતરે નહિં અને નાહક મન ઊંચાં થાય.” મહને ધણું ખોટું લાગેલું. ત્યારે હું લાજ કાઢું છું તે એમને ગમતું ન હતું. મહને તે કહેવાનું પણ ઠીક ન લાગ્યું. હું શું તરતજ લાજ કાઢવી બંધ કરી મ્હેલું ખુલ્લું કરી નાંખુ ? ના. ધીરે ધીરે બીજે ત્રીજે દિવસે મ્હેં એ અને નારણજીભાઈ એકલા હોય ત્યારે લાજ કાઢવી બંધ કરી. મ્હેં લાજ કાઢવી બંધ કરી તે જોઈ એમને કાંઈ નવાઈ લાગી હોય એમ મહને લાગ્યું. એ કાંઈ બોલ્યા નહિં અને હું પણ જાણે કે કાંઈ જાણતી નથી એમજ મ્હેં રાખ્યું. એક

દિવસે નારણુભાઈ પરીક્ષા પૂરી થયા પછી એમને લઈ સરખેજનો રાજો જોવા ગયેલા અને તે દિવસે આખો દિવસ હું ઘરમાં એકલીજ હતી. તે દિવસે મહેને આગલા દિવસની વાતનો વિચાર કરવાનો પૂરતો વખત મળ્યો. મહારી સ્થિતિ પર વિચાર કરતાં હું મુઝાઈ ગઈ અને મહારી આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં અને માલમ ન પડ્યું કે વખત કેટલો વહી ગયો હશે. છેક સાંજ પડી ગઈ હતી. મહેં ઊઠી દીવા કર્યાં. રાંધવાની સઘળી તૈયારી કરી, પણ હું આંખ લૂછું, લૂછું ને આંસુ નીકળી પડે. કોણ જાણે કેમ પણ હું આંસુ ખાળી શકતી ન હતી. એટલામાં નારણુભાઈ અને એ આવી પહોંચ્યા. એમને રાત્રે નાટક જોવા જવું હતું તેથી રસોઈ જલ્દી કરવાનું કહેવા એ અંદર આવ્યા. એમણે મહેને આંખ લૂછતી જોઈ. એ મહેને કહી ખહાર ગયા.

૪

એ ઓરડામાં પાછા અંદર આવ્યા. એમણે મહેને પૂછ્યું ‘શું છે? કેમ રડે છે?’ મહેં કહ્યું કાંઈ નથી. હું રડતી નથી ‘પણ મહારા શબ્દથી મહારી આંખ ઢંકાઈ નહિં. તે તો પોતાનું કામ કર્યાંજ કરતી હતી. મહારા શબ્દમાં શાન્તિ હતી પણ એ શાન્તિમાં કાંઈક એવું રહ્યું હતું કે જેથી સામાનું જીવન ચીરાઈ જાય. મહેને તે પછી માલમ પડ્યું અને એમણે તરતજ મહેને કહ્યું ‘તું ઉપર જા.’ હું પણ એમની આજ્ઞા માથે ચઢાવી તરતજ ઉપર ગઈ. એ પાછળ આવ્યા. એમનામાં ઉપર આવ્યા ત્યારે કાંઈ અજબ ફેરફાર થઈ ગયો હતો. એમની મહારા તરફની બેદરકારી ઉઠી ગઈ હતી. એમનું વદન દીન થઈ ગયું હતું અને શબ્દમાં એક જાતની ધુન્નરી હતી. એમણે પૂછ્યું ‘શું થયું? કોઈ કંઈ બોલ્યું? કાંઈ વાંક થયો છે?’ હું જવાબ દઈ શકી નહિં. ‘બોલ તો ખરી. આમ શું સમજ પડે?’ એમનો શબ્દેશબ્દ મહારે કાળજી વીંધતો હતો પણ મહારાથી હજી કાંઈજ ન બોલાયું. ‘કાંઈ ઓછું આવ્યું?’ હવે હું વધારે વખત મહારે રોવું ખાળી શકી નહિં. એ મહારી પાસે આવ્યા. ધીમે રહી મહારી આંખ લૂછી. વાંચક! આ વખતે જાણે કે હું સ્વર્ગમાં હોઉં એમ મહેને લાગ્યું. મહારી જીંદગીની સઘળી ઉમેદો બર આવી હોય એવો મહેને રડવાથી આનંદ થયો. અત્યારે મહેને એમ લાગ્યું કે મહારે તન મન સહુ હું એમના પર કુરબાન કરી નાખું.

૫

હું એમનાથી છૂટી થઈ. ધીમે રહી નીચે જઈ ઝપાટાબંધ રસોઈ કરી નાંખી. એ અને નારણજીભાઈ જમવા બેઠા. જમતાં જમતાં નારણજીભાઈએ એમને કહ્યું. ‘વસંતભાઈ, તમારા આવ્યા પછી માલતીભાભીમાં એકદમ ફરક પડી ગયો હોય એમ લાગે છે. ખરેખર માલતીનો બહાર તો વસંતથીજ જણાય છે.’ હું એકદમ શરમાઈ ગઈ. મહેં તરતજ આડું જોયું. એને પણ હસવું આવ્યું. એણે જવાબ દીધો “અલ્યા! તું હજી આવો બટકમોલોજ રહ્યો.’ નારણજીભાઈએ કહ્યું, “ના પણ મહારી વાત તદ્દન ખરી છે. જો રસોઈ પણ કેટલી વારમાં તૈયાર કરી નાંખી અને ધાડધુસ કરી બગાડી નાંખી હોય એમ પણ નથી. મસાલો પણ બધો કેટલો પ્રમાણસર છે અને જમવાનું કેવું સ્વાદિષ્ટ છે! જ્યાંને જો જલ્દી રાંધવાનું કહ્યું હોય તો કાંઈ બાળી નાંખે કે પોતે દાઝી બેસે”. એણે જવાબ દીધો “બધો ટેવ ઉપર આધાર છે. બિચારી જ્યાંભાભીને વર્ષમાં રાંધવાનું આવે કેટલી થોડીવાર.” બંને જણા જમી ઉઠ્યા; કપડાં પહેરવા ગયા. હું પણ ઉપર ગઈ. એ લોકો કપડાં પહેરતા હતા તે દરમ્યાન એક દાબડીમાં થોડાં પાન કરીને મૂક્યાં ને દાબડી નીચે આવી મહેં એમના હાથમાં આપી અને એ લોકો નાટક જોવા ગયા.

૬

આજે કોણ જાણે કેમ પણ મહારે મન બહુજ આનંદમાં હતું. પરણ્યા પછી આવી લાગણીનો મહેને પહેલીજ વાર આ અનુભવ હતો. સસરાજીને જમાડી લઈ હું ઝટપટ ઉપર ગઈ. મહેને કાંઈ વાંચવાનું મન થયું; મહેં બુકકેસપરથી એક ચોપડી ઉપાડી આમ તેમ પાનાં ઉઘસાવવા માડ્યાં પણ મહારે મન તેમાં ચોંટયું નહિ. બીજી લીધી તે પણ પાછી તેમની તેમ મૂકી દીધી. અત્યારે મહારાં મગજમાં કાંઈક જીદોજ તનમનાટ થઈ રહ્યો હતો. મહેં ચુંથવાનું લીધું પણ તેમાં મહારે મન લાગ્યું નહિ. મહેં તે બાજુપર મૂકી દીધું. એ ક્યારે આવશે? એ હંમેશાં મહારી સાથે આજના જેવાજ રહેશે? નહિં રહે તો હું શું કરીશ? આવા આવા અનેક વિચારોથી મહારે મગજ ઉભરાઈ ગયું હતું. હું એ લોક આવે ત્યારે બારણાં

ઉઘાડવાના હતાં તેથી દાદર પાસેજ જાગતી બેઠી હતી. બેઠાં બેઠાં હું થાકી ગઈ. મહેને લાગ્યું કે કાંઈ જુગના જુગ વીતી ગયા પણ હજી એ આવ્યા નહિં. મહેં ઉઠીને ધડિયાળમાં બેસું. હજી તો ફક્ત અગીઆરજ વાગ્યા હતા. દીવો ઝીણો કરી હું જરા દાદર પાસેજ આડી થઈ ત્યાંજ ઉંઘી ગઈ. “માલતીમાલી! માલતીમાલી! અહીં કેમ સૂઈ ગયાં છો?” નારણજીભાઈની બૂમથી હું ઝેલેલી ઊઠી. આંખ ચોળી બેઠી થઈ ગઈ. મહેં પૂછ્યું “આરણું કેણે ઉઘાડ્યું? એમણે કહ્યું “કાકાજીએ.” હું ઉંઘી ગઈ તેથી મહેને મનમાં બહુ લાગ્યું પણ હું કાંઈ બોલી નહિં. નારણજીભાઈ એમના આરડામાં સવા ગયા; હું પણ અંદર ગઈ. પાછળ એ આવ્યા. મહેં પૂછ્યું “શેનું નાટક જોઈ આવ્યા?” એમણે કહ્યું “મુદ્રાપ્રતાપ”. મહેં વળી પૂછ્યું “એ તો કાળીદાસના શાકુંતલ ઉપરથીજ કેની?” એમને મહેં એવું પૂછ્યું તેથી નવાઈ લાગી, પણ એ કશું બોલ્યા નહિં. એમણે કહ્યું “હા.” “ત્યારે મુદ્રાપ્રતાપ નામ કેમ રાખ્યું?” મહેં સવાલ કર્યો. એમણે જવાબ દીધો કે “તને તે સમજ નહિં પડે”. મહેં કહ્યું ના, ના, તો પણ એમણે જરા ચીડાઈને જવાબ દીધો કે વાંટીને લીધે દુષ્ટતાને શકુંતલા પાછાં મળી શકે છે માટે. મહેને મહારી ભૂલ સમજાઈ. ફરી મહેં સવાલ ન કર્યો. એ પથારીમાં સૂતા. મહેને લાગ્યું કે એ આજ બહુ ફર્યા હશે તેથી એમના પગ દુઃખતા હશે. હું પગ દાખવા બેઠી. મહેને બોલવાનું મન તો બહુ થયું પરંતુ એમને પસંદ નહિં પડે એમ ધારી હું મુંગી બેસી રહી; તો પણ મહારાથી એટલું તો બોલીજ જવાયું કે મહારી પાસેની વીંટી પણ ખોવાઈ ગઈ છે. એમને હસવું આવ્યું. એમણે જવાબ દીધો “પણ હું કાંઈ ભૂત્રી ગયો નથી.” હું કાંઈ બોલી નહિં. થોડી વારમાં ઉંઘી ગયા. હું પણ એમના પગ આગળ સૂઈ ગઈ અને ઉંઘી ગઈ.

૭

બીજે દિવસે નારણજીભાઈ સુરત ગયા. ત્યાર પછી થોડે દિવસે બી. એ.ની પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું. એ સેકન્ડ ક્લાસમાં પાસ થયા હતા. ધરમાં સૌને આનંદ થયો. તે દિવસે રાત્રે મહેં એમને પૂછ્યું કે હવે આગળ એમની શું કરવાની ઇચ્છા હતી. જવાબમાં એમણે મહેને

સામે સવાલ પૂછ્યો “ત્હારે આગળ શું કરવાની ઇચ્છા છે? બધી વાતન ત્હારે શું કરવાને પંચાત જોઈએ” ? ધીમે રહી ક્ષૂજતે અવાજે મ્હેં જવાબ દીધો “મ્હારે આગળ આપની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે. આવો સવાલ કોઈ દિવસ નહિ પૂછું.”

ત્યાર પછી થોડે દિવસે એ લૉનો અભ્યાસ કરવા મુંબાઈ ગયા જવાના હતા તે દિવસે એમણે મ્હને પૂછ્યું “કેમ કાગળ તો લખશે કે નહિ”? મ્હેં કહ્યું “કાંઈક ખાસ હશે તો જરૂર લખીશ.” તરતજ એમન મ્હેંએથી નીકળી ગયું કે “ “અરસિકેષુ રસાભિનિવેદન”

મ્હને બહુજ લાગ્યું. એક તો એ જવાના હતા. અમારે ક્ષણ પછી આ પહેલીજ વાર છૂટા પડવાનું હતું અને તેમાં પણ જતી વખતે એમન મનમાં મ્હારે માટે આવું આવ્યું. હશે, વિધિના લેખ.

એઓ મુંબાઈ ગયા ત્યાર પછી એમનો એક કાગળ મુરખ્ખ સસરાજી ઉપર આવ્યો. તેમાં એમણે લખ્યું હતું કે એઓ ફ્રાઈબર્ગ ત્યાં સી. પી. ટેન્ક ઉપર કૌરોનેશન બીલ્ડીંગમાં બીજે માળે રહેતા હતા મ્હને શરનામું મળ્યું. જે બોલાયું ન હતું, ઘણા દિવસનો ઉભરો ભરાઈ રહ્યો હતો તે કાગળમાં ખાલી કરી એમને કાગળ લખવાનું મન થયું મ્હેં ખડીયો કાગળ લીધાં. શું લખું ? કાગળ લખવાનું શરૂ કર્યું. વ્હાલા પ્રાણેશ,

ત્હમને કદાચ નવાઈ લાગશે પણ મ્હારાથી કાગળ લખ્યા વગર રહેવાનું નથી તેથીજ લખું છું. જે વાંક થાય તે ક્ષમા કરશે. ત્હમને દુઃખ કરવા મ્હને જરા પણ ઇચ્છા નથી. વ્હાલા ! ત્હમે ગયા પછી મ્હને સધળું શૂન્યજ ભાસે છે. આપના “અરસિકેષુ” વિગેરે શખ્ષ્ટો વારંવાર સાંભરે દે અને તેથી હું ત્હમને આવી કેમ મળી એવું અત્યંત મનમાં થયાં કરે છે પ્રયત્નશીલ થવા છતાં હું ત્હમને સુખી કરવા ભાગ્યશાળી થઈ શકત નથી તેથી મ્હારું અંતર કપાઈ જાય છે. પ્રાણુ ! તે દિવસના એકજ દિવસના સુખને સંભારી હું મ્હારા દિવસો ગાળું છું. નારણજીભાઈ પરીક્ષ આપવા આવ્યા હતા. મ્હને કોઈક કારણસર ખોડું લાગેલું તેથી હું રડત હતી. ત્હમે મ્હને ઉપર લઈ ગયા. સાંભરે છે ? તે દિવસે આપણાં હૈય

કેવાં પ્રણયીનાં હતાં ! મહેં ધારેલું કે તે દિવસથી આપણો સંસાર બદલાઈ જશે. ત્હમને મ્હારે માટે અસંતોષ નહિં રહે એવું હું કરી શકીશ. પણ ના, તેમ ન થયું. ત્હમારા વિદ્યા તરફના શોખને લીધે મહેં અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો. ત્હમારા બુકકેસ પરની બધી ચોપડીઓ સારી રીતે વાંચી ગઈ. તેના પર વિચાર કર્યો ને ન સમજતી તે મ્હોટાભાઈ પાસે સમજતી. ત્હેમાંનાં પાત્રો માલતી, માધવ, મકરંદ, મધ્યન્તિકા, રામ, સીતા, દુષ્યંત, પુરૂરવા, ઉર્વશી, ઉદયન, વાસવદત્તા અને જયદેવનાં ગીતગોવિંદમાંનાં રાધા અને કૃષ્ણએ સર્વેની સ્થિતિ અને મ્હારી કુદ્રતા, મ્હારાં જીવનનું નમાલાપણું. એનાથી મ્હને બહુજ લાગી આવે છે. મહેં લાજ કાઢવી છોડી દીધી. ત્હમને પસંદ પડે તેથી હું ત્હમારી સામે કોઈ કોઈ વાર છૂટથી વાત કરવા આવતી. બહાલા ! ત્હમારો સ્વભાવ મ્હને બરાબર ખબર છે. ત્હમે દેવ છો પણ મ્હારા તરફના અણુગમાને લીધે ત્હમને મ્હારી સાથે વાત કરવી ગમતી નહિ. હું મુંગી રહેતી. શું કરું ? ત્હમારા માસિકોમાં મોકલેલા બધા લેખો હું વાંચી ગઈ. ત્હમારી લખેલી કવિતાઓ પણ ઘણીખરી મ્હને મ્હોટે થઈ ગઈ છે. એમાંથી ત્હમારા સ્વભાવની પૂરે પૂરી ઓળખ મ્હને થઈ છે; પણ બધું તે પ્રમાણે દુનિયામાં ચાલતું નથી. બહાલા ! આવું આવું ગાંડુ લખું છું તે માટે માફ કરજો પણ હું મ્હારું હૈયું કોના આગળ ખાલી કરવાની હતી ? ત્હમેજ મ્હારા મુરખી છો, ગુરૂ છો, દેવ છો, પરમાત્મા છો. ત્હમારા વિયોગથી, ત્હમારા અસંતોષથી મ્હારૂં મન નિરંતર બળ્યાં કરે છે. હાલ અહીં કોઈ ખાસ વિશેષ નવીન નથી. સૌની તખ્ખીયત સારી છે. બહાલા ! કૃપા કરી પત્ર લખશો. તખ્ખીયતના સમાચાર લખશો. એજ.

લિ. દર્શનાભિજ્ઞાપી દાસી

માલતીના પ્રણામ વાંચશો.

મહેં કાગળ ખીડી દીધો. ઘણા દિવસનું બરી રાખેલું હૈયું ખાલી કર્યું. પરિણામ શું આવશે એ ઇશ્વરને માલમ.

૯

મ્હારો કાગળ એમને મળ્યો ત્યાર પછી વળતી ટપાલે મ્હને એમનો કાગળ નીચે પ્રમાણે મળ્યો.

બહાલી માલતી,

તહારો વહાલભર્યો કાગળ મળ્યો છે. આટલા દિવસ હું અંધારામાં જ હતો અને એ વાંક પણ મહારોજ હતો. મહેં રત્નને કાચનો કટકો ધારી ખાંજરે નાંખી દીધું હતું પણ રત્નનો પ્રકાશ ઢાંક્યો ન રહે. મહેં પરીક્ષાજ કરી નહિં. ખેર ! પણ ત્હને બરાબર ઓળખ્યા પછી હવે તારાથી છૂટા રહેવું, અતડા રહેવું, એ મહને અસહ્ય થઈ પડ્યું છે. મહને અહીં એક વેપારી પેઢીમાં રૂ. ૧૫૦ની નોકરી ગઈ કાલેજ મળી છે અને ત્યાંથી રજા લઈને તને અને મુરખીશ્રીને મુંબાઈ લઈ આવવા પરમ દિવસે હું અમદાવાદ આવીશ. બહાલી ! ક્ષમા કરજે. આટલા દિવસ મહેં ત્હને પોતાની ઓળખ આપવા બરા પણ અવકાશ આપ્યો નહિં. મહને મહારી ભૂલ માટે હવે અત્યંત પશ્ચાતાપ થાય છે. હું જ્યારે અમદાવાદ આવી ત્હારે પગે પડીશ ત્યારેજ મહારો પરિતાપ કાંઈક શમશે. મહારી તબીયત સારી છે; ત્હારી પણ તેમજ હશે. એજ.

લિ. ગુન્હેગાર

“વસંત”ના પ્રણિપાત અંગીકાર કરશેજી.

પ્રિય વાંચક ! ઉપલો કાગળ વાંચી મહારી સ્થિતિ શી થઈ હશે ! મહને કેવી લાગણીઓનો અનુભવ થયો હશે ! એ સૌનો વિચાર કરવાનું હું ત્હનેજ સોંપું છું. અસ્તુ

આ પુસ્તક વિષે કેટલાક અભિપ્રાયો

મુરત, તા. ૧૨મી મે ૧૯૨૭

મુરત કોલેજના પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, એમ. એ.
એલ. એલ. બી. જણાવે છે કે:—

રા. સુરેન્દ્ર ભાળયંત્ર પાઠકજીને હું લાંબા વખતથી ઓળખું છું. ગુજરાતી વાંચવા તથા લખવાનો શોખ ન્હાનપણથી એમનામાં હતો. એમની સાહિત્યપ્રીતિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો મ્હેં નિહાળ્યો છે. ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ દાખલ થઈ ચૂક્યા છે અને એમની લખેલી કેટલીક વાર્તાઓ ‘સાહિત્ય’ વગેરે માસિક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે વાર્તાને અનુકૂલ પ્રસંગ નક્કી કરવામાં જે વર્ણનશક્તિની સચોટતા જોઈએ છે, એક દૃષ્ટિબિન્દુને સંક્ષિપ્ત છતાં સચોટ રીતે મૂકવામાં જે કળાદૃષ્ટિ અને સંયમ જોઈએ છે, અને હૃદયમાં ઉતરી જાય એવી કળા-કૃતિ રચવામાં વાણીની જે સરળતા અને સ્વાભાવિકતા જોઈએ છે તે સર્વને સિદ્ધ હોતી નથી, તેથીજ વાર્તાલેખનનું કામ કેટલાકને માટે દુર્ધટ થઈ પડે છે. રા. સુરેન્દ્ર પાઠકજીની લખેલી વાર્તાઓ હેંશથી વંચાય એવી, સ્હેલાઈથી સમજાય એવી, અને રસથી સંભારાય એવી હોય છે એમનો વાર્તા-સંગ્રહ બધો હું જોઈ શક્યો નથી, તો પણ એ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓ તો ચિરંજીવ રહેશેજ એમ હું માનું છું. એમના ગ્રંથકાર તરીકેના પ્રથમ પ્રયાસને માટે હું એમને અભિનંદન આપું છું.

વડોદરા કોલેજના પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,
એમ. એ, એલ. એલ. બી. જણાવે છે કે:—

રા. રા. ભાઈ સુરેન્દ્ર પાઠકજીની ટૂંકી વાર્તાઓમાંથી કેટલીક મેં ધણા આનંદ સાથે વાંચી છે. વાર્તાનો રસ અમાવવાની કળા ભાઈ પાઠકજીમાં તદ્દન સ્વભાવિક છે. તે કળા છેલ્લાં સાત આઠ વર્ષ થયાં એઓ ખીલવી રહ્યા છે. હવે તે પકવ દશાએ પહોંચી છે ને એમણે જે વાર્તાઓ લખી

છે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો વાર્તાસાહિત્યમાં સારો ઉમેરો થશે. મનુષ્યહૃદયની પારખ પણ તેમને સારી છે જેથી વાર્તાઓ આબેહૂબ વાસ્તવિક લાગે છે. શૈલી સરળ, સીધી ને મોહક છે.

૧૮-૫-૨૭

સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર I. P. Khansaheb. બી.એ.. જણાવે છે કે:—

“Truth embodied in a tale
Will enter in, at lowly doors.”

રમુજ સાથે બોધ આપવો એ વાર્તાઓનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ તે પ્રમાણે શ્રી-સુરેન્દ્ર પાઠકજી કૃત ‘નહાની વાતો’ જનસમાજને આનંદ યુક્ત જ્ઞાન આપ્યા વિના રહેશે નહિ. આ ક્ષેત્રમાં એમનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છતાં લેખન સરળ, શુદ્ધ અને આકર્ષક બનાવવામાં એ કૃત્તેહમંદ થયા છે. બેશક, આવા ઉગતા લેખકને વાચકઆલમ ઉત્તેજન આપશે.

7-6-27;

પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી એમ. એ. એલએલ. બી. લખે છે કે :—

રા. રા. સુરેન્દ્ર ભાળચંદ્ર પાઠકજી બી. એ. એમની વાર્તાઓ મેં જોઈ છે. એમાંની કેટલીક ‘સાહિત્ય’ ને ‘ચેતન’ જેવાં સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં છપાઈ ગઈ છે. કોઈક માટે એમને ધનામ પણ મળ્યાં છે. એટલે વાર્તા લખવાની દુઃસાધ્ય કળા એમણે હસ્તગત કરી છે એમ કહેતાં સંકોચ થાય એમ નથી.

સંસારના અનેક કડવા મીઠા અનુભવો લેખકને થયા છે. તેનાં સંવેદનો સાદીને સીધી તેમજ સચોટ ભાષામાં એમણે વ્યક્ત કર્યાં છે. એવી રીતની નવલિકાઓ હાલ ધણી લોકપ્રિય છે એ જાણીતું છે. આનું એક કારણ એ છે કે ધર્મ અને નીતિના અવિચળ સિદ્ધાંતોને ઉચાપ્યા વિના સામાજિક પ્રશ્નો વૈયક્તિક દૃષ્ટિબિંદુથી રજુ થયા હોય એવાં લખણોમાં અવાસ્તવિકતાનું તત્ત્વ સહેજ આવે તોયે અમુક વાંચકવર્ગને તે અતિશય રુચિકર થઈ પડે છે. આથી આ વાર્તાઓનો સંગ્રહ છપાઈને બહાર પડશે તો ગુજરાતી વાચકવર્ગ તેની કદર કરશે એમ મને ખાતરી છે.

વડોદરા હાઈસ્કૂલના શિક્ષક સુમંત નાથજી ભટ્ટ બી. એ. એલ.
એલ. બી. જણાવે છે કે:—

રા. રા. સુરેન્દ્ર બાળચંદ્ર પાટકજી, બી. એ. એમની રસિક વાર્તાઓ વાંચી મારા એ વિષેનો અભિપ્રાય જાણવાની એમની ઇચ્છા હોવાથી તેમણે મને બધી વાર્તાઓ વાંચવા મોકલી આપી; અને મને જણાવતાં ધણેજ હર્ષ ઉપજે છે કે એમની વાર્તાઓ બહુજ સુંદર અને હૃદયગમ છે. લાંબું લખવું એ અનુચિત ગણાતું હોય તો પણ મારા પર અસાધારણ અસર કરનાર કેટલીક વાર્તાઓનાં લક્ષણો અત્ર આપ્યા વિના હું રહી શકતો નથી.

રા. રા. પાટકજીનો વાર્તાઓ લખવાનો કાળુ ધણેજ છે; એમની વાર્તાઓમાં જનસમાજનું ઊંડું અવલોકન, માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, પ્રેમની કંઈક અનેરી સૂક્ષ્મ ભાવનાઓ, સુંદર કલાવિધાન, ટુંકી વાર્તાઓને ઉચિત એવી પાત્રપરિચય કરાવવાની તથા પાત્રોનો ક્રમશઃ વિકાસ કરવાની ખુબી, ઉત્તમ પ્રકારનો હાસ્યરસ, ઉત્તમ પ્રકારનો કંઈક રસ, ઊંચી પ્રતિભા અને ઉદાત્ત કલ્પનાશક્તિનો સચોટ અભ્યાસ માલુમ પડે છે.

કંઈક રસની પરિસીમા એમની ‘મધુરી’ની વાર્તામાં છે. એ વાંચવાથી કયું સ્નિગ્ધ હૈયું હચમચી નહિ જાય ? નિર્દોષતાની પ્રતિભા સમી મધુર મધુરીની સાથે વાચકને પણ તેની માના અવસાન સમયે, બે અશ્રુભિંદુ સહજ આવશે; એના મનમથ સાથે એનું સૌભાગ્ય અખંડ રહે એવી આશીષો નીકળી પડે છે.

હિંદુ-આર્ય-ભાવનાઓ, અંતિમ-અંત-સુખી જોવામાં ટેવાએલી હોય છે, પરંતુ મધુરીનું છેવટ પથરને પીગળાવે એવું છે અને એમાંજ લેખકની અદ્ભુત કલા તથા ખુદ્દિ રહેલાં છે. પરંતુ આ વાર્તાકારને હાસ્યરસ સાથે પણ ગાઢ સંપર્ક છે. અનંતાનંદની વાર્તામાં ધરજમાઈનો આબેહુલ ચિતાર આપી એમના જ્ઞાનના પરિચય સાથે આપણને પેટ પકડી હસવું આવે છે. સુધરેલા કુટુંબમાં જન્મેલી ‘મેના’નો વિવાહ અણગમતા પતિની માગે ગાય જે મેનાને ત્યાંમને ત્યાં ત્યાંમની પાળવલ્લિ ગાંતેમના

જવાનો હુકમ થાય છે. મેનાને સુભાગ્યે અને તેના ચારિત્ર્યબળે નવાખ એને પુત્રી ગણી સાસરવાસો આપી વિદાય કરે છે. આ કથા આર્ય અબળાનું ઊંચું ચારિત્ર્ય તેમજ આર્ય લલનાઓએ રાખવી જાણતી નિડરતાનો સચોટ ખ્યાલ આપે છે. એમની “વર કે સ્મર”ની વાર્તામાં મુગ્ધ હૈયાની વાસનાનો ચિતાર આપ્યો છે અને એનો જે રીતે છેડો આણ્યો છે તે ઊંચા પ્રકારની રસિકતા સૂચવે છે. ચિત્રકર પંડિતની વાર્તામાં વ્યોમવિહારીણો કલ્પનાશક્તિ છે. ‘પુષ્પસુરતીની બહા’ બહુજ પુષ્પસુરત છે. ટુંકાણમાં, એ સ્વાનુભવરસિક લેખક માલમ પડી જાય છે અને આ સ્વાનુભવનાં લખાણો આશ્ચર્યજનક સફળતાથી લખાયાં છે છતાં સર્વાનુભવ રસિકતાની ઉણપ જોવામાં નથીજ આવતી.

એમની ભાષા સરળ, સુંદર અને આકર્ષક છે; વસ્તુ બેનમુન છે અને કલાવિધાન ઊંચા પ્રકારનું હોઈ એમની પ્રતિભાનાં ફળ રૂપે એ નવલકથાઓ લખી અને ધારે તો બહુજ ઊંચા પ્રકારનાં નાટકો લખી, જનસમાજને ઉદ્દ્યોધવાની સમર્થ શક્તિનો લાભ આપી શકે એમ છે. એ ઈચ્છવા યોગ્યજ છે કે આવી સુંદર વાર્તાઓ દરેક યુજરાતી કુટુંબમાં મોઢે થાય, અને એમના પુસ્તકનો યોગ્ય સત્કાર થાય.

વડોદરા રાજ્યના માજી વિદ્યાધિકારી રા. રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી બી. એ. જણાવ છે કે:—

“આ વાર્તાઓ જનસમજને વાંચવા તથા બોધ લેવા જેવી છે.”

❖ “ખેડુતોને ખુશખબર” ❖

—: ખેતી તથા બગીચા માટે :—

ખાતર (સલ્ફેટ ઓફ એમોનીઆ)
આવ્યું છે. લી૦

લાગાતલાવ

સુરત.

જગીરદાર, દલાલની કું૦

{ ગોદરેજના લોખંડનાં કબાટો, તીજેરી, નાહવા
ધોવાના સાબુ, વેજીટેબલ ધીના એજન્ટ તથા દરેક
જાતના સાબુ, ચાહ વગેરેના વેપારી

ઈલેક્ટ્રીક લાઈટ અને ઇલેક્ટ્રીક પંખા અને છેદામાં છેદલી
ઢખના ફરનીચરથી શણગારેલું જૂનું અને જાણીતું

મથક

ધી અનાવિલ રીફ્રેશમેન્ટ હાઉસ

— જેમાં —

ચાહ, કોફી, ટીફીન તેમજ ઠંડા પીણાંની ઉત્તમ
ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે.

પ્રખ્યાત અમીરી ખમણ

એ હમારી ખાસ સ્પેશીઆલીટી છે માટે એક વખત
ટેસ્ટ કરવા ખાસ ભલામણ છે.

માલેક—ગોર્વાદજી રણછોડજી દેશાઈ

ઠે. કણપીઠ બજાર-સુરત.

એકકે અવાજે વખણાયેલું જૂનું અને જાણીતું

શ્રી અનાવિલ લોજ અને હોટલ

— જેમાં —

જમવા તથા રહેવાની ઉમદા ગોઠવણ રાખવામાં
આવી છે. એક વાર જરૂર સુલાકાત લઈ ખાત્રી કરો.

૪૦ બુરાનપુરી ભાગોળ, ભાજવાળી પોળ,
રામજી બીલ્ડીંગ-સુરત.

વાંચો અને વંચાવો

શોખીનોને ખુશખબર

સુરતમાં ઘણા વખતથી લેદીન કામની હાડમારી પડતી હોવાથી આજે ત્રણ વર્ષ થયાં નીચે જણાવેલે ઠેકાણે લેદીનકામ બનાવી આપવામાં આવે છે. ઘણા હોશિયાર તથા વીસ પરચીસ વષ ના અનુભવી કારીગરોને હાથે ઘણુંજ

સરસ અને સફાઈખંધ કામ બનાવી આપવામાં આવે છે. મોટર, વિક્ટોરીઆ, ડોગ કાર્ટ, સીગરામ તેમજ સોફા, ખુરસી વિગેરેને લગતું તમામ કામ બનાવી આપવામાં આવશે તેમજ એ કામને લગતી તમામ ચીજો હુમારી દુકાને મળશે.

— તેમજ —

અપ-ટુ-ડેટ સીલાઈકામ કોટ, પાટલુન, વેસ્ટ કોટ, શર્ટ વિગેરેનું કામ ઘણુંજ સફાઈખંધ તથા વાયદાસર સીવી આપવામાં આવશે. એક વખત કામ બનાવી ખાત્રી કરવા ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

સંતોષકારક કામ અને વ્યાજખી ભાવ એજ અમારો મુદ્દા લેખ છે.

મગનલાલ પ્રાણજીવનદાસ ટેલર

ઠે. અખબાસ બીટ્ડીંગ, નં. ૨. કણ્વીક બજાર-સુરત.

ધી સુરત કંપાઉન્ડર્સ યુનીયન

ડાક્ટરો માટે અમૂલ્ય તક

જે ડાક્ટરસાહેબોને કાબેલ, અનુભવી તથા
પ્રમાણિક કંપાઉન્ડરો જોઈતા હોય તેમણે
નીચેને સરનામે લખવું યા મળવું.

કંપાઉન્ડરો માટે અમૂલ્ય તક

જે કંપાઉન્ડર ભાઈઓ નોકરીની શોધમાં હોય
અને યુનીયનમાં જોડાયા ન હોય તેમણે બનતી
તાકીદે આ યુનીયનમાં જોડાવું. યુનીયન તેમને માટે
નોકરી મેળવી આપવા પ્રયત્ન કરશે તથા તેમને
જાણીતા ડાક્ટરોનાં લેકચરોનો અમૂલ્ય લાભ મળશે
તેમજ સ્નેહસંપ વધશે.

લખો યા મળો:—

જીવણુરામ બી. પંડિત

સેક્રેટરી,

ધી સુરત કંપાઉન્ડર્સ યુનીયન;

નાનીછીપવાડ—સુરત.

મીઠાઈઓ માટે હીંદુસ્તાન પ્રખ્યાત છે

પણ

તેમાં સૌથી સુરત શહેર મશહૂર છે
અને સુરતમાં પણ એકજ ખાત્રીલાયક વિદ્યાસુ

—: મથક :—

ધી સુરત સ્વીટમાર્ટજ છે

કે

જ્યાં ઉમદા પ્રકારની મોંઘા મસાલાથી મધમધતી ચોકખા ધીની તાજી મીઠાઈઓ-ધારી, મગજ, દળ, દહીંથરા, પુરી એ સિવાય નાની મોટી સુતરફેણી, દરેક પ્રકારના હલવાઓ, નાની મોટી જાત જાતની જલેબી, ખુંદીના લાડુ વિગેરે વિગેરે એ સિવાય સ્વાદિષ્ટ ફરસાણુ [સેવ, ગાંઠીયા, ભજ્યાં, કચોરી] એ ચીજો દરેક વખતે તાજીજ મળી શકે છે. જરૂર યાદ રાખી ઠેકાણું નોંધી લ્યો ને મુલાકાત કરો. તમોને ધારેલો સંતોષ જરૂર થશેજ.

—: ખાસ સગવડ માટે બે દુકાનો :—

પુરાનપુરી ભાગજ; શાખા-ચૌટા બજાર-સુરત.
માલેક:—રામજી માધવજી મીઠાઈવાલા

તા. કે. બહારગામના ચોર્ડરો એડવાન્સ મળેથી તુરતજ ટાઈમસર ને સંતોષકારક રીતે બજાવાય છે.

પાર્ટી, મેળાબડા, લગ્નપ્રસંગો ઉપર જરૂર યાદ કરશો તો તમારા ખરચેલા પૈસાનો પૂરો બદલો મળતાં સંતોષ થશે.

મુગંધીદાર દરેક જાતની સુગંધી શુદ્ધ સ્વદેશી કાશ્મીરી
અગરબત્તી તથા કપડાં કેશર તથા કપડામાં
રંગવાના રંગો મુકવાનો મુગંધી વાનો

ખુશબોદાર ધુપેલનો વાનો

કોલન વોટર તથા પેન ચે સોના ચાંદીના સાચા
કીલર, બાલામૃત, લ વરખ તથા માથામાં
પરફ્યુમરી, ઓટો, નાંખવાના તેલો, અત્તરો

શા. ધરમચંદ હેમચંદ સરૈયા

બરાનપુરી ભાગળ—સુરત.

જો તમારે તમારા પગની સુંદરતા વધારવી હોય તો
એકજ વખત આવી અમારી દુકાનની મુલાકાત લ્યો!

—: કે જ્યાં :—

તમારા મનપસંદ અપ-ટુ-ડેટ સુઝ, સ્લીપર, પમ્પસુઝ
વીગેરે બુદ્ધા બુદ્ધા શેઠપના રંગબેરંગી તરેહવાર ઈંગ્લીશ
મહેસુરી તથા રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્કવાળા ચામડાઓથી કુશળ,
હિંશીઆર અને અનુભવી કારીગરોના હાથે માલીકના
જાતિ દેખરેખ હેઠળ તૈયાર કરાવી ગ્રાહકોને સંતોષવામાં
આવે છે.

‘એજ અમારા કામનો મુખ્ય મુદ્દાલેખ છે!’

અમારા નામથી વેચનારા નકલી માલવાળાઓથી
ચેતતા રહેજો.

માલેક—પ્રાગજી ગાંડાભાઈ

ઠે. કણ્ણપીઠ બજાર—સુરત.

❖ મેસસ સી. એન. પ્રધર્સ ❖

કણ્વીઠ બજર-સુરત.

હુમારે ત્યાં દરેક જાતની ડોક્ટરોને ઉપયોગી વીલાયતી દવાઓ તેમજ વૈદ્યોને ઉપયોગી દેશી દવાઓ ખાસ સસ્તા ભાવે જથ્થાબંધ તેમજ છુટક વેચાય છે માટે દરેકને પધારી ખાત્રી કરવા વીનંતી છે. વળી ગ્રાહકોને ઉપયોગી દરેક ચાલુ ચીજો જેવી કે કોલન વોટર, પેનકીલર, ખામ, દરાજનો મલમ, માથામાં નાંખવાનાં તેલો, સાબુ, દેશી તેમજ વીલાયતી પેટન્ટ દવાઓ એકદમ ઓછા ભાવે મળશે.

ખાસ લાહોરની તમામ રોગ ઉપર અકસીર અમૃત-ધારા અનુભવી જોવા ખાસ લલામણુ છે.

નાનાં બચ્ચાંઓને નઠારી ઉધરસ, વરાધ, ખોંખલી ઉધરસ માટે ખારડોલીવાળાની પંચામૃત વાપરો.

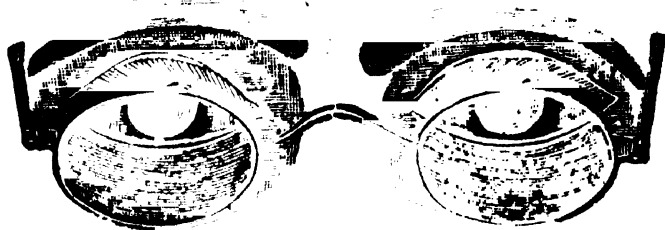
મોટાં માણસો અથવા જુવાનો માટે દમ તથા ખાંસીથી કંટાળ્યા હો તો ક્ષયકેશરી ગોળીઓ વાપરો.

જામનગરવાળા વૈદ્યશાસ્ત્રી માણીશંકર ગોવીંદજીની અખૂટ કૌવત આપનારી આંતકનિગ્રહ ગોળીઓ પણ હુમારે ત્યાંથી મળશે.

વિશેષમાં કોઈ પણ ચીજ ખરીદવી હોય તો હુમારે ત્યાં સારી અને સસ્તી ખરીદી શકશો માટે અવશ્ય પધારવું.

વેપારીઓને ખાસ મુંબાઈના ભાવે આપીશું તેમજ બહારગામના ગ્રાહકો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

સુરત ખાતેના એક લીડીંગ ઓપ્ટીશીયન

હમારે ત્યાં હાલની ફેશનનાં દરેક જાતનાં પેબલ
તથા તેની ફેશનેબલ, અપ-ટુ-ડેટ ફ્રેમો
મનપસંદ અને મેઝરમેન્ટ મુજબ
આંખ તપાસી કમ્પલીટ કરી
આપીએ છીએ.

—: સાયન્ટીફિક ઓપ્ટીશીયન —

ડી. પી. ચશમાવાલા

ભાગાતલાલ રોડ.

સુરત.

